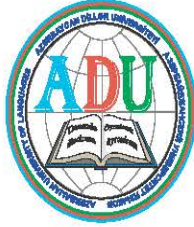

ISSN 2518-752X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

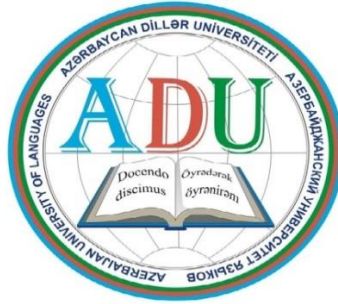
Elmi Xəbərlər
Research Papers
Вестник

№4, 2022

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Elmi Xəbərlər

Research Papers

Вестник

№4, 2022

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 saylı əmri ilə
qrif verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

Abdullayev Kamal (baş redaktor)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Hacıyeva Aytən (baş redaktorun müavini)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Abdiyeva Ədalət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Əliyev Əzim

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Əliyev Məmməd

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Bəşirov Vidadi

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Cəfərov Amil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

İmanov Muxtar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

İsmayilov Bilal

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Kunina İrina

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Qaziyeva Məsməxanım

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Sabitova Aynur

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Şahmuradov Aqil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

Veysəlli Fəxrəddin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Zeynalov Əsgər

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Məsləhətçi heyəti:

Bejenaru Lyudmila (Rumıniya)

(Yasski Universiteti, professor)

Bondarev Aleksandr (Rusiya)

(Moskva Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Kovaşev Zoltan (Macarıstan)

(Budapeşt Dövlət Universiteti, professor)

Hartman Ziqlinde (Almaniya)

(Osvalt fon Volkenştayn Cəmiyyəti, Azərbaycan
Dillər Universiteti, professor)

Qotsiridze David (Gürcüstan)

(Tbilisi Dövlət Universiteti, professor)

Nesterov Aleksandr (Rusiya)

(Ural Federal Universiteti, professor)

Taraseviç Larisa (Belarus)

(Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Sertkaya Osman (Türkiyə)

(İstanbul Dövlət Universiteti, professor)

Məsul katib: Musayeva Afət

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Korrektor: Xan Hüseynova Amalya

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

FOUNDER: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES

Editorial board:

Abdullayev Kamal (editor-in-chief)

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Hajiyeva Aytan (deputy editor)

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Abdiyeva Adalet

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Azim

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Mammad

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Bashirov Vidadi

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Jafarov Aamil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Imanov Mukhtar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Ismayilov Bilal

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Kunina Irina

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Gaziyeva Masmakhanum

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Sabitova Aynur

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Shahmuradov Agil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Veysalli Fakhraddin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Zeynalov Asgar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Advisory Board:

Bejenaru Luidmila (Romania)

(Yassky University, professor)

Bondarev Aleksandr (Russia)

*(Moscow State Linguistic University, D.Sc.,
professor)*

Kovashech Zoltan (Hungary)

(Budapest State University, D.Sc., professor)

Hartmann Sieglinde (Germany)

*(Osvalt von Volkenstein, Azerbaijan University of
Languaged, D.Sc., professor)*

Gotsiridze David (Georgia)

(Tbilisi State University, D.Sc., professor)

Nesterov Aleksandr (Russia)

(Ural Federal University, D.Sc., professor)

Tarasevich Larisa (Belarus)

(Minsk State Linguistic University, D.Sc., professor)

Sertkaya Osman (Turkey)

(Istanbul State University D.Sc., professor)

Executive Secretary: Musayeva Afet

(Azerbaijan University of Languages)

Proofreader: Khanhuseynova Amalya

(Azerbaijan University of Languages)

УЧРЕДИТЕЛЬ: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

Редакционный совет:

Главный редактор

Абдуллаев Камал д.ф.н.,акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков

Заместитель главного редактора

Гаджиева Айтен к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Абдиева Адалет к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Алиев Азим к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Алиев Мамед д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Баширов Видади к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Вейселли Фахраддин д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Газиева Месмеханым д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Джафаров Амиль к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Зейналов Аскер д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Иманов Мухтар д.ф.н.,акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков

Исмаилов Биалал д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Куннина Ирина к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Сабитова Айнуур д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Шахмурадов Агиль к.и.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Экспертный совет:

Беженару Людмила проф.,
Ясски Университет, Румыния

Хартманн Зигленде проф.,
Витсбургский Университет, Германия
Азербайджанский Университет Языков

Гоциридзе Давид, проф. Тбилисского
государственного Университета, Грузия

Нестеров Александр проф., Уральский
Федеральный Лингвистический Университет,
Россия

Серткая Осман проф, доктор наук,
Стамбульский Университет, Турция

Бондарев Александр проф.,
Московский Государственный Лингвистический
Университет, Россия

Ковашеч Золтан проф., Будапештский
Университет, Венгрия

Тарасевич Лариса проф.,
Минский Государственный Лингвистический
Университет, Белоруссия

Ответственный секретарь: Мусаева Афет
(Азербайджанский Университет Языков)

Корректор: Хангусейнова Амалья
(Азербайджанский Университет Языков)
Университет Языков)

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

- Vəfa Seyid (ADU)*
FRANSIZ DİLİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN KLASSİK
MÜƏYYƏNEDİCİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....11
- Leyla Əlizadə (ATMU)*
QLOBAL TURİZM LEKSİKASI DİLÇİLƏRİN TƏDQIQAT OBYEKTİ KİMİ....17
- Ruqiyyə Əsədova (BDU)*
ZAMAN VƏ TƏRZ ANLAYIŞININ İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN
DİLLƏRİNDƏ İFADƏSİ.....22
- Cəmilə Rüstəмова (BDU)*
KAMAL ABDULLAYEV VƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ MODELİ (MƏSƏLƏYƏ
FUNKSIONAL-KOMMUNİKATİV TƏHLİL ASPEKTİNDƏN BAXIŞ).....27
- Kəmalə Dünyamalıyeva (ADU)*
İNGİLİS DİLİNDƏ EVFEMİZMLƏRİN TƏSNİFATI.....35

ƏDƏBİYYAT

- Solmaz Ələsgərova (QKU)*
HAROLD PİNTER DRAMATURGİYASINDA ABSURD VƏ POSTMODERN
YANAŞMA.....38
- Röya Mürşüdəova (ADU)*
MÜASİR AZƏRBAYCAN HEKAYƏLƏRİNİN İDEYA İSTİQAMƏTİ
VƏ PROBLEMATİKASI.....45
- Zülfüyyə Nağıyeva (ADU)*
ƏDƏBİYYATDA MİF VƏ MİFOPOETİK ÜSLUB.....54

METODİKA

- Əli Əliyev (ADU)*
FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ V-IX SİNİFLƏRDƏ OXU
BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ÜSULLARI.....58

PEDAQOGİKA

- Sevinc Əliyeva (ARTİ)*
RƏĞBƏTLƏNDİRMƏ VƏ CƏZALANDIRMA STİMULLAŞDIRMA
VƏ MOTİVASİYA METODU KİMİ.....62

<i>Səriyyə Hüseyinli (ADU)</i>	
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ İNCƏSƏNƏT NÜMUNƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN PEDAQOJİ VƏ PSIXOLOJİ ƏSASLARI.....	68

PSIXOLOGİYA

<i>Şalalə Babayeva (ADU)</i>	
MULTİKULTURALİZM PSIXOLOGİYASINDA ŞƏXSİYYƏT MODELİ.....	74

İCTİMAİ ELMLƏR

<i>Günəş Ağakışiyeva (ADU)</i>	
TURİZM EHTİYATLARI VƏ TURİZM BAZARININ TƏDQIQI.....	79
<i>Nailə Həsənova (ADU)</i>	
TÜRK DÜNYASININ MƏDƏNİYYƏT PAYTAXTI – ŞUŞA.....	84
<i>Nazilə Səfərova (ADU)</i>	
EKOLOJİ MƏDƏNİYYƏT.....	91
<i>Pərvanə Xanızadə (ADU)</i>	
BEYNƏLXALQ HÜQUQDA TƏFSİR.....	96
<i>Səkinə Aydınova (BDU)</i>	
“QAÇQIN” KONSEPTİNİN UNIVERSAL VƏ MİLLİ KONSEPTUAL SƏCİYYƏLƏNDİRİLMƏSİNƏ DAİR.....	100
<i>Sevinc Məmiyeva (AMEA Coğrafiya İnstitutu)</i>	
KİÇİK QAFQAZIN ŞİMAL-ŞƏRQ YAMACININ ÇAYLARINDA SEL HADİSƏLƏRİNİN İNKİŞAF AMİLLƏRİ VƏ ƏMƏLƏGƏLMƏ ŞƏRAİTİ (AZƏRBAYCAN DAXİLİNDƏ).....	105
<i>Van Syutsi (BDU)</i>	
MÜASİR ÇİN MEDİYASINDA “BİR KƏMƏR, BİR YOL”	111

TİBBİ BİLİKLƏR

<i>Aytən Zeynalova, Vüsalə Yusifova (ADU)</i>	
UŞAQLARDA NİTQ QÜSURU.....	118

PERSONALİLƏR

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADİ – 150.....	124
XRONİKA.....	127

CONTENTS

LINGUISTICS

<i>Vafa Seyid (AUL)</i> CLASSIC DEFINING FEATURES OF ONOMASTIC UNITS IN FRENCH.....	11
<i>Leyla Alizada (ATMU)</i> GLOBAL TOURISM VOCABULARY AS A RESEARCH OBJECT OF LINGUISTS.....	17
<i>Rugiyya Asadova (BSU)</i> EXPRESSION OF THE CONCEPT OF TENSE AND ASPECT BASED ON ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES.....	22
<i>Jamila Rustamova (BSU)</i> KAMAL ABDULLAYEV AND COMPLEX SENTENCE MODEL (VIEW OF THE ISSUE FROM THE POINT OF FUNCTIONAL- COMMUNICATIVE ANALYSIS).....	27
<i>Kamala Dunyamaliyeva (AUL)</i> THE CLASSIFICATION OF ENGLISH EUPHEMISMS.....	35

LITERATURE

<i>Solmaz Alasgarova (WCU)</i> ABSURD AND POSTMODERN APPROACH IN HAROLD PINTER DRAMATURG.....	38
<i>Roya Murshudova (AUL)</i> IDEOLOGICAL DIRECTIONS AND ISSUES OF MODERN AZERBAIJANI STORIES.....	45
<i>Zulfiyya Naghiyeva (AUL)</i> MYTH AND MYTHOPOETIC STYLE IN LITERATURE.....	54

METHODICS

<i>Ali Aliyev (AUL)</i> METHODS OF DEVELOPING READING SKILLS IN TEACHING FRENCH IN V-IX GRADES.....	58
---	----

PEDAGOGICS

<i>Sevinj Aliyeva (Institute of Education of the Republic of Azerbaijan)</i> INCENTIVE AND PUNISHMENT AS A METHOD OF STIMULATION AND MOTIVATION.....	62
--	----

Sariyya Huseynli (AUL)

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS FOR THE USE
OF ART IN ELEMENTARY SCHOOL.....68

PSYCHOLOGY

Shalala Babayeva (AUL)

PERSONALITY MODEL IN THE PSYCHOLOGY
OF MULTICULTURALISM.....74

SOCIAL SCIENCES

Gunesh Aghakishiyeva (AUL)

TOURISM RESOURCES AND TOURISM MARKET RESEARCH.....79

Naila Hasanova (AUL)

THE CULTURAL CAPITAL OF THE TURKIC WORLD – SHUSHA.....84

Nazila Safarova (AUL)

ECOLOGICAL CULTURE.....91

Parvana Khanizadeh (AUL)

INTERPRETATION IN INTERNATIONAL LAW.....96

Sakina Aydinova (BSU)

ON THE UNIVERSAL AND NATIONAL CONCEPTUAL
CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT “REFUGEE”100

Sevinj Memiyeva (ANAS Institute of Geography)

FACTORS OF DEVELOPMENT AND CONDITIONS OF FORMATION
FLOOD PROCESSES ON THE NORTH-EASTERN SLOPE OF THE MINOR
CAUCASUS (WITHIN AZERBAIJAN).....105

Wang Xujie (BSU)

“ONE BELT, ONE ROAD” IN MODERN CHINESE MEDIA.....111

MEDICAL SCIENCES

Ayten Zeynalova, Vusala Yusifova (AUL)

SPEECH IMPAIRMENT IN CHILDREN.....118

BIG NAMES

MAMMAD SAID ORDUBADI – 150.....124

UNIVERSITY LIFE.....127

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

<i>Вафа Сейид (АУЯ)</i> КЛАССИЧЕСКИЕ ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ ЧЕРТЫ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ.....	11
<i>Лейла Ализаде (АУТМ)</i> ГЛОБАЛЬНАЯ ТУРИСТСКАЯ ЛЕКСИКА КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИНГВИСТОВ.....	17
<i>Ругия Асадова (БГУ)</i> ВЫРАЖЕНИЕ ПОНЯТИЯ ВРЕМЕНИ И ВИДА НА ОСНОВЕ АНГЛИЙСКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ.....	22
<i>Джамиля Рустамова (БГУ)</i> КАМАЛ АБДУЛЛАЕВ И МОДЕЛЬ СЛОЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ (ВЗГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНО- КОММУНИКАТИВНОГО АНАЛИЗА).....	27
<i>Кямаля Дунйамалиева (АУЯ)</i> КЛАССИФИКАЦИЯ ЭВФЕМИЗМОВ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	35

ЛИТЕРАТУРА

<i>Солмаз Алескерова (Западно-Каспийский Университет)</i> АБСУРДНЫЙ И ПОСТМОДЕРНИСТСКИЙ ПОДХОД В ДРАМЕ ГАРОЛЬДА ПИНТЕРА.....	38
<i>Ройя Мурушудова (АУЯ)</i> ИДЕЙНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ПРОБЛЕМАТИКА СОВРЕМЕННЫХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ РАССКАЗОВ.....	45
<i>Зульфия Нагиева (АУЯ)</i> МИФ И МИФОПОЭТИЧЕСКИЙ СТИЛЬ В ЛИТЕРАТУРЕ.....	54

МЕТОДИКА

<i>Али Алиев (АУЯ)</i> МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ ФРАНЦУЗСКОМУ ЯЗЫКУ В V-IX КЛАССАХ.....	58
---	----

ПЕДАГОГИКА

<i>Севиндж Алиева (ИОАР)</i> ПООЩРЕНИЕ И НАКАЗАНИЕ КАК МЕТОД СТИМУЛИРОВАНИЯ И МОТИВАЦИИ.....	62
--	----

<i>Сария Гусейнли (АУЯ)</i>	
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВИДОВ ИСКУССТВА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ.....	68

ПСИХОЛОГИЯ

<i>Шалала Бабаева (АУЯ)</i>	
МОДЕЛЬ ЛИЧНОСТИ В ПСИХОЛОГИИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА.....	74

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

<i>Гюняш Агакишиева (АУЯ)</i>	
ИССЛЕДОВАНИЯ ТУРИСТСКИХ РЕСУРСОВ И ТУРИСТСКОГО РЫНКА.....	79
<i>Наиля Гасанова (АУЯ)</i>	
КУЛЬТУРНАЯ СТОЛИЦА ТЮРКСКОГО МИРА – ШУША.....	84
<i>Назиля Сафарова (АУЯ)</i>	
ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА.....	91
<i>Парвана Ханызаде (АУЯ)</i>	
ИНТЕРПРЕТАЦИЯ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ.....	96
<i>Сакина Айдынова (БГУ)</i>	
ОБ УНИВЕРСАЛЬНОЙ И НАЦИОНАЛЬНОЙ ХАРАКТЕРИСТИКЕ КОНЦЕПТА “БЕЖЕНЕЦ”	100
<i>Севиндж Мамиева (НАНА Институт Географии)</i>	
ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ И УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И СЕЛЕЙ НА РЕКАХ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО СКЛОНА МАЛОГО КАВКАЗА (В ПРЕДЕЛАХ АЗЕРБАЙДЖАНА).....	105
<i>Ван Сюцзе (БГУ)</i>	
“ОДИН ПОЯС, ОДИН ПУТЬ” В СОВРЕМЕННЫХ КИТАЙСКИХ МЕДИА.....	111

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

<i>Айтен Зейналова, Вусаля Юсифова (АУЯ)</i>	
НАРУШЕНИЕ РЕЧИ У ДЕТЕЙ.....	118

ПЕРСОНАЛИИ

МАМЕД САИД ОРДУБАДИ – 150.....	124
ХРОНИКА.....	127

DİLÇİLİK

Vəfa Seyid
Azərbaycan Dillər Universiteti

FRANSIZ DİLİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN KLASSİK MÜƏYYƏNEDİCİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *definisiya, determinant, asemantizm, konnotativ məna, postulat*

Keywords: *definition, determinant, asemantism, connotative meaning, postulate*

Ключевые слова: *определение, детерминант, асемантизм, коннотативное значение, постулат*

Onomastika sahəsində aparılan tədqiqatların əksəriyyəti XI-lərin klassik müəyyənedici xüsusiyyətlərini tapmaq üçün onların klassifikasiyasına şərait yaranan tipik formalarının təhlilini və təsvirini verməyi tövsiyə edir. Bu və ya digər elementin bir qrupda təsnif edilməsi tədqiqatlar zamanı əhəmiyyətli bir məqsədə çevrilmişdir, xüsusilə də, “taliste” (TAL-traitement automatique des langues “dillərin avtomatik şərh”) nöqtəyi-nəzərindən: X xüsusi isimdir ya ümumi isim? İlk öncə söhbət antroponimlərdən gedir, ya praqmatonimlərdən və s.? İnsanların və ərzaqların adları bu problemi yaxşı işıqlandırır, lakin tədqiqatçılar bir-birinə zidd mülahizələr irəli sürürlər, belə ki, bəziləri onları XI kimi, digərləri ÜI kimi sinifləşdirir, üçüncülər isə yeni bir aralıq kateqoriya yaratmağa çalışırlar [6, s.137-144]. Bu səbəbdən ilk məqsəd fərqli konturlara malik sinifin genişləndirilməsindən ibarətdir, lakin bu məqsəd də problemlidir, çünki XI-nin nə olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verən meyarlar bir-birindən çox fərqli ola bilər. -*Onim* terminlərinin bolluğu da müəyyən bir ad növü ilə bağlı şübhə və qeyri-əminlikləri gizlətmək üçün kifayət deyil. XI və ÜI-ləri ayırmaq üçün tədqiqatçılar tərəfindən bir neçə meyar irəli sürülmüşdür. Bu meyarlardan biri bütün uşaqların məktəbdə öyrəndiyi və ən aydın olanı, XI-lərin böyük hərflərlə yazılmasıdır, çünki A.Frontierin fikrinə əsaslanaraq, “*ümumi adın xüsusi ada çevrilməsi üçün onun böyük hərflə yazılması kifayət edir*” [12, s.65-78]. Lakin, yazılı formada ad növləri arasındakı ayrılığı görmək çətin ola bilər, çünki, bu hal yalnız Avropa əlifbalarına aiddir: məsələn, ərəb, qez və ya devanaqari əlifbalarında baş hərflərin ekvivalentləri yoxdur.

W. Manczak *Revue Internationale d’Onomastique* jurnalında nəşr olunan “*Le nom propre et le nom commun*” məqaləsində XI-in tərcümə edilə bilməməsini belə onların müəyyənedici xüsusiyyəti kimi nəzərə çatdırır və bildirir ki, klassik təriflər məntiqi qanunauyğunluq əsasında yaranmışdır. Polşalı dilçi başqa bir dil

versiyası verməyin də mümkün olmasını ehtimal edir [8, s.205-218]. Lakin J.L. Vakselerin fikrincə isə, təəssüf ki, təcrübələr zamanlara və mədəniyyətlərə görə dəyişdiyindən, hər hansı bir nəzəriyyəni tərcümə edilə bilməmə anlayışı ilə yaratmaq mümkün görünür [11, s.719-738].

Manczakın mülahizəsinin əksinə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu gün fransız dilində başqa dillərə tərcümə olunan minlərlə XI nümunələri var (məsələn, siyasi partiyaların və təşkilatların adlarının çoxu tərcümə edilir: ONU-BMT, OTAN-NATO və s.). Bundan əlavə, Azərbaycanlı dilçi alim Q.H. Bayramov “Tərcümə sənəti” kitabında da bu məsələyə toxunaraq bəzi XI-in bir dildən digər dilə tərcümə edilməsinin mümkün olduğunu qeyd edir və buna su hövzələrini, təşkilat adlarını və s. misal olaraq göstərir: *The White Sea* (Mer Blanche) Ağ dəniz; *The Black Sea* (Mer Noire) Qara dəniz; *The Pacific Ocean* (Océan Pacifique) Sakit okean və s. [1, s.218].

Xüsusi isimlərin determinantlarının olmaması meyarı isə, müntəzəm olaraq, anqlofonların qələmindən törəyir. Bu son meyar da problemsiz deyil, çünki bu kriteriya ingilis dili üçün effektiv olsa da, onu digər dillərə şamil etmək olmaz. Determinantlar Avropa dillərindən yalnız artikl mövcud olmayan Polşa dilində işlədilmir, yunan və portuqal dilində isə, əksinə XI və Üİ üçün eyni determinantlardan istifadə olunur. XI nəzəriyyələri universallığa meyillidir və həmişə bir dillə məhdudlaşmır, bu da gördüyümüz kimi problemi çətinləşdirir. Əgər universal yanaşma əldə etmək mümkün deyilsə, yenə də bir dilə konsentrasiya olmaq olar. Beləliklə, G.Kleyber bu mövzu ilə əlaqədar ilk işində “*xüsusi isim təkdə mübtədə rolunu oynayan, sifət və ya məhdudlaşdırıcı nisbi əvəzliliklə müşayiət olunmayan və müəyyən artikllə təyin olunmayan bütün adlar ola bilər*” mühakiməsini yürüdüdü [10, s.538]. Lakin sonra isə o, öz fikrinin ziddinə gedərək bildirir ki, bu mühakiməni yürütmək də tamamilə düzgün deyil, çünki fransız danışıq dilində adların qarşısında müəyyən artikl işlənilə bilər (məsələn, *les Vincent, les Dubois* və s.). Üstəlik, antroponimlərdən başqa xüsusi adların digər növlərini də nəzərə aldıqda hər şey daha mürəkkəbləşir, məsələn, tarixi dövrlərin adları əksər hallarda – hamısı olmasa da – müəyyən artikllə işlənilir: *l'Antiquité* – Qədim dövr, *le Moyen Âge* – Orta əsr, *les Temps modernes* – Müasir dövr və s. Kleyberin fikrinə əlavə olaraq demək olar ki, danışıq dilində kişi adlarının qarşısında *la* artikli də işlənilə bilər və “onun arvadı” kimi tərcümə olunur: *la Napoléon* – Napoleonun arvadı.

G.Kleyberin fikri ilə tam razılaşmaq olmaz, çünki fransız dilində yalnız danışıq dilində xüsusi adların qarşısında müəyyən artikl işlədilmir, bu qayda rəsmi olaraq yazılı dildə də mövcuddur. Fransız dilinin qrammatik qanunlarına uyğun olaraq fəmilialar bir nəslə, ailəni və ya sülaləni ifadə edərsə *les* müəyyən artikli (*les Monet* – Monelər ailəsi), qadın adları *ana* kimi tərcümə edilərsə onların qarşısında *la* müəyyən artikli (*la Marie* – Mariya ana) işlənilir. Bununla yanaşı xüsusi adların qeyri-müəyyən və hissəvi artikllə işlədilməsi halları da mövcuddur: əgər incəsənət xadimlərinin əsərlərindən söhbət gedərsə onların qarşısında qeyri-müəyyən artikl *un* işlənilir, məsələn: *On peut rencontrer un Monet de l'Orsay à l'exposition* - Monenin Orsay müzeyindən olan bir tablosunu sərgidə görmək olar /*Les Monets de l'Orsay sont excellents* – Monenin Orsay müzeyindəki tabloları möhtəşəmdir. Hər hansı bir müəllifin əsərləri qeyri-müəyyən miqdarda, yəni bir

hissəsi olaraq göstərilərsə onların adlarının qarşısında hissəvi artıqlıqlar işlədilir: *Jouer du Chopin* – Şopenin əsərini çalmaq; *Lire du Balzac* – Balzakin əsərini oxumaq.

Xüsusi isimlərin müəyyən edilməsində asemantizm də əsas meyar hesab olunur. Bir sıra ingilis dilli müəlliflər məqalələrinə Şekspirə və onun Romeo və Cülyetta əsərindəki ideyasına istinad edərək, “Ad nəyi ifadə edir?” başlığını vermişlər və qızılgülün başqa bir adla da bir o qədər yaxşı iy verəcəyi fikrini irəli sürürlər. Buradan Paul adlı bir insanın yalnız adının sayəsində necə göründüyünü bilmədiyimiz üçün bir XI-in də heç bir mənası olmadığı qənaətinə gəlinir. Daha doğrusu, Şekspirdən sitat asemantizmə nisbətə əlamətin əsassızlığına daha yaxşı bir nümunə kimi görünür, heç kim *qızılgül* sözünün mənasının çiçəyin qoxusu ilə əlaqəli olduğunu təsdiq edə bilməz. Problem xüsusi ismi fərdiləşdirmək üçün təkrarlanan bir meyldən qaynaqlanır: Ümumi adların linqvistik həcmi heç vaxt şübhə altına alınmazsa, xüsusi adları yalnız istinad nöqtəyi-nəzərindən müəyyən edirik. J.Vendryes bu fikri belə tərzdə izah edirdi: “*Xüsusi adların bir şəxsi və ya bir yeri təyin etməkdən başqa bir mənası yoxdur. Buna görə də, onlar prinsipə bir dildən digər bir dilə tərcümə edilə bilməzlər. İskəndər, Sezar və ya Napoleon nə deməkdir? Bu adların məzmununu, təyin etdikləri şəxsiyyətlər ilə məhdudlaşır. Bu adları heç eşitməyənlər üçün onlar tamamilə mənasızdırlar*” [13, s.352]. Tez-tez xüsusi adların hiper-semantizmə malik olması iddiasını irəli sürən O.Jespersen, J.Vendryesin fikri ilə razılaşıaraq, onların yalnız referentlə əlaqəli bir məna daşdığını, bu da onların sonuncuyla tanışlığını göstərdiyini söyləyir [7, s.544]. Bu məntiqdə *xüsusi ad* bir dil işarəsi deyil, yalnız bir etiketdir, referent tanınmadığı zaman mənasızdır və yalnız bu referent haqqında daha çox məlumat əldə etdikdə semantik ağırlıq əldə etmiş olur [12, s.65-78]. Məsələn, cənab *Boucher mütləq deyil ki, bir qəssab olsun*, bu zaman məna və etimologiya arasında müntəzəm surətdə qarışıqlıq yarandığını da qeyd etməliyik. Belə bir şeyi iddia etmək heç bir dilçinin ağına gəlməzdi, çünki bu bir qədər bayağı olardı. Bənzər bir səhv xüsusi ismi etimoloji şəffaflıq dərəcəsinə görə fərqləndirən A.Gardiner (1954) tərəfindən edilmişdir və ən anlaşılmazı isə onun xüsusi ismi “təmiz” dil vahidi adlandırmasıdır. Belə çıxır ki, o zaman, insan həqiqətən elmi bir kontekstdən daha çox bir inanc (Mill nəzəriyyəsinə qaynaqlanan) çərçivəsində qalır: bu, əlbəttə ki, “saflyq”, əsasən, etimoloji bir qeyri-şəffaflıqdan qaynaqlandığı zaman baş verir (yəni bu, etimologiyanın mütəxəssislər və ya müəllif üçün tanış olmaması deməkdir). Bu isə, aydın olmayan motivasiyaya sahib olan və motivasiyası şəffaf olan digər xüsusi adlar arasında fərqləndirib çıxarır, sonuncular isə “ikinci sinif” xüsusi isimlər kimi adlandırılır. Ancaq semantik problemə gəldikdə isə, məna kimi sinxron meyarın yalnız bir terminin etimologiyasına bağlı olması qəribə görünür. Seçilən kriteriya növü nə olursa olsun, heç biri yekdil deyil, çünki forma baxımından xüsusi isimlərin dillərə görə müəyyən edilməsi müxtəlifliyi göz qabağındadır və semantik cəhətdən məna xüsusiyyətləri referentin xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşdırılır.

V.A.Superanskaya xüsusi adlara həsr etdiyi «Общая теория имени собственного» (1973) kitabında yazır: “*Müəyyənetmə nəzəriyyəsi adın nəzəriyyəsinin əsas və vacib hissəsidir. Adların müəyyən edilməsi onların klassifikasiyası ilə sıx əlaqəlidir. Müəyyənetmənin sadə forması sözün mənasını təsdiqləyən cümlədir. Mənası olmayan sözlər müəyyən edilə bilmir*” [3, s.56-58]. Beləliklə, xüsusi isim-

lər ayrı-ayrı fərdləri xarakterizə edən sadə işarələrdir və bu işarələrin hansı fərdə verildiyini demək mümkündür. J.S.Millin fikrincə *General Tomsonun oğlu olmaq* və ya *hal-hazırda küçəni keçən adam olmaq* cümlələri hələ Con Tomsonun müəyyənediciləri demək deyil. Onlar yalnız Con Tomson adının kimə məxsus olduğunu təyin etməyə kömək edir, adın özünü isə izah etmirlər [9, s.148-149].

Adın mənasının ifadəsi konnotasiya adlanır, onun konnotasiyasının təsdiqi isə müəyyən edilməsidir. Definisiya – bir subyekt kimi ad haqqında yaranan mövcud mülahizələrin cəmi deməkdir. Sadə hissləri müəyyən edərək ad vermək qeyri-mümkündür, çünki onları təhlil etmək mümkün olmur. Baxmayaraq ki, onlar mənə daşımayan xüsusi isimlərdən fərqli olaraq hansısa bir mənəni ifadə edirlər, belə bir halda onlar da xüsusi isimlərlə eyni vəziyyətdə olurlar. Natamam definisiyalar deskripsiya adlanır. Elmlərin definisiyası müvəqqəti olur, çünki onlar bizim obyektə dərk etmə səviyyəmisə uyğun olaraq daim dəyişirlər. Bununla belə, əşyaların bütün xüsusiyyətləri hələ də bizə məlum deyil, hər bir əşyanın mənsub olduğu sinif onun xüsusiyyətlərini kifayət qədər konnotasiya edir, bu da siniflər arasındakı sərhəddi təyin etməyə imkan yaradır.

Adlar və əşyalar müəyyən edilə bilər. Birincilər terminlərin (sözün) mənasını, ikincilər isə xüsusiyyətini ifadə edir. Əşyaların təbiətini göstərmək üçün definisiyaya ehtiyac yoxdur. Bütün bunları müəyyən edən adlardır – bəzilərdə sözün mənasının açılmasına cəhd edilir, digərlərində, bundan əlavə, bu sözə uyğun əşyanın da olması nəzərdə tutulur. Bəzən sözün müəyyən edilməsi əşyanın müəyyən edilməsi ilə bağlı olur.

Əşya həqiqi və saxta ola bilər, söz isə nə həqiqi, nə də saxta ola bilməz, yalnız adı dil praktikasına uyğun olar və ya olmaya bilər. Definisiya yalnız dildə sözün işlənməsi haqqında məlumat verən müəyyənedici mühakimədir. Buradan əşyaların mahiyyəti haqqında heç bir nəticə əldə etmək olmur. Düzdür, əjdahanın təyinatının *ağzından od püskürən ilan* kimi verilməsi mübahisə doğurmur, ancaq bu obyektin həqiqətən də mövcud olması bəzi ilanların od püskürməsinin həqiqətə uyğun olmadığı kimi öz təsdiqini tapmayıb. Hətta elmi postulatlar belə həmişə tamamilə düzgün olmur: yalnız fərziyyələrdə belə bir dairə mövcud ola bilər ki, onu əhatə edən bütün nöqtələr mərkəzindən eyni bərabər məsafədə yerləşsin. Buna görə də bizim çox şeyləri həqiqi kimi hesab etməyimiz sonunda haqsızlıq olar. Postulat nə qədər həqiqidirsə, nəticə də bir o qədər realdır.

Hər bir ümumi konkret adın mənası onun atributları ilə müəyyən edilir, ancaq obyektlər atributlardan əvvəl adlandırılmışlar. Buna uyğun olaraq da demək olar ki, konnotativ mənalı adlar xüsusi adlardan sonra yaranmışdır. Ad bir əşyada tam təsdiqini tapmayıbsa ondan tamamilə fərqli digər bir əşyaya keçə bilər. Abstrakt adlar müxtəlif insanların fərqli konnotasiyasını verir və ola bilsin ki, bu sözlərdə bütün insanlar üçün ümumi olan cəhətlər olmasın. Definisiyanın təyin edilməsi əşyaların oxşar və fərqli cəhətlərinin öyrənilməsi deməkdir.

H.Ə.Həsənovun fikrincə, adların tərkibi cəmiyyətin “şəxsiyyətini” səciyyələndirir. Adlarda cəmiyyətin mədəni və ictimai həyatı əks olunur [2, s.98].

Müasir dilçilikdə onomastik sistemin vahidləri özünəməxsus xüsusi mexanizmləri, inkişaf və işlənmə qanunauyğunluqları vasitəsi ilə bənzərsiz bir alt sistem əmələ gətirir. Onimlər, reallığın subyekt və obyekt kimi koordinatlarının işarə

təyinatını təmin edir və dünya obrazının müvəqqəti məkan parametrlərinin müəyyənləşdirilməsi yollarından biridir ki, bu da dilin sosial-mədəni funksiyalarını həyata keçirməklə onların “yüksək kommunikativ və pragmatik potensialını” müəyyən edir ...” Xüsusi adların öyrənilməsinə yeni yanaşmalar, onların insan ünsiyyətinin müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərməsi, dilçilikdə kombinatorluq və fənlərarası münasibətlərə yönəlmiş müasir tendensiyalarla əlaqədardır ki, bu da dünyadakı ümumi mədəni vəziyyəti əks etdirir. Ənənəvi olaraq iddia olunur ki, onların spesifikliyi yalnız onların linqvistik statusu ilə deyil, eyni zamanda onların semantik quruluşunun formalaşmasına və fəaliyyətinə birbaşa təsir edən ekstralingvistik amillərlə də müəyyən olunur. Bu zaman adların müxtəlif xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Superanskayanın xüsusi adların mahiyyəti barədə mülahizəsi bu deyilənləri təsdiqləyir: “Adların ən “təmiz” linqvistik tədqiqi belə, dil imkanlarının hüdudlarından kənara çıxmaya bilməz və dilçi xüsusi adların dildən kənar əlaqələrini heç vaxt unutmamalıdır ...” [4, s.7-16]. Y.K.Yurkenas qeyd edirdi ki, “onimlər “adi leksikada iz qoymayan sosial, tarixi, mədəni amilləri...” əks etdirən dilin spesifik, avtonom bir alt sistemi kimi qəbul edirlər” [5, s.36].

Beləliklə, nəticə aydındır: xüsusi adların yaradılması prosesi mədəni və tarixi məlumatların kodlaşdırılması müxtəlifliyi ilə eynidir. Bununla belə, xüsusi adların ayrıca bir statusa malik olmasına baxmayaraq, bu vahidlər bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən “əhəmiyyətsiz”, “dilnin leksik tərkibində lazımi yer tutmayan” sözlər kimi qiymətləndirilir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti, – Bakı, “Oka Ofset” nəşriyyatı, – 2008, – 218 s.
2. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, – Bakı, Maarif, – 1988, – s. 98.
3. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного, – Москва, Наука, – 1973, – с. 56-58.
4. Суперанская А.В. Языковые и внеязыковые ассоциации собственных имен / А.В. Суперанская // Антропонимика / ред. В.А. Никонов, А.В. Суперанская. – Москва, Наука, – 1970. – С. 7-16.
5. Юркенас Ю.К. Онимизация апеллятивов и развитие индоевропейских антропонимических систем: автореф. дис. д-ра филол. наук /Ю.К. Юркенас. –Москва, – 1979, – 36 с.
6. BILLY P.H. (1995), «Pour une redéfinition du nom propre», in M. Noailly (éd.), Nom propre et nomination, – Paris, Klincksieck, – p. 137-144.
7. Jespersen O. Essentials of english grammar, – Londres, Allen and Unwin, – 1961, – 544 p.
8. Manczak W. (1968) «Le nom propre et le nom commun», Revue Internationale d'Onomastique 20 (3), – Paris, – p.205-218.
9. Mill John Stuart. *Logique*, , I, ch. II, §5, – Cambridge, – 1843, – p 148-149.
10. Kleiber G., Problèmes de référence : descriptions définies et noms propres, – Paris, Klincksieck, – 1981, – 538 p.
11. Vaxelaire J.L. (2006), «Pistes pour une nouvelle approche de la traduction automatique des noms propres», – Paris, Meta 51 (4), 719-738.
12. Vaxelaire J.L. De la définition linguistique du nom propre, – Paris, Revue trimestrielle «Langue française», – 2016/2 (N° 190), – p. 65 -78.

13. Vendryès J.. *Choix d'études linguistiques et celtiques*, – Paris, Klincksieck, – 1952. 1 vol. in-8° de 352 p.
14. <https://www.cambridge.org/core/product/core-reader>.

Summary

CLASSIC DEFINING FEATURES OF ONOMASTIC UNITS IN FRENCH

This article is based on the study of classic defining features of onomastic units in French.

The article highlights the views of linguists on the defining features of onomastic units in the French language. In addition, the article analyses the translation problems of the onomastic units.

The article discusses the issue of semantic meaning of onomastic units and the fact that the views of linguists in this area often do not coincide. As a result it is possible to come to a conclusion that the process of creating proper names coincides with the diversity of coding of cultural and historical information. Although proper nouns have a separate status, some researchers consider them as "the words that do not have a proper place in the lexical structure of the language".

Резюме

КЛАССИЧЕСКИЕ ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ ЧЕРТЫ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье рассматриваются классические определяющие признаки ономастических единиц во французском языке.

В статье освещаются взгляды лингвистов на определяющие признаки ономастических единиц во французском языке. Кроме того, в статье анализируются проблемы перевода ономастических единиц.

В статье рассматривается вопрос о семантическом значении ономастических единиц и о том, что взгляды лингвистов в этой области часто не совпадают. В итоге можно прийти к выводу, что процесс создания имен

собственных совпадает с разнообразием кодирования культурно-исторической информации. Хотя имена собственные имеют отдельный статус, некоторые исследователи считают, что эти единицы являются «словами, не занимающими должного места в лексической структуре языка».

Rəyçi: fil.f.d., dos. F.İsmayılova

Leyla Əlizadə
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

QLOBAL TURİZM LEKSİKASI DİLÇİLƏRİN TƏDQIQAT OBYEKTİ KİMİ

Açar sözlər: *turizm leksikası, qloballaşma, leksik-semantik kateqoriyalar, korpus təhlili, tədqiqatçı*

Keywords: *tourism lexicology, globalisation, lexical semantic categories, corpus analysis, researcher*

Ключевые слова: *лексикология туризма, глобализация, лексико-семантические категории, корпусной анализ, исследователь*

Hələ antik dövrdə turizm leksikasının əsasını qoymuş ekstralingvistik faktorlar qloballaşma dövründə elm və texnikanın sürətli inkişafı ilə vüsət alaraq ingilis dilinin yeni dil vahidləri ilə zənginləşməsinə və turizmə aid olan söz və ifadələrin ilkin mənasında dəyişikliklərə vəsilə olmuşdur. Mövcud göstəricilərə əsasən, dünya ölkələrində müşahidə olunan yeni texnoloji uğurlar və iqtisadi inkişaf dünya əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə və turizmin insanların həyatında xüsusi əhəmiyyətə malik olmasına gətirib çıxarmışdır. Texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq dilin lüğət tərkibi təbii ki, öncəki dövrlərdə istifadə olunan sözlərlə kifayətlənə bilməzdi. İctimai həyatın müxtəlif sahələrinə əsaslı təsir edən bu inkişaf qlobal status almış ingilis dilində özünü daha qabarıq göstərmişdir. Aparılmış tədqiqat göstərir ki, fransız, italyan və ispan dillərindən alınmış sözlər müxtəlif sahələri əhatə etsə də, incəsənət və mədəniyyət, idman, yaşayış yeri, xüsusilə də mətbəx və s. kimi sahələr xüsusi diqqət çəkir.

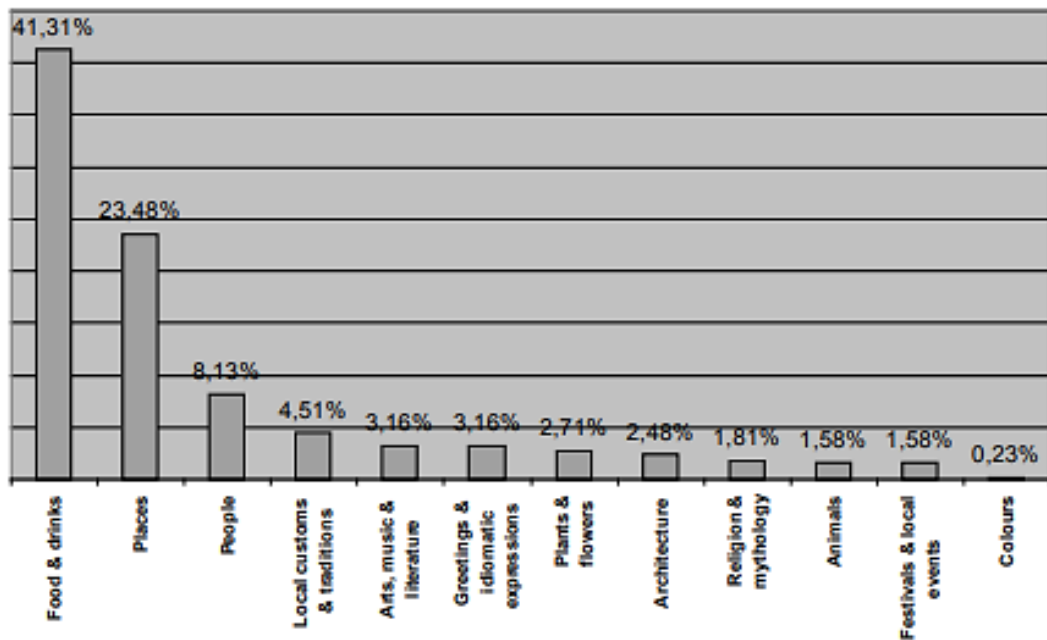
Müasir telekommunikasiya vasitələrinin inkişafı, televiziya, internet, mobil telefonların kütləvi istifadəsi dilə yeni sözlərin axını ilə nəticələnmişdir. Son bir neçə onillik ərzində fransız dilindən ingilis dilinə alınmış sözlər digər dillərə nisbətə üstünlük təşkil edir. Bu istiqamətdə Q.Kannon və E.Mendez, C.Algeo, R.E.Tournier, H.Kolman, K.Fais, C.Kulpeper və F.Klafam və F.Durkin kimi müxtəlif dünya dilçilərinin apardıqları araşdırmalara əsasən digər əsrlərdə olduğu kimi XX-XXI əsrlərdə də fransız dili bu məsələdə liderliyi öz əlində saxlamışdır. "Fifty Years among the New Words. A Dictionary of Neologisms" əsərində C.Algeo XX əsrin ikinci yarısında ingilis dilinə daxil olmuş Fransız sözlərinin siyahısını vermişdir. Sözlər müxtəlif sahələri əhatə etsə də, dəb, incəsənət, mədəniyyət, idman, gündəlik həyat, xüsusilə də mətbəx və s. kimi sahələrə aid sözlər xüsusi diqqət çəkir (*art deco, cinéma vérité, fuselage, limousine*). Lakin digər bəzi dilçilərdən fərqli olaraq Algeo bu sözləri semantik cəhətdən qruplaşdırmamışdır [1]. L.Çirol "Les "mots français" et le mythe de la France en anglais contemporain" kitabında müasir ingilis dilində olan fransız sözləri daha dərinlən araşdırmışdır. 1973-cü ildə çap olunduğuna görə dil vahidlərinin tədqiqi yalnız o dövrə qədər

olan sözləri əhatə edir. O, A.C.Bliss'in *Dictionary of Foreign Words and Phrases* [2] lüğətindən götürülmüş 2500 Fransız Qallisizmini təhlil etmişdir. L.Çirol müxtəlif leksik vahidləri 3 əsas semantik sahəyə bölmüşdür. Bu sahələrdən birincisi "Un Art de vivre" mətbəx, dəb, oyun, əyləncə və səyahət sahələrini əhatə edir [3]. Digər dilçi Q.Otman 1986-ci ilin sentyabr ayından 1987-ci ilin avqust ayına qədər olan *The New York Times* and *The Chicago Tribune* məcmuələrindən götürülmüş 400 leksik vahidi təhlil edərkən fransız dilindən alınmış müxtəlif leksik vahidləri bir neçə semantik qrupa bölmüşdür. Otman iddia edir ki, Fransız dilindən alınmalar mətbəx, təsviri incəsənət, kino, dəb kimi sahələrdə üstünlük təşkil edir. Məsələn, *nouvelle cuisine*, *art déco*, *film noir*, *haute couture* və s. [6, s. 111-126]. Həmçinin H.Svallou'nun araşdırmaları göstərir ki, fransız dilindən son onilliklərdə alınmaların əksəriyyəti mətbəx (*nouvelle cuisine*, *aperitifs*, *pain au chocolat*, *café au lait*,) və idman turizmi sahələrinə (*piste*, *paragliding*) aiddir [7, s.137-151].

K.M.Milvard [5] müasir dövrdə fransız dilindən alınma sözlərin əsasən məşhur Fransız mətbəxi ilə bağlı olduğunu vurğulayır: *aioli*, *amuse-bouche*, *aperitif*, *baguette*, *bistro*, *café au lait*, *café brûlot*, *café noir*, *chamber*, *commis*, *crème de la crème*, *croissant*, *déjeuner*, *haute cuisine*, *petit déjeuner* və s.

Dil ünsiyyəti anlayışı müasir dövrdə dilçilər və tədqiqatçılar tərəfindən fərqli dövrlərdə, dil janrlarında tədqiq edilmişdir. Lakin bütün bu tədqiqatlardan alınan dil ünsiyyətinin tərfi heç də onun aydın təsvirini vermir. Bundan öncə məlumat verdiyimiz BBC ingilis səyahət jurnalistikası korpusunda (BBC – Travel Corpus – BTC) aparılan təhlilə əsaslanan korpus analizi diqqət cəlb edən tədqiqatlardan biri hesab oluna bilər. Tədqiqatın əsas məqsədi turizm diskursunda dil ünsiyyəti anlayışının digər ənənəvi tədqiqat tendensiyasından kənara çıxaraq alınma sözlərin etimoloji və ya semantik təsnifatına əsaslanaraq təhlilinə üstünlük verməkdir. Bu məqsədlə tədqiqatda ingilis səyahət jurnalistikasında ekstralingvistik və lingvistik amillərin təsiri ilə etimoloji, semantik və diskursiv mühit xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi yolu ilə alınma sözlərin və ifadələrin istifadəsinin ətraflı təsvirini verməyə çalışılmışdır.

BTC-nin tədqiqatına cəlb olunmuş alınma sözlər turizm sahəsi üzrə milli adət-ənənələrdən, yerlərdən, mədəniyyətlərdən tutmuş, qida və içki, din, yaşam tərzini kimi müxtəlif sahələri əhatə edir. İtaliyanın Sassari Universitetinin tədqiqatçısı Stefania Qandinin BTC-nin səyahət korpusuna əsaslanan tədqiqatı, turizm diskursunda alınma söz və ifadələrin araşdırması bu sahə üzrə faydalı mənbə hesab edilə bilər [4]. Stefania Gandinin araşdırmasında verilmiş diaqramdan görüldüyü kimi Q.Dann və Q.Kapellinin fikirlərinin təsdiqi olaraq qida və içki sahələri dominantlıq təşkil edir. İkinci yerdə məkan, müəyyən fərqlərlə isə insanlar, adət-ənənələr, incəsənət və musiqi, salamlama və idiomatik ifadələr, bitkilər, memarlıq, din, heyvanlar, şənliklər və rəng kimi semantik kateqoriyalar öz yerini tapmışdır.

Qrafik 3.1: BTC alınma söz və ifadələr – semantik kateqoriyalar (%)

Həmçinin, tədqiqat nəticəsində 24,34% olmaqla ingilis dilinin leksikasına inteqrasiya olunmuş alınmalar müxtəlif semantik kateqoriyalarda özünü göstərir. İngilis dilinin leksikasına inteqrasiya olunmuş bu alınmaların etimoloji mənşəyi Oksford English Dictionary lüğətində araşdırılmışdır. Araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, BTC-də rast gəlinən bu sözlərin əksər nümunələri din və mifologiya, insanlar, memarlıq, bitki və güllər, salamlama və idiomatik ifadələr, incəsənət, musiqi və ədəbiyyat, festival və yerli tədbirlər və qida və içki kimi semantik kateqoriyalarda rast gəlinir:

1. *We find humble shop houses like Roti Mataba [...] Or renowned Thip Samai, a vision of inferno, open burners showering the pavement with sparks. [Tayland]*
2. *The 800 sq km reserve is also home to **nilgai**, **sambar**, **chital** (spotted deer), wild boar and numerous species of bird [Hindistan]*
3. *[...] Pierre Charles L'Enfant, a confidant of George Washington, who in 1790 was given carte blanche to design the city from scratch. [ABŞ].*
4. *La Reina del Sur (Queen of the South), for instance, is a popular narco novela airing on Telemundo. [Meksika]*
5. *Bun oc are boiled snails [...] , placed in a bowl of rice vermicelli and snail consommé poured over. [Vyetnam]*
6. *Want to steam away the travel grime in Istanbul's famed hamams – but confused by the rituals? [...] [Türkiyə]*
7. *Foreign otaku (geeks) should definitely hit Akihabara and Shinjuku for manga and electronics. [Yaponiya] [4, s. 10]:*

İtaliyanın Sassari Universitetinin tədqiqatçısı Stefania Qandinin BTC-nin tədqiqatına əsaslanan bu araşdırması turizm diskursunda alınma sözlərin leksik se-

mantik bölgüsü prinsipləri baxımından tədqiqatçılar üçün faydalı mənbə hesab edilə bilər [4].

Yukon Turizm və Mədəniyyət Departamentinin apardığı statistik araşdırma əsasən uzun illər turizm sənayesi səkkiz sektora bölünmüşdür: otelçilik, əyləncə və istirahət, attraksionlar, tədbir və konfranslar, qidalanma, turizm xidmətləri, nəqliyyat və səyahət ticarəti.

Britaniya turizm statistikasına əsasən turizm sektoru otelçilik (otellər, qonaq evləri, səhər yeməyi daxil, hər şey daxil, kempinq və s.), qonaqpərvərlik (restoran, kafə, pab, müxtəlif işçi qrup və konfrans iştirakçıları üçün təşkil olunmuş ziyafətlər və s kimi qidalanma xidmətləri), nəqliyyat xidmətləri (dəmir yol, magistral, su ilə daşınma, hava ilə daşınma, icarə və s.), bələdçi turlar, turizm agentlikləri və digər rezervasiya xidmətləri, mədəni xidmətlər (muzey, attraksion və s.), idman və əyləncə kimi 7 sahəyə bölünür.

Ümumdünya Səyahət və Turizm Şurasının hesabatına əsasən iqtisadiyyatın ayrıca sektoru kimi mövcud olan turizm son illərdə sürətlə inkişaf edərək Azərbaycanı 2010-2019-cu illərdə turizmin ən sürətlə inkişaf etdiyi 10 ölkə sırasına daxil etmişdir. Ölkə statistikasına əsasən Azərbaycanda turizmin istirahət və əyləncə, sağlamlıq, elm və konfrans, idman, qış turizmi və s. kimi sahələri inkişaf etmişdir [9].

Yuxarıda göstərdiyimiz nümunələrə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, turizm sektorunun sahələri ölkələrin turizm potensialına uyğun olaraq formalaşır və inkişaf edir.

Ədəbiyyat:

1. Algeo, J. Fifty Years among the New Words. / J.Algeo. – Cambridge: – 1993. – 268 p. (39).
2. Bliss, A.J. A Dictionary of Foreign Words and Phrases in Current English. / A.J.Bliss. – London: Routledge and Kegan Paul, – 1966. – 389 p. (48).
3. Chirol, L. Les “mots français” et le mythe de la France en anglais contemporain. / L.Chirol. – Paris: Klincksieck, – 1973. – 215 p. (155).
4. Gandin, S. Investigating Loan Words And Expressions in Tourism Discourse: A Corpus Driven Analysis on The BBC Travel Corpus: [Electronic resource] // European Scientific Journal, – January, – 2014. Vol. 10, No2, – p.1-17. URL: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.820.9300&rep=rep1&type=pdf> (82)
5. Millward, C.M. A Biography of the English Language. 2d ed. Fort Worth, TX.: / C.M.Millward. – Harcourt Brace, – 1996. – 441 p. (121)
6. Otman, G. En français dans le texte: étude des emprunts français en anglo-américain. // The French Review, – 1989. № 63, – p. 111-126 (161).
7. Swallow, H. The French loanword in current British English: a tour d’horizon. // Cahiers de l’Institut de Linguistique de Louvain (cill), – 1991. 17.1-3, –p. 137-151 (143).
8. Tournier, R.E. Historic preservation as a force in urban change. In S.B.Laska, & D.Spain (Eds.). Back to the city. / R.E.Tournier. – New York: Pergamon Press, –1980. – p.28-40 (147).
9. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycanda_turizm (211).

Summary
GLOBAL TOURISM VOCABULARY AS A RESEARCH OBJECT OF LINGUISTS

The article provides an analysis of global vocabulary from the perspective of modern linguists and young researchers. According to the research the words and expressions related to tourism lexicon has always been in the interest of linguists.

The investigation also reveals that over the past few decades, words borrowed from French into English have become more prevalent than other languages. According to research conducted by a number of different world linguists in this direction, in the XX-XXI centuries, as in other centuries, the French language has maintained its leadership in this matter.

Резюме
ГЛОБАЛЬНАЯ ТУРИСТСКАЯ ЛЕКСИКА КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИНГВИСТОВ

В статье проводится анализ глобальной лексики с точки зрения современных лингвистов и молодых исследователей. Как показывают исследования, слова и выражения, относящиеся к туристической лексике, всегда вызывали интерес у лингвистов.

Исследование также показывает, что за последние несколько десятилетий слова, заимствованные из французского языка, в английский язык стали более распространенными, чем в других языках. Согласно исследованиям, проведенным рядом различных мировых языковедов в этом направлении, в XX-XXI веках, как и в другие века, французский язык сохранил свое лидерство в этом вопросе. Анализ показывает, что слова и выражения, относящиеся к средневековой лексике туризма, сформировались только в последующие века. Тем не менее, можно с уверенностью сказать, что основные понятия туристической лексики были заложены в средние века.

Rəyçi: prof. A.Y.Məmmədov

Ruqiyyə Əsədova
Bakı Dövlət Universiteti

ZAMAN VƏ TƏRZ ANLAYIŞININ İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İFADƏSİ

Açar sözlər: zaman formaları, tərz formaları, analitik forma, zaman kateqoriyası, qeyri-müəyyən formalar

Keywords: tense forms, aspect forms, analytical form, the category of tense, indefinite forms

Ключевые слова: формы времени, формы аспекта, аналитическая форма, категория времени, неопределенные формы

Bir çox dillərdə hər hansı bir hərəkətin və hadisənin, vəziyyətin və ya prosesin baş verdiyi vaxtı göstərmək üçün qrammatik vasitələr var. Bu qrammatik vasitələr ümumi mənada zaman adlanır. İngilis dilində zaman sistemi Azərbaycan dili ilə müqayisədə daha genişdir. Zaman məntiqi və qrammatik kateqoriyadır. Zamanın qrammatik mənası nisbi olmaqla bərabər müxtəlif şəkilçilər və struktur sözlərlə ifadə olunur. “Müasir ingilis dilində feilin xəbər şəklinin dörd qeyri-müəyyən forması aşağıdakı kimidir:

1. İndiki zaman (The present tense form);
2. Keçmiş zaman (The past tense form);
3. Gələcək zaman (The future tense form);
4. Keçmiş nəzərən gələcək zaman (The future in the past tense form).

Zaman formaları öz növbəsində qeyri-müəyyən, davamedici, bitmiş və davam edib bitmiş kimi formalara ayrılır” [8, s.140-151].

Keçmiş zaman, indiki zaman və gələcək zamana bölünməklə mütləq zaman anlayışı qrammatik zamana uyğun gəlməyə bilər. Zaman sözü gedən hərəkətlə danışma anı arasında müvəqqəti əlaqəni göstərir. Keçmiş zaman forması hərəkətin vaxtının danışq anından əvvəlki zaman sferasına aid olduğunu göstərir. Gələcək zaman forması hərəkətin vaxtının danışq anından sonrakı zaman sferasına daxil olduğunu göstərir. İndiki forması isə göstərir ki, hərəkətin və nitq anının vaxtı bir və eyni zaman sferasına aiddir. Ənənəvi qrammatikaya görə, zaman nitq anına münasibətdə hərəkətin vaxtını göstərən üç üzvlü əks sistemidir. Müasir ingilis dilində ənənəvi olaraq aşağıdakı zaman formaları fərqləndirilir: ümumilikdə 16 forma olmaqla, dörd zaman forması və hər birinin malik olduğu dörd tərz forması. Onların əksəriyyəti analitik şəkildə hazırlanır. Bəzi alimlər yalnız 3 əsas zaman formasını qeyd edirlər. Onların fikrincə bu zamanlar qeyri-müəyyəndir. Smernitskinin fikirlərinə əsasən digər zaman qruplarına gəldikdə isə, onlar eyni vaxt istinadına malikdirlər.

Məsələn, ingilis dilində *walked* felinə *-ed* morfemini əlavə etsək, *walked* formalaşdırmaq feili ilə işarələnən hadisənin indiki zamandan əvvəl baş verdiyini

göstərir. Zaman formasından fərqli olaraq, tərz hərəkətlərin, hadisələrin, proseslərin daxili vəziyyətini icra üsulunu göstərir. Məsələn, hər hansı bir fəaliyyətin təməlləndiyini və ya hələ də davam etdiyini göstərə bilər. İngilis dilində adətən **He is building a house** – nümunəsində olduğu kimi, davam edən prosesləri göstərmək üçün feilin **-ing** formasından istifadə edilir. İngilis dilində feil formaları adətən bir hərəkətin və ya hadisənin baş verdiyi və ya vəziyyətin mövcud olduğu vaxtı bildirmək üçün istifadə olunur. Müxtəlif zamanların cümlə strukturunda istifadə edilmiş feil üçün öz fərqli formaları var. Məsələn, “eat” feili həm indiki, həm də keçmiş zamanda fərqli şəkildə işlənir:

İndiki zamanda: “I am eating a cake”.

Keçmiş zamanda: “I ate a cake”.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz zamanlara əsasən, feilin zaman kateqoriyası feilin ifadə etdiyi hərəkətin vaxta münasibətini bildirir. Feilin zaman kateqoriyasının xüsusi ifadə vasitəsi yoxdur. İngilis dilində feilin zaman kateqoriyası qrammatik kateqoriya kimi yalnız feilin xəbər şəklində mövcuddur. Professor Oruc Musayevin qeyd etdiyi kimi, “Müasir ingilis dilində feilin zaman və tərz kateqoriyaları bir-biri ilə bağlıdır. Onların hər ikisi eyni bir vasitə ilə, eyni bir formantla ifadə olunur. Məsələn, I had written the letter cümləsində had+PP (keçmiş zaman feili sifəti) formantını götürək. Bu feil forması həm hərəkətin tərzini, yəni onun bitmiş olduğunu, həm də zamanını, yəni keçmişdə icra edildiyini bildirir” [8, s.138-140]. O.Musayevin də qeyd etdiyi kimi zaman və tərz kateqoriyalarının xüsusi göstəricisi olmasa da, eyni formant elementləri hər iki kateqoriyaya ifadə vasitəsi hesab etmək olar.

Tərz və zaman kateqoriya kimi daim vəhdətdə olsa da, leksik cəhətdən fərqlidirlər. Tərz anlayışı zaman anlayışından fərqli olaraq, hərəkətin başvermə, icra edilmə xüsusiyyətini bildirir. Bundan başqa, hərəkətin təqdim edilmə tərzini göstərir. Tərz özünü qeyri-müəyyən və davamlı formalarda göstərir. Qeyri-müəyyən forma hərəkəti sadəcə fakt kimi təqdim edir. Buna görə də adi, təkrarlanan, məlum faktları ifadə etmək üçün istifadə olunur. Davamlı forma hərəkəti inkişaf edən bir proses kimi təqdim edir. Müəyyən bir anda və ya müddətdə baş verən bir hərəkəti ifadə etmək üçün istifadə olunur. Davamlı tərz forması hərəkətin inkişafını və ya onun müvəqqəti xarakterini vurğulaya bilər, adətən yuxarıdakı mənalardan birini vurğulamaq üçün tərz formaları olmayan bəzi ingilis feilləri vardır. Məsələn, *to be, to seem, to prove, to appear*.

Bir sıra dilçi alimlər tərz kateqoriyasını semantik kateqoriya hesab edir, bəziləri bu kateqoriyanı ümumiyyətlə tanımır, bəziləri isə bu kateqoriyanı zaman kateqoriyasından ayırmır.

Zaman və tərz təbii dil kateqoriyaları olub, zamanın linqvistik kodlaşdırılmasını təcəssüm etdirir. Tipoloji baxımdan bu kateqoriyalar tipik şifahi kateqoriyalardır. Bu o deməkdir ki, bu kateqoriyalar dildə morfoloji cəhətdən reallaşırsa, bu morfemlər feillə bağlıdır. Feillər adətən hadisələri, prosesləri, hərəkətləri və ya halları ifadə edir və bu morfemlər zamanla bu hadisələrin yerini müəyyən edir. Təbii ki, bu o demək deyil ki, belə morfemləri olmayan dillər zaman münasibətlərini ifadə edə bilmir. Sadəcə bu məqsədlə başqa vasitələr seçməlidirlər. Ədəbiyyatda zaman və tərz anlayışının çoxsaylı tərifləri arasında Bernard Komrinin fikir-

lərini misal göstərmək olar. Dilçinin fikrincə, zaman məkanın zamanla qrammatikləşməsi, tərz isə “daxili zaman dairəsinin ifadəsinin qrammatikləşməsi” (hadisələrin, proseslərin) və s.) [4, s.6].

Beləliklə, iki kateqoriya konseptual olaraq yaxındır, çünki hər ikisi zamanla bağlıdır. Lakin onlar həm də qrammatik sistemlərdə bir-birinə qarışa bilər ki, bir və eyni qrammatik forma öz semantikasında temporal və aspektual elementləri birləşdirə bilsin.

İngilis dilində zaman sistemi Azərbaycan dilinə nisbətən daha genişdir. İngilis dilində 16 zaman formasının olması, bu dildə feilin zaman formalarının Azərbaycan dilindən kəskin şəkildə fərqləndirir. M.Hüseynzadənin fikrincə, “Feillərdə zaman kateqoriyası iki işin icrası arasındakı zamanın müddətini müəyyən edir. Yəni, icra olunmuş, olunan və olunacaq bir işin icrası haqqında xəbər verilən zaman arasındakı müddəti müəyyən edir” [6, s.169-176].

Azərbaycan dilində feilin zamanlarının ən geniş şəkildə tədqiqi akademik A.Axundovun “Feilin zamanları” adlı dissertasiyasında araşdırılmışdır. A.Axundovun 1960-cı ildə “Azərbaycan dilinin qrammatikası” adlı əsərində də feilin zamanları ilə bağlı araşdırmaları öz əksini tapmışdır. Bu əsərində feilin zamanları ilə bağlı fikirlər əslində 1951-ci ildə nəşr olunmuş qrammatika kitabındakı fikirlərin bir qədər inkişaf etdirilmiş, dəyişdirilmiş forması idi. A.Axundovun bu əsərində, 11 zaman formasından bəhs olunur. Bu zaman formalarından bir neçəsi birləşdirilmiş və bir neçə yeni zaman forması əlavə olunmuşdur. Həmin zaman formaları aşağıdakı kimi qeyd edilmişdir:

1. Şühudi keçmiş
2. Nəqli keçmiş
3. Uzaq keçmiş
4. Qəti-gələcəkli zaman
5. Qeyri-qəti gələcəkli zaman
6. Bitməmiş keçmiş zaman
7. Davamlı keçmiş zaman
8. İndiki zaman
9. Davamlı indiki zaman
10. Qəti gələcək zaman
11. Qeyri-qəti gələcək zaman

Türkologiyada P.M.Melioranski, N.K.Dmitriyev, N.A.Baskov, A.N.Kononov, N.P.Direnkova və digərləri feilin zamanları barədə öz fikir və mülahizələrini söyləmişlər [1, s.22-23].

Bu fikir və mülahizələrin hər birində feilin zamanlarının sayı barədə yekdil münasibət yoxdur. Feilin zamanlarının formaları demək olar ki, müxtəlif saydadır. A.Axundov *idi*, *imiş* köməkçi sözlərinin müstəqil feil zamanları əmələ gətirməsi məsələsinə aydınlıq gətirir. Haqlı olaraq qeyd edir ki, *idi*, *imiş* köməkçi sözləri feilin müstəqil zamanlarını əmələ gətirmir. Bir sözlə, *idi*, *imiş* sözləri feilin təsriflənən formaları ilə işlənərkən (məsələn, arzu, lazım, vacib və s.) xüsusi feil zamanları əmələ gətirmir [1, s.36-37].

M.Hüseynzadə feilin zamanlarını “zaman kateqoriyası” başlığı altında verir. O, feilin ənənəvi üç zamanını göstərir: keçmiş, indiki və gələcək zaman. Müəllif

keçmiş zamanın şühudi və nəqli keçmiş, gələcək zamanın isə qəti və qeyri-qəti gələcək zaman formalarından ibarət olduğunu yazır [6, s.169-176].

İngilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də zaman və tərz anlayışı bir-biri ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan dilində müxtəlif tərz mənaları ifadə edən feillər olsa da, tərz qrammatik kateqoriya kimi qəbul olunmur. Bu mövzu ilə əlaqədar Z.Budaqova və R.Rəcəbova öz dissertasiyalarında Azərbaycan dilində tərz kateqoriyasının mövcudluğunu sübut etməyə çalışmışlar. Azərbaycan dilində davamedici, stabillik, bitmişlik ifadə edən feillər vardır. Bunlara nümunə olaraq, aşağıdakı feilləri göstərmək olar:

Baxıb qalmaq – davamedici tərz

Gəlib qalmaq – stabillik tərz

Gəlib çatmaq – bitmişlik tərz.

Müxtəlif dil sistemlərinə malik olmasına baxmayaraq, həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində zaman universal bir kateqoriyadır. Ancaq tərz qeyd etdiyimiz hər iki dildə qrammatik kateqoriya kimi mövcud deyil. Tərz kateqoriyası zaman kateqoriyası ilə birləşmişdir. Belə ki, feilin zamanı hərəkətin vaxtını, feilin tərz isə hərəkətin necə inkişaf etdiyini bildirir. Feilin zamanları və feilin tərzləri bir-birindən fərqlənən dil kateqoriyalarıdır. Lakin hər hansı bir hərəkət zaman və məkan daxilində baş verdiyi üçün feilin zamanları müəyyən tərz çalarına da malikdir. Feil tərzlərinin müxtəlif və rəngarəng olması səbəbindən dildə iş, proses və hərəkətin icrasının hətta ən incə çalarlarını, xüsusiyyətlərini də ifadə etmək mümkündür. Zaman kateqoriyası həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində tərz kateqoriyasından fərqli olaraq, ən inkişaf etmiş kateqoriyadır. Qrammatik zaman anlayışı üç zamanı ifadə etsə də, ingilis dilində zaman anlayışı özünü 16 zaman forması ilə göstərir. Müasir Azərbaycan dilində isə feil zamanlarının sayı barəsində müxtəlif fikirlər mövcud olsa da, bu fikir müxtəlifliyinə baxmayaraq, dilimizdə feilin üç zamanı – keçmiş zaman, indiki zaman və gələcək zaman mövcuddur.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A. Feilin zamanları. Bakı, 1961.
2. Cahangirov F.F. İngilis dilində perfekt zaman formaları və onların Azərbaycan dilində ifadəsi. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 2000.
3. Cəfərova B. İngilis və Azərbaycan dillərində feilin zamanlar sistemi. Bakı, 2004.
4. Comrie Bernard. 1985. Tense. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962.
6. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1973.
7. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, Bakı, 2010.
8. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1986.
9. Rəcəbov Ə. Orxon-Yenisey abidələri dilində feilin tərzləri, Bakı, 1988.
10. Rəcəbova R. Azərbaycan dilində feilin tərzləri, 168 səh. Elm və təhsil, Bakı, 2013.
11. Yunusov D. Müəqiyəli tipologiya, 180 səh. Bakı-Mütərcim, 2012.

Summary

EXPRESSION OF THE CONCEPT OF TENSE AND ASPECT BASED ON ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Despite having different language systems, tense is a universal category in both English and Azerbaijani languages. However, aspect does not exist as a grammatical category in either of the languages we have mentioned. The aspect category is combined with the category of tense. Thus, the tense of the verb indicates the time of the action, and the aspect of the verb indicates how the action develops. Verb tenses and verb aspects are distinct language categories. However, since any action takes place within time and space, the tenses of the verb also have certain stylistic shades. Due to the variety and variety of verb forms, it is possible to express even the little details and features of the execution of work, process and action in the language. The tense category is the most developed category in both Azerbaijani and English languages, unlike the category of aspect. Although the grammatical concept of time expresses three tenses, the concept of time in English shows itself in 16 tenses. Although there are different opinions about the number of verb tenses in the modern Azerbaijani language, despite this diversity of opinion, there are three verb tenses in our language - past tense, present tense and future tense.

Резюме

ВЫРАЖЕНИЕ ПОНЯТИЯ ВРЕМЕНИ И ВИДА НА ОСНОВЕ АНГЛИЙСКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ

Несмотря на наличие разных языковых систем, время является универсальной категорией как в английском, так и в азербайджанском языках. Однако вид как грамматическая категория не существует ни в одном из упомянутых языков. Категория вида сочетается с категорией времени. Таким образом, время глагола указывает на время действия, а вид глагола указывает на то, как развивается действие. Времена глаголов и аспекты глаголов являются отдельными языковыми категориями. Однако, поскольку любое действие происходит во времени и пространстве, времена глагола также имеют определенные стилистические оттенки. Благодаря разнообразию и разнообразию глагольных форм в языке можно выразить даже самые мелкие детали и особенности выполнения работы, процесса и действия. Категория времени является наиболее развитой категорией как в азербайджанском, так и в английском языках, в отличие от категории вида. Хотя грамматическое понятие времени выражает три времени, понятие времени в английском языке проявляется в 16 временах. Хотя существуют разные мнения о количестве времен глаголов в современном азербайджанском языке, несмотря на это разнообразие мнений, в нашем языке существует три времени глаголов – прошедшее время, настоящее время и будущее время.

Rəyçi: dos. A.M.Cəfərov

Cəmilə Rüstəmovə
Bakı Dövlət Universiteti

KAMAL ABDULLAYEV VƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ MODELİ (MƏSƏLƏYƏ FUNKSIONAL-KOMMUNİKATİV TƏHLİL ASPEKTİNDƏN BAXIŞ)

Açar sözlər: *mürəkkəb cümlə problemi, sintaksis, tədqiqat tarixi, mürəkkəb cümlə modelləri, funksional-kommunikativ təhlil aspekti*

Keywords: *complex sentence problem, syntax, research history, syntax, complex sentence models, functional-communicative analysis aspect*

Ключевые слова: *проблема сложного предложения, синтаксис, история исследований, модели сложных предложений, аспект функционально-коммуникативного анализа*

Müasir Azərbaycan dilçiliyinin öndər simalarından sayılan akademik Kamal Abdullayev özünün onillikləri əhatə edən elmi yaradıcılığı ilə milli linqvistik düşüncəmizin, dilçiliyimizin yeni keyfiyyət mərhələsinə qalxmasında müstəsna rol oynamış şəxslərdən sayıla bilər. Dilçinin elmi yaradıcılığı dilimizin tarixinin, dilimizin ayrı-ayrı səviyyələrinin tədqiqinə həsr olunmuş onlarla çox dəyərli əsərləri əhatə etsə də, heç şübhəsiz ki, K.M.Abdullayevin öz elmi fəhmi ilə töhfə vermiş olduğu əsas dilçilik sahələri sırasında ilk olaraq, sintaksis və mətn dilçiliyini qeyd etmək mümkündür. Tədqiqatımızın əsas obyektini türk və Azərbaycan dillərində mürəkkəb cümlə problemi təşkil etdiyindən, biz, bu sahədə türkoloji fikir tariximizdə söz demiş, əhəmiyyətli elmi nailiyyətlərə imza atmış və ya fikir müxtəlifliyinə yol açmış mülahizələr səsləndirmiş bir çox tədqiqatçının araşdırmaları ilə yaxından tanış olmaq fürsəti əldə etmişik. Həmin tədqiqatların müqayisəli təhlili Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümlə probleminin tədqiqi işinə funksional-kommunikativ aspektdən yanaşma elementlərini tətbiq etmiş araşdırmaçıların başında, məhz, K.M.Abdullayev durduğunu söyləməyə əsas verir. K.M.Abdullayev mürəkkəb cümlə problemini “dar” sintaksis çərçivəsindən çıxararaq, onu həm də mətn linqvistikasının araşdırma obyektinə çevirməyə müvəffəq olmuşdur. Bu mənada biz, həm də mətn linqvistikası sahəsində də dilçiliyimizin pioneri sayılmalı olan K.M.Abdullayevin elmi irsi ilə bağlı olaraq, konkret desək, “Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb sintaktik bütövlər” əsəri ilə əlaqədar olaraq, S.Abdullayevanın səsləndirmiş olduğu fikirləri ilə razılaşıyıq. Dilçi tam haqlı olaraq yazır: “Azərbaycan dilçiliyi tarixində mətn dilçiliyi problemlərinin ilkin araşdırıcısı, bu ixtisas üzrə ilk proqram tərtibatçısı, araşdırmalara sistemli və məntiqi yanaşması ilə seçilən professor K.M.Abdullayevin öz ideyadaşları ilə birlikdə belə mürəkkəb dilçilik probleminin nəzəri-praktik həllində etdiyi diqqətəlayiq cəhdini dərin minnətdarlıqla qəbul etmək lazımdır”. Bu məqamla bağlı, yəni, mürəkkəb cümlə probleminin bəzi aspektləri ilə bağlı yaranan obyektiv sualların cavabının arayışı məqsəd-

dilə, habelə ortaya çıxan fikir ixtilaflarının izahı baxımından, K.M.Abdullayevin mətn dilçiliyi sferasına müraciəti ilə bağlı məqamlara diqqət edək. Belə ki, bu məqamlar bilavasitə mürəkkəb cümlənin funksional-kommunikativ aspektlərinin tədqiqi işinə nəzərən də bizim üçün xüsusi aktualıq kəsb etmiş olur.

Digər maraqlı aspekt dilçinin növbəti fikri ilə bağlıdır: *“İlkin mərhələnin funksiyası olan mətn (tekst) bir növ **sintaktik kontinium** kimidir, elə birgəlik və sürəklilikdir ki, ondakı elementlərin hər biri eyni dərəcədə predikativliyə malik olduqlarından bütövlükdə predikativlik burada differensial əlamət kimi işlək ola bilmir”* [1, s.12]. Nitq kontiniumu və onun deoptimizasiyası məsələlərini tədqiq etmiş V.N.Bazılov və Y.A.Sorokinin də qeyd etdiyi kimi, dilin sinergetikliyi dil sistemi çərçivəsində təzahür tapan və ilk baxışdan bir-birini inkar edən nizamlılığa və xaosa olan meyilliliklərinin növbələşməsidir. Bu zaman nizam-intizam dilin quruluşu səviyyəsində, kaos isə fəaliyyət səviyyəsində təzahür tapır. Dilçilər onu da vurğulayırlar ki, təbii ki, bir sistem və struktur təzahürü olaraq daxili entropiyası daim azalmaq tendensiyasını nümayiş etdirir. Lakin eyni zamanda, bunun əksi-nə olaraq, dilin daxili enerjisi insan davranışının praqmatizmi sayəsində, o cümlədən verbal təzahür tapmış linqvopramatik reallaşma sayəsində kənardan qidalanır [3, s. 4-14]. Başqa sözlə desək, dilçilər dil sistemində daim strukturlaşmaya meyillilik və (belə demək olarsa) rızolmatik səciyyəli dəyişimlərin ixtilaf və qarşıdurması şəraitində mövcudluq tapıb inkişaf edir. Yəni, dil həm qənaət prinsipinin reallaşma mexanizmlərinin işə düşməsi ilə, həm də dilin daxili entropiyası (və ya entropikləşməyə meyilliliyi) sayəsində “sıxılır”, “konkretləşir”, “analitikləşərək” izafi ballastdan qurtulur. Eyni zamanda dil insan fəaliyyətinin praqmatikası sayəsində öz ifadə resursları baxımından daha da şaxələnmə bilir.

Xatırladaq ki, dil entropiyası dedikdə, informasiya daşıyıcılığı baxımından dil (və ya mətn) vahidinin çəkisinin müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutulur [3, s.413-421]. Yəni, dil eyni zamanda müəyyən dil və ya mətn vahidi çərçivəsində ötürülən informasiyanın çəkisini artırmaq tendensiyası nümayiş etdirsə də, bunun əksi olan və linqvopraqmatik şərtliliklərlə izah edilə bilən, deməli, funksional-kommunikativ aspektdən dəyərləndirilə bilən kənar səbəblərdən dolayı izahı (yük-lü, dolayı) məlumat ötürücülüüyü tendensiyasını sərgiləyir. Birinci dil sisteminin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə şərtləndiyi halda, ikincisi bilavasitə ekstralinqvistik faktorların müdaxiləsi ilə baş verir. Nəticədə dolayı nitq aktları kimi təzahür tapan mürəkkəb cümlə modelləri ortaya çıxır. Çünki praqmatik-kommunikativ intensiya müəyyən nitq janrlarının (xahiş, təhdid, təlimat və s.) birbaşa (və deməli, daha lakonik) nitq aktı ilə ifadəsini məqbul hesab etmir.

Onu da qeyd edək ki, məhz, sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf modelini olduğu kimi “oxuyan” bir çox dilçilər məhz, bu funksional-kommunikativ adekvatlıq məqamı nəzərdən qaçıırırlar. Bu qəbildən araşdırmalardan birində oxuyuruq: *“...Yəni cümlə strukturlarının quruluş və həcm baxımından sadədən mürəkkəbə doğru inkişafı onların yaranması və təkamülü məsələsinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Belə ki, dilçi alimlər mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının tarixi inkişafının da məhz sadədən mürəkkəbə doğru olması qənaətinə gəlmişlər”* [4, s.109]. Artıq bildirdiyimiz kimi, əslində, sadədən mürəkkəbə doğru dəyişim məqamını sırf qrammatik struktur “qəlizləşməsi” kimi də nəzərdən keçirmək doğru

olmazdı. Belə ki, fərqli dillərin tarixindən məlum olan bir sıra hadisələr vardır ki, onların timsalında biz, heç də həmişə dil inkişafının qrammatik struktur mürəkkəbləşməsi anlamına gəlmədiyini görə bilərik. Məlum olduğu kimi, 1066-cı il Norman istilasından sonra sintetik-flektiv quruluşlu ingilis dilinin tipoloji strukturunda sadələşmə baş vermiş və onun bir çox qrammatik paradıqm göstəriciləri aradan qalxmışdır. Nəticədə ingilis dili özünün müasir struktur quruluşunu, yəni analitik-flektivliyi əldə etmişdir [5, s.278-280]. Y.Beynison da məhz, Norman istilasından sonra baş vermiş analitikləşmə prosesinin ingilis dilinin sintaksisində əhəmiyyətli dərəcəli dəyişikliklərə yol açdığını vurğulamışdır [6, s.89]. Analoji olaraq, slavyan dillərindən yalnız bolqar dilinin “sadələşməsi” də mümkün olmuşdur. Belə ki, “Balkan dil ittifaqına” daxil olan və slavyan dillərinin yayılma ortağ arealına nəzərən bir qədər daha anklav xarakterli coğrafi “yerləşimə” malik olan bolqar dili qonşu (qeyri-slavyan) dillərindən ciddi təsiri ilə öz ilkin sintetik-aqqlü-tinativliyini itirərək analitik-flektiv quruluşa malik olmuşdur [7; 8]. Nəzərdən keçirdiyimiz hər iki nümunə dillərin struktur dəyişiminin sintaktik sistemdə də əsaslı dəyişikliklərin məruz qaldığını söyləməyə əsas verir. Belə ki, indiki dil strukturunun təklif etdiyi hal kateqoriyası paradıqlarına nəzərən daha yaygın qrammatik mənə ifadəçisi affikslərə malik olmuş hər iki dil zamanla qeyri-sərbəst söz sırası əldə etmişdir. Müvafiq olaraq, mürəkkəb cümlə modelləri sistemi də analitizmin tələblərinə uyğun şəkildə dəyişmişdir [9]. Deməli, struktur inkişaf tərəkürün inkişafını əks etdirmə səviyyəsinə görə əsl mənada təkamül sayıla bilər. İfrat qrammatik qəlizlik nə tərəkürün, nə də dilin təkamül yolunda olduğunu və ya artıq müəyyən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmasının göstəricisi sayıla bilməz. Bu mənada deyə bilərik ki, mürəkkəb cümlə modelləri öz funksional-kommunikativ imkanlarını genişlətdikcə, sözün əsl mənasında inkişaf yolu keçmiş olurlar. Belə ki, yalnız bu zaman dil özünün ən başlıca funksiyalarından ikisini kommunikativ (ünsiyyət yaratma) və ekspressiv (fikri ifadə etmə) funksiyalarını daha yüksək səviyyədə həyata keçirmiş olur. Eyni zamanda, K.M.Abdullayevin sintaksisin inkişaf səviyyəsi ilə xalqın tərəkür təkamülü arasında ciddi korrelyasiyanın müşahidə edilməsi ilə bağlı səsləndirdiyi fikirlər də marağ doğurur. **“Cümlə quruluşunun inkişafı insanın ətraf mühiti dərk etməyi ilə, əşya və predmetləri ayırmağa başladığı hadisələrdən baş çıxarmağa başladığı bir vaxtla üst-üstə düşdüyünü”** – qeyd edən K.M.Abdullayev [1, s.13] yazır: *“Mürəkkəb cümlə sintaktik sistemin bir mərhələsi kimi öz-özlüyündə elə iyerarxik cəhətdən daha mürəkkəb, yüksək dərəcədə təşkil olunmuş II hissə sintaktik kompleksdir ki, özünəməxsus birgəlik iki və daha çox cümlənin, daha doğrusu, cümləyə bənzər vahidi birləşdirir. Sintaktik mürəkkəblilik, başqa sözlə desək, cümlələrin birləşməsi bu cümlə növünü prinsipial surətdə sintaktik səviyyənin başqa mərhələdəki üzvündən, yəni sadə cümlədən fərqləndirir”* (kursiv bizimdir. – C.R.) [1, s.125].

K.M.Abdullayevin Azərbaycan dilinin və eləcə də türk dillərinin keçdiyi inkişaf yolunda mürəkkəb cümlə növlərinin mövqeyi, yaranma ardıcılığı ilə bağlı fikirləri də, zənnimizcə, xüsusilə diqqətə layiqdir. Belə ki, alimin yanaşması milli dilçiliyimizdə səsləndirilmiş bir çox yanaşmalardan fərqlənir. Xatırladaq ki, **“tabesiz, yaxud tabeli olmasından asılı olmayaraq, türk dillərində mürəkkəb cümlənin əmələ gəlməsi və inkişafı haqqında iki fikir mövcuddur. Birinci fikrin tərəf-**

darları belə hesab edirlər ki, türk dillərində hər iki tip (tabesiz və tabeli) mürəkkəb cümlələrin yaranması sadə cümlənin həmcins üzvləri və feili tərkiblər hesabına mürəkkəbləşməsi yolu ilə getmişdi” [10, s.442]. Bu baxımdan, dilçiliyimizdə uzun onilliklər boyu normativ yanaşma, qəliblənmiş təhlil rakursu kimi qəbul edilən fikri xatırlatmaq yerinə düşərdi. Belə ki, Ə.Abdullayevə görə, “*sadədən mürəkkəbə doğru inkişafı belə bir sxem üzrə vermək olar: Sadə cümlə → içərisində feili birləşmə olan sadə cümlə → tabeli mürəkkəb cümlə. Belə bir mürəkkəbləşmə prosesini sadə cümlə ilə tabesiz mürəkkəb cümlə arasında da görmək olar*” ... “*Xəbərlərdən biri digər bir mübtədə ilə əlaqələnib, yeni bir predikativ mərkəz əmələ gətirdikdə, artıq tabesiz mürəkkəb cümlə yaranmış olur. Bu mürəkkəbləşmə xəttini belə ifadə etmək olar: Sadə cümlə → həmcins üzvlü sadə cümlə → tabesiz mürəkkəb cümlə*” [11, s.268-269].

K.M.Abdullayev isə daha fərqli yanaşma sərgiləyərək öz opponentləri ilə mübahisəyə girir və qeyd edir ki, Azərbaycan dilində sadə və mürəkkəb cümlə tipləri arasındakı münasibətlər mürəkkəb cümlə komponentlərinin əlaqə üsullarına istinad edir. Yəni, dilçiyə görə, tabelilik əlaqəsinin yer almadığı tabesiz cümlə konstruksiyaları mürəkkəb cümlə problemi çərçivəsində deyil, mətn problemi ilə əlaqəli şəkildə araşdırılmalıdır. K.M.Abdullayev öz mövqeyini əsaslandıraraq yazır: “*mürəkkəb cümlə dedikdə, biz yalnız tabeli mürəkkəb cümlələri nəzərdə tutacağıq, tabesiz mürəkkəb cümlə tipini, ümumiyyətlə, inkar edərək müstəqil cümlələrin hər hansı birliyini, mürəkkəb sintaktik bütövlə əlaqədar, mətnlə əlaqədar öyrənəcəyik. Məsələnin belə həlli tək cə metodoloji, terminoloji cəhətdən deyil, sintaktik komplekslərin və onların komponentləri arasındakı əlaqələrin adekvat sintaktik təsviri cəhətindən də özünü doğruldur. Beləliklə, bizim sxem belədir: Sadə cümlə – mürəkkəb cümlə (tabeli mürəkkəb cümlə) – mətn (bura həm də tabesiz mürəkkəb cümlələr aiddir)*” (kursiv bizimdir. – C.R.) [1, s.129]. Başqa sözlə desək, dilçi tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərinin ayrı-ayrı müstəqil cümlələri təcəssüm etdirmədən, məhz, qarşılıqlı semantik əlaqə şərtlənməsinə malik olan tabesiz mürəkkəb cümlə əlaqəliliyi nümayiş etdirməsi faktının yalnız mətn daxilində, kontekst çərçivəsində ortaya çıxma biləcəyini önə sürür ki, biz də bu mövqə ilə razılaşırıq. Dilçi mövqeyini digər aspektdə belə açıqlayır: “*İlkin mərhələ mətni (ilkin mətn) müasir cümlənin (sadə cümlənin) rüşeymidir. Artıq bu rüşeymdə cümlə quruluşunun inkişafının orta və ən müasir mərhələləri, keçəcəyi yollar və bütün perspektivlər bir növ programlaşdırılmış şəkildədir*” [1, s.13].

Həç şübhəsiz ki, K.M.Abdullayevin belə bir qənaətə gəlməsində, ona (K.M.Abdullayevə) sintaksisə ənənəvi dilçilik nöqtəyi-nəzərindən deyil, məhz, funksional-kommunikativ linqvistikanın təklif etdiyi təhlil rakursları aspektindən yanaşması yardımçı olmuşdur. Belə ki, dilçi mürəkkəb cümlə probleminə sırf cümlənin təyinedilməsi göstəricilərinin təyini prizmasından yanaşmaqdan imtina edərək, yəni, sadəcə olaraq, subyekt-predikat faktlarının (ümumiyyətlə, cümlə özəyinin) sayının təsbitindən çıxış etməkdən uzaqlaşaraq, problemə standart (klišelənmiş) qrammatik təhlil standartlarının fəvqündən nəzər salmışdır ki, bu da ona (K.M.Abdullayevə) mürəkkəb cümlə probleminin real mənzərəsini dolğun və sistemli şəkildə izləyib mövcud dil-nitq formatlı reallıqları olduğu kimi təsbit etmək imkanı qazanmışdır. Belə ki, dilçi tabesiz mürəkkəb cümlə komponentləri arasın-

dakı məna əlaqəsinin yalnız müəyyən kontekstdə verilmiş bu və ya digər mətn çərçivəsində reallaşa bildiyinə diqqət çəkməklə dilin nitq prizmasından tədqiqi və cibliliyinə diqqət çəkmiş, hətta deyərdik ki, hökmlə belə bir zərurətin mövcudluğu tələbini milli dilçiliyimizin gündəliyinə çıxarmış ən öndər dilçi alimlərimizdəndir. Əslində, müşahidə və təhlillərimiz əsasında böyük ehtimalla qeyd edə bilərik ki, K.M.Abdullayev sintaksisin araşdırılması işinə, xüsusilə də mürəkkəb cümlə probleminə funksional-kommunikativ aspektdən təhlil statdardını tətbiq edən ən birinci dil nəzəriyyəçisi alimlərimizdəndir.

Xatırladaq ki, V.İ.Karasikin də qeyd etdiyi kimi, bu çox sualların cavab arayışında olan dilçilər ənənəvi dilçiliyin təklif etdiyi araşdırma standartlarının çox daha kənarına çıxmağa məcbur olaraq, dilçiliklə bağlı olan, bilavasitə dil hadisəsi ilə əlaqəli olan sahələri tədqiq edən fənnlərin tədqiqat sahələrinə baş vurmaq məcburiyyətində qaldılar. Bununla da, F.de Sössürün proqnozlaşdırdığı kimi, dilçiliyin ağırlıq mərkəzinin dil sisteminin tədqiqindən insan nitqinin araşdırılmasına doğru keçidi baş verdi. *“Bu keçid tədricən baş verdi və dilin fəaliyyətinə maraq, sonra nitq fəaliyyətinin şərait və şəraiti, daha sonra sosial normaların və davranış stereotiplərinin bütün toplusunun danışanın şüuruna təsirində özünü göstərdi. Sxematik olaraq bu keçidi struktur dilçilikdən funksional dilçiliyə, daha sonra pragmatikaya və mədəni dilçiliyə keçid kimi təsvir etmək olar”* [12, s.4].

Bu kontekstdə digər görkəmli Azərbaycan dilçisi F.Y.Veysəllinin fikirlərini də xatırlatmaq yerinə düşərdi. Dilçi linqvistikanın bir elm kimi formalaşmasının ilkin mərhələsindən etibarən təxminən XVIII əsrdək, yəni, “Ümumi dilçiliyin atası” sayılan V.fon Humboldtun fundamental araşdırmaları ərsəyə gəldiyi mərhələyədək məntiqi kateqoriyalarla linqvistik kateqoriyaların eyniləşdirilməsi yanlışlığının müşahidə edildiyini qeyd etmişdir. Fikrini əsaslandıran F.Y.Veysəlli ona diqqət çəkirdi ki, hətta “Por-Royal qrammatikası”nın özü belə bütün insanların eyni düşüncə tərzinə malik olmasa ideyasından çıxış etməklə, insan düşüncəsinin eyni modelli olması iddiasına əsaslanaraq ortaq (universal) qrammatika ərsəyə gətirmişdir. F.Y.Veysəllinin də vurğuladığı kimi, məhz, V.f.Humboldtun insan düşüncəsinin tam eyni modellə formalaşması ideyasından imtinası əsasında ortaya çıxmış elmi konsepsiyası insan dillərinin də müxtəliflik, ifadə resursları rəngarəngliyini ortaya qoyduğunu sübut etmişdir. *“Məntiqdə hökm və gerçəklik, dildə isə gerçəkliyin mübtədə və xəbər şəklində ifadəsi vardır”* – fikrini bəyan edən F.Y.Veysəlli dilçi ilə məntiqçini yaxınlaşdıran ən mühüm cəhətlərdən biri, məhz, *“hər ikisinin məqsədinin ideal dil forması, müvafiq olaraq ideal məntiqi formanı müəyyən etməkdən ibarət”* olmasındır [13, s.79]. K.M.Abdullayev dillər üçün ümumi şəkildə qəbul olunmuş sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf standartlarının ağır təzyiqi və şəksiz nüfuzuna qapılmadan türk dillərinin və konkret olaraq, Azərbaycan dilinin real inkişaf sxemini müəyyənləşdirir. Yəni dilçi ənənəvi inkişaf modelləri çərçivəsini “aşan” təhlil yanaşması sərgiləməklə, türk dil təfəkkürü modellərinin “yetişdirmiş” olduğu cümlə modellərində (gözlənilənin əksinə olaraq) tabesiz mürəkkəb cümlə modellərinin aralıq mövqeyi, keçid mövqeyi ilə bağlı səsləndirilən fikirləri təkrarlamaqdan imtina etməklə məsələləyə yeni təhlil rəkursundan yanaşmaq cəsarətini nümayiş etdirdi. Nəzərə alsaq ki, XX əsrin 80-90-cı illərində linqvopraqmatikanın, funksional-kommunikativ təhlil yanaşmalarının

lingvistik düşüncədə hələ də aparıcı mövqelərdən birində qərarlaşmağa müvəffəq olmamaşdı və ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində həmin dövrlərdə (XX əsərin 80-90-cı illərində) əsasən ənənəvi yanaşmalar, standart lingvistik analiz konsepsiyaları hakim idi – bütün bu və digər faktorları nəzərdən keçirsək, K.M.Abdullayevin təhlil konsepsiyasının dilimizin sintaksisinin araşdırılmasında, demək olar ki, mübaliğəsiz “inqilabi” yeniliyə yol verdiyini etiraf etmiş olarıq. Məhz, K.M.Abdullayevin araşdırmalarından sonra Azərbaycan dilçiliyində funksionalistik təhlil yanaşmalarını ön plana alan tədqiqatlar ortaya çıxmağa başladı və məhz, K.M.Abdullayevdən sonra cümlə lokal zəmində deyil, daha geniş anlamda mətn komponenti kimi, mətndə öz semantik-qrammatik həllini tapan (yəni, mürəkkəb və ya sadə cümlə formatında üzvləndirilməsi yaqınlaşən) bir vahid kimi araşdırılmağa başladı. Sözsüz ki, daha öncələr də kontekst faktorunun təsiri ilə bağlı müəyyən maraqlı fikirlər səsləndirilmiş olsa da, mürəkkəb cümləyə kommunikativ akt prizmasında, habelə mətn komponenti aspektində ciddi şəkildə nəzərə alınması və istiqamətdə silsilə əsərlərin meydana gəlməsi tendensiyası, məhz, K.M.Abdullayev araşdırmalarından sonra mümkün olmuşdur. Bu mənada biz, mürəkkəb cümlə probleminin funksional-kommunikativ aspektdən təhlilinin də ilkin rüşeymlərinin K.M.Abdullayevin əsərləri zəminində atılması fikrindən çıxış edirik. K.M.Abdullayev bilavasitə funksional-kommunikativ aspektə diqqət çəkərək yazır: *“Cümlə üzvləri cümlənin tərkibində elə belə, adi şəkildə, sadəcə olaraq özlərini göstərmir, bir-birilə birləşmirlər. Onlar cümlə tərkibində müəyyən funksiyaları yerinə yetirirlər, yəni öhdələrinə düşən konkret sintaktik və kommunikativ proqramları həyata keçirirlər”* [1, s.72]. Göründüyü kimi, dilçi sintaksisin təhlilinə funksional-kommunikativ aspektdən yanaşmaqla uzun onilliklər boyu lingvistik, o cümlədən, Azərbaycan dilçiliyində mövcud olmuş *“dil-sistem”lə “dil-mətn arasındakı uçurumu”* [16]. Bu isə ondan qaynaqlanır ki, K.M.Abdullayev mürəkkəb cümlə sintaksisinin tədqiqi işində müasir dilçiliyin orataya qoyduğu yeni standartları hədəf alaraq *“dil tədqiqinin mərkəzinə insan fiqurunu qoyur...”* Belə ki, o, yazır: *“müasir dilçilik dil tədqiqatının mərkəzinə insan fiqurunu qoyur - danışanın siması və haqqında danışdığı dünyada baş personaj kimi. Mətnlər yaradan natiq (adresant – C.R.), bu halda şüurlu və ya avtomatik hərəkət etməsindən asılı olmayaraq, təkcə söhbətin (kommunikasiya aktının, deməli, eləcə də cümlələrin – C.R.) mövzularını deyil, həm də onların quruluş vasitələrini, üsullarını seçir. Vasitələrin seçimi bir sıra amillərlə müəyyən edilir: yəni, semantik ehtiyaclar (yəni, nəzərdə tutulan mənanın, intensiyanın ifadəsindən doğan tələbat – C.R.), danışanın danışılana (ötürülən informasiyaya nəzərən – C.R.) münasibətdə məkan-zaman mövqeyi, qavrayış yolu – birbaşa müşahidə və ya məntiqi anlama, nitqin ünvanına münasibət və kommunikativ niyyətlər”* və s. faktorlarla təyin olunur. Və bu zaman *“sintaksisin əsas kommunikativ vahidi olan cümlə”*... və eləcə də bütövlükdə nitq aktı həmin təsir göstərən faktorların yol açdığı şərtlənmələr çərçivəsində özünün *“(nitqin) kommunikativ növlərini və ya registrlərini”* formalaşdırmış olur [16].

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında bir daha belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Kamal Abdullayev Azərbaycan və ümumilikdə türk dillərinin nəzəri sintaksis məsələlərinin tədqiqində, xüsusilə də mürəkkəb cümlə probleminin araşdırılmasında müstəsna rol oynamışdır. Və onun irsi bu sahədə yeni-yeni araşdırmaların ərsəyə

gəlməsi üçün həm güclü nəzəri baza, həm də araşdırma nümunəsi, standart orientiri rolunda çıxış edir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı: Maarif, 1998, 281 s.
2. Mustafayeva G.T. İngilis və Azərbaycandilli bədii mətnlərdə ierarxik struktur [Mətn]: filol. üzrə fəls. d-ru ...dissert. avtoreferatı, Bakı: BSU, 2016, 30 s.
3. Базылев, В.Н., Сорокин, Ю.А. Речевой континуум и его дезоптимизация // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. – М.: 'Филология', 1998. – Вып. 5. – 124 с., с.4-14Cover, Т., King, R.A Convergent Gambling Estimate of the Entropy of English // Information Theory, IEEE Transactions on. – 1978. – Т. 24, вып. 4. – С. 413 – 421.
4. İbrahimli Ə. Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə konstruksiyaları və onların inkişafı problemi // İpək yolu, №.2, 2018, səh.104-109.
5. Шепелева Е.В. Этапы формирования английского языка // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В.Г. Белинского 2011, №23, с.278-280.
6. Бейнинсон Е. Г. К вопросу о периодизации истории развития английского языка // Научный вестник Южного института менеджмента 2015, № 1, с.87- 92.
7. Бернштейн С. Б. Болгарский язык // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. – М. : Большая рос. энцикл., 2002. – 709 с. <http://tapemark.narod.ru/les/076a.html>
8. Нерознак В. П. Балканский языковой союз // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. – М.: Большая рос. энцикл., 2002. – 709 с. <http://tapemark.narod.ru/les/063a.html>
9. Зарецкий Е. В. Основные характеристики синтетических и аналитических языков // Зарецкий Е. В. Безличные конструкции в русском языке: культурологические и типологические аспекты (в сравнении с английским и другими индоевропейскими языками) [Текст]: монография / Е.В. Зарецкий. – Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2008. – 564 с.
10. Seyidov Y., Seçilmiş əsərləri, 10 cildə, III cild, Bakı, Bakı universiteti, 2010, 670 s.
11. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A.. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şarq-Qərb”, 2007, 424 səh.
12. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. -Волгоград: Перемена, 2002. - 477 с.
13. Veysəlli F. Dilçiliyə giriş, Bakı: Mütərcim, 2017, 456 s.
14. Babayev A. Dilçiliyə giriş, Bakı: Mütərcim, 2017, 560 s.
15. Звегинцев В.А. Теоретико-лингвистические предпосылки гипотезы Сепира-Уорфа Новое в лингвистике. – Вып. 1. – М., 1960. – С. 111-134.
16. Функционально-коммуникативный синтаксис // Е.А. Галинская, Е.В. Клобуков. Русский язык и его история: Программы кафедры русского языка для студентов филологических факультетов государственных университетов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: МАКС Пресс, 2007. – 480 с. 2007.

Summary

**KAMAL ABDULLAYEV AND COMPLEX SENTENCE MODEL
(VIEW OF THE ISSUE FROM THE POINT OF FUNCTIONAL-
COMMUNICATIVE ANALYSIS)**

The article analyzes the scientific heritage of K.M.Abdullayev, in particular, his exceptional activity in the systematic study of the theoretical syntax of the Azerbaijani language. It turns out that the prominent Azerbaijani linguist, with his research in the 80s and 90s of the XX century, expressed innovative ideas that resonated with Western linguists of his time, thus significantly ahead of the dynamics of research in this field of our national linguistics. Namely, K.M.Abdullayev was ahead of his time with his views on the importance of using text format to solve the problem of complex sentences. The linguist was the first researcher in Azerbaijani linguistics to establish the theoretical foundations of text linguistics, and he was one of the innovative scholars who proposed a solution to the problem of complex sentences from the functional-communicative point of view.

Резюме

**КАМАЛ АБДУЛЛАЕВ И МОДЕЛЬ СЛОЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ
(ВЗГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНО-
КОММУНИКАТИВНОГО АНАЛИЗА)**

В статье анализируется научное наследие К.М. Абдуллаева, в частности, его исключительная активность в систематическом изучении теоретического синтаксиса азербайджанского языка. Получается, что выдающийся азербайджанский языковед своими исследованиями в 80-х и 90-х годах XX века выражал новаторские идеи, нашедшие отклик у западных языковедов своего времени, тем самым значительно опережая динамику исследований в этой области нашего отечественного языкознания. А именно, К.М.Абдуллаев опережал свое время со своими взглядами на важность использования текстового формата для решения проблемы сложных предложений. Лингвист был первым исследователем азербайджанского языкознания, заложившим теоретические основы лингвистики текста, и одним из ученых-новаторов, предложивших решение проблемы сложных предложений с функционально-коммуникативной точки зрения.

Rəyçi: dos. F.H.Niftəliyeva

Kəmalə Dünyamalıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS DİLİNDƏ EVFEMİZMLƏRİN TƏSNİFATI

Açar sözlər: *sosial evfemizmlər, siyas evfemizmlər, dini evfemizmlər, tibbi evfemizmlər, evfemizmlərin funksiyası*

Key words: *social euphemisms, political euphemisms, religious euphemisms, medical euphemisms, functions of euphemisms*

Ключевые слова: *социальные эвфемизмы, политические эвфемизмы, религиозные эвфемизмы, медицинские эвфемизмы, функция эвфемизмов*

Gündəlik ünsiyyət zamanı nitqimizi daha maraqlı, rəngarəng etmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirik. Bu vasitələr epitetlər, metaforalar, atalar sözləri, bənzətmələr, frageolizmlər və evfemizmlərdir. Evfemizmlərin son dövrlərdə dilin müxtəlif üslublarında çox geniş və tez-tez istifadə olunmasını nəzərə alsaq, bu sahədə aparılan tədqiqatların aktuallığı və mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi aydın olar.

Keçən əsrdən başlayaraq elmi cəhətdən tədqiq olunmağa başlayan evfemizmlər müasir ingilis danışığı dilində çox geniş yayılmışdır. İlk dəfə dilçilik elminə bu məfhumu alman linqvisti Q. Paul gətirmişdir. Digər şəxsi təhqir etməmək üçün bir qədər kobud, təhqiramiz ifadə və sözləri yüksək mədəni normalara uyğun, daha yumşaq, nəzakətli, kübar şəkildə ifadə etmək üçün işlədilir. Cəmiyyətin ziyalı və mədəni təbəqəsi evfemizmlərlə əvəz etməyi özlərinə borc bilirlər. "What!" He shouted, jumping out of bed into the bath, "who the thunder put that thing here?" Nümunədə "the devil" əvəzinə *the thunder* evfemizmi işlədilməlidir. Təbii ki, bir ziyalının bu ifadələri işlətməsi düzgün olmazdı.

Evfemizmin meydana gəlməsi ekspressiv-üslubi və ictimai faktorlarla əlaqədardır. Lakin onların dildə mövcudluğu, işlədilməsi və ya belə mənalar ilə assosiasiya yarada bildiyindən onları nitqdə işlətməkdən qaçırlar. Cəmiyyət dəyişdikcə evfemizmlər də onunla birgə dəyişilir. Bir sözün bir neçə evfemizminin olması həmişə dilin zəngin olduğunun göstəricisidir.

Evfemizm mürəkkəb, universal, kommunikativ hadisə olub, öz strukturuna görə cəmiyyətin inkişaf tarixində mühüm rol oynayan çoxşaxəli linqvistik hadisədir. Evfemizmin dildə işlənməsinin bir sıra səbəbləri vardır:

1. Xürafat, mövhumat və zehniyyətlə bağlı olanlar.
2. Sosial və mənəvi tabular.
3. Təhqiredici sözlər.
4. Xoşagəlməz xəbərlər, yeniliklər.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, üslubi məqsədlə işlədilən evfemizmlər aşağıdakı qruplardan ibarətdir:

1. İctimai həyatla əlaqədar *sosial evfemizmlər* nitqin məzmununu nəcibləşdirmək məqsədilə işlədilir. "Spit", "sweat" sözləri nitqə bir qədər kobudluq gətirir.

rir. Müxtəlif yaşlı şəxslərdən və ya müxtəlif cinsli şəxslərdən ibarət yığıncaqda, məclisdə söylənməsi eyib sayılan bu sözlər əvəzinə “to expectorate, to perspire” evfemizmlərinin işlədilməsi məqsəduyğundur. Daha bir neçə misal:

Differently abled – fiziki cəhətdən məhdud

Unsavoury character – kriminal

Senior citizen – yaşlı insan

Motivationally challenged – tənbel

Trousers – lazımsız, gərəksiz

2. *Siyasi evfemizmlər* adətən tarixi faktlarla bağlı olur. Buna misal olaraq, Böyük Britaniyanın baş naziri Uinston Çörçillin parlament debati zamanı liar əvəzinə “purveyor of the terminological inexactitudes” evfemizmindən istifadəsini göstərmək olar. Bundan sonra evfemizm Nümayəndələr Palatasında istifadə edilməyə başladı. Qarşı tərəfi alçaltmaq məqsədi daşsa da, Parlament Spikerlərinin qulağına “purveyor of terminological inexactitudes” evfemizmi kobud bir ifadə kimi çatmır. Daha bir neçə misal:

“East Africa Standby Force are ready for emergency peace operation” (Şərqi Avropa ehtiyat qüvvələri sülhün qorunması naminə fəvqəladə əməliyyatların aparılmasına hazırdır.) Bu cümlədəki evfemizmi real siyasi aqressiyanın müxtəlif formalarının daha yumşaq şəkildə ifadəsi kimi göstərə bilərik.

3. *Dini mənə daşıyan evfemizmlər* Allahın adını çəkmək kilsə tərəfindən qadağan edildiyinə görə bir çox sinonim sözlərin yaranması üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Məsələn: “God”, “Goodness” sözünə fonetik cəhətdən ona çox yaxın olan və daha sonralar onu əvəz etmiş evfemizmdir. Daha bir neçə misal:

“Maker”, “Creator”, “Gosh”, “Golly”, “Gad”, “Oh, my”, “Good gracio

4. *Tibbi evfemizmlərin* məqsədi isə ölüm və ya bədbəxt hadisənin mənfi təsirini azaltmaqdan ibarətdir. Nümunələrə nəzər salaq:

Insane asylum (psixi xəstəxana) – mental home, mental hospital, no longer with us – həyatdan köçmüş insan

A big boned – overweight (artıq çəkili insan)

Evfemizmlərin başlıca funksiyası tabuları əvəz etməsi, həmçinin psixoloji motivləşməni təqdim etməkdir. Belə nəticəyə gəlmək olur ki, evfemizmlər üç funksiya yerinə yetirir:

1. Danışan üçün kobud və xəşagəlməz sözün yumşaldılması. Bu zaman danışan nitq predmetini qiymətləndirir və düz ifadə onun tərəfindən kobudluq, sərtlik və nəzakətsizlik kimi qəbul olunur;

2. Əks tərəf üçün kobud və ya xoşagəlməz sözün yumşaldılması. Bu hal kontekst və nitqin şərtlərindən asılı olaraq əmələ gəlir;

3. Reallığın gizlədilməsi. Burada danışan qəbul olunmaz bəzi söz, birləşmələrini nəinki sadəcə yumşaldır, həm də hadisənin mahiyyətini gizlədən ifadələri seçir.

Ədəbiyyat:

1. Qocayeva Ş. Dildə tabu hadisəsi Bakı, 2016, s.11.
2. East Africa Standby Standby Force are Ready for Emergency Peace Operation// Washington Post. May 3, 2016 p.14.

3. Neaman, J.S. The Wordsworth Book of Euphemisms: The Hillarious Guide to the Unmentionable. – Wordsworth Edition Ltd., Cumberland House, 1995, 420 p.
4. I.R.Galperin “Stylistic”, 1977, Moscow, p.170.

Summary

THE CLASSIFICATION OF ENGLISH EUPHEMISMS

The paper deals with the euphemisms and their classification. Euphemisms are used instead of rude and indecent expressions. They play a great role in the enlargement of vocabulary. Euphemisms are classified in the following way: social euphemisms, political euphemisms, religious euphemisms, medical euphemisms.

Резюме

КЛАССИФИКАЦИЯ ЭВФЕМИЗМОВ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматривается эвфемизмы и их классификация. Эвфемизмы это замена грубых и неприличных выражений. Они играют большую роль в расширении словарного запаса языка. Эвфемизмы классифицируются в следующем порядке: социальные эвфемизмы, политические эвфемизмы, религиозные эвфемизмы, медицинские эвфемизмы.

Rəyçi: dos. A.M.Cafərov

ƏDƏBİYYAT

Solmaz Ələsgərova
Qərbi Kəspı Universiteti

HAROLD PİNTER DRAMATURGİYASINDA ABSURD VƏ POSTMODERN YANAŞMA

Açar sözlər: *ingilis dramaturgiyası, absurdizm, uydurulmuş xatirələr, yaddaş, zaman*

Keywords: *English drama, absurdism, made-up memories, memory, time*

Ключевые слова: *английская драма, абсурдизм, выдуманные воспоминания, память, время*

Harold Pinter dramaturgiyasında absurd və postmodern ədəbiyyatın xüsusiyyətləri araşdırmaya cəlb edilir. Ədəbi əsərlərdə insan, zaman və məkanın dərki məsələsinə münasibət çox maraqlıdır. Dramaturqun ənənəvi qəliblərdən uzaqlaşması, fikirlərin ötürülməsində fərqli tərz nümayiş etdirməsi oxucunu insan və cəmiyyət arasında qarşılıqlı münasibətin qurulmasında yaşanan problemlər ətrafında düşünməyə məcbur edir. İnsanın düşüncələri, mənəviyyatı, gerçəkliyə yeni baxışı pyes qəhrəmanlarının köməyi ilə sənətkarçasına canlandırılır. Boşluqlardan ibarət olan həyatın heçliyini dərk edərək ruh düşkünlüyünə qapılan personajlar azadlıq və suverenliyin həqiqətdə yoxluğu ilə qarşılaşır, yaşamaq uğrunda mübarizədə məsuliyyətdən qaçır, ailədə təzyiqa əsaslanan şəraitdən əziyyət çəkirlər. İnsanların hüquqlarını tapdalayan qanunların, arzularının məhvinə səbəb olan etik qaydaların, gözəgörməz qadağa və çərçivələrin mövcudluğu Pinter dramaturgiyasında kəskin şəkildə qoyulur.

“Susma” (“Silence”, 1968) pyesi “Mənzərə” kimi xatirələr əsasında yazılır. Personajlar hərəkət etmir. Yalnız qız və onun iki sevgilisi oturaraq keçmiş yada salır, təəssüflənərək bədbin əhvali-ruhiyyədə çıxış edirlər. Ellen, Ramsi və Beyts adlı personajlar arasında bağlılığın yoxluğu, sevgi münasibətlərinin heçliyə yuvarlanmasının şahidi oluruq. Beyts Elleni, Ellen isə Ramsini sevir, lakin Ramsi Ellenə qarşı laqeyddir. Onların ünsiyyət bağlaya bilməməsinin səbəbi mənən fərqli olmalarıdır. Beyts ülvı, incə hislərdən məhrum olan, lakin Elleni sevən, onsuz rahatlıq tapmağı ağına belə gətirməyən bir personajdır. Ramsi Elleni eşitməkdən imtina etdiyi kimi Ellen də Beytsin ona müraciətlə nə dediyini eşitmir. Öz problemlərini həll etməyə çalışan qəhrəmanlar öz tənhalıqlarını, ünsiyyət qura bilmədiklərini dərk edirlər. “Ədəbiyyatın sanitar və katarzis missiyası yenə davam edir” [1, s.4-10] və Pinter də bu vəzifəni layiqincə yerinə yetirir. Yaratdığı insan obrazları

ilə sübut edir ki, xaos cəmiyyətin bütün təbəqələrinə təsir edir. Gerçəkliyin illüziyadan ibarət olması insanların faciəsi ilə yekunlaşır.

Maraqlı da odur ki, xatirələr bir-biri ilə əlaqəli deyil, insanlar isə sanki tamamilə uzaq, yad təsiri bağışlayır. Qısa müddət ərzində emosiyaların dəyişilməsi monoloqların ən parlaq xüsusiyyətidir. “Mən fikirləşirəm ki, oyun otağına baş çəkərəm. Oyunu təsəvvür edirsən? Siz necə döyülmək istəyərdiniz? Mən istənilən çağırışı qəbul edirəm”. Bu sözlərə əsasən müəyyən etmək olur ki, mehribanlıq və dostluq əlaqələri rədd edilir, oyun qaydalarının pozulması ilə konflikt böyüyür. Lakin personajın əhvali-ruhiyyəsinin dəyişməsi ilə qəzəbli tələffüz kədərli tona keçir. Boş stula müraciət edərək onun etinasızlığına və zəifliyinə ağlayır. Bu həmin stuldur ki, ola bilsin ki, sevgilisi və dostu əvvəl orada oturub. Ən yaxşı dost olduğunu və bunu indi də sübut etməyə hazır olan qəhrəman cavab ala bilməyəndə əsəbləşir. Müəllif özünə hörmət və özünə qiymət vermək məsələsinə diqqət yönəldir. Özünün çirkin və dostunun çox ağ olduğunu deyərək sevgilisinin ondan uzaqlaşmasının səbəbini aydınlaşdırmağa çalışır. Sözlərin və fikirlərin təkrarından, darıxdırıcı fasilələrdən, ağ və qara rənglərin qarşılaşdırılmasından istifadə etmək dramaturqun özünəməxsus şəkildə dramatik informasiya ötürmək bacarığıdır.

Ümitsiz qorxunun ölümcül səssizliyi bəzən daha güclü, təsirli, müəmmalı olur. Səssizliyi pozmaq və öz varlıqlarını sübut etmək istəyən personajlar məğlub olurlar. Amma hiss və düşüncədən uzaqlaşdıqlarsa, mənasız və məqsədsiz həyat tərzini sürməyə başlayırlar. Bu həqiqəti Pinter öz yaradıcılığı ilə bütün dünyaya sübut edir.

Ən böyük mətləbləri bircə kəlmə ilə ifadə etmək mümkündür. Sparta çarının Makedoniya çarı Aleksandrın atası II Filippə göndərdiyi cavab məktubunun bircə “əgər” sözündən ibarət olması lakonik danışığın böyük təsir gücünə dəlalət edir. Pinter qəhrəmanları da səssizlik və yığcam nitq vasitəsilə təhlükə, mənəvi və fiziki təzyiğin, şiddətin yaxınlaşdığını xəbər verirlər. Yaşadığı mühitdə ətrafında baş verən hadisələrə başqaları tərəfindən yanlış hesab edilsə belə, öz yanaşması, öz münasibəti olan dramaturq heyranlıqla qarşılanmaqda davam edir.

“Keçmiş zamanlar” (“Old times”, 1971) əsərində “Mənzərə” və “Susma” pyeslərində əks olunan hadisə və fikir inkişaf etdirilir, amma yenə də yarımçıqlıq, anlaşılmazlıq, müəmmalar müşahidə edilir.

Müəllif Nobel mükafatının təqdimat mərasimindəki mühazirəsində söylədiyi fikrə əsasən, bu əsərin yaranması cavab formasında səslənən, bəlkə də hansısa qadının saçlarının rənginə görə “tünd” kəlməsi ilə bağlıdır. Baş verənləri əməlli-başlı tədqiq etməli olduğunu qərara alan dramaturq dərkətmənin vizuallığı, hadisələrin kinodakı kimi, kölgədən işığa keçidlərlə gördüyünü deyir. Qəhrəmanlarla “siçan-pişik, gözbağlıca, gizlənqaç” oynayan Pinter onları dəyişə bilməyəcəyini vurğulayır [2, s.19-20].

İyirmi il görüşmədiyi rəfiqəsinin gəlişini xəbər verən Keyt əri Dili ilə söhbət edən zaman pəncərənin qarşısında Annanın tərپənməz halda dayandığını görürük. Anna onların xəyalı idi, yoxsa həqiqətən gəlir? Bu, məlum deyil. Bəzən deyirlər ki, Anna və Keyt eyni insandır, yəni Anna Keytin 20 il əvvəl ailə qurana kimi mövcud xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən xəyaldır. Müzakirə zamanı əslində Anna pəncərədə sönük bir işıq kimi görünür, sonra qəflətən heç bir dəvət gözlə-

mədən divanda oturur. Annanın real mövcudluğu şübhə doğurur. Anna bir xarakterin müxtəlif dövrlərdə fərqli aspektlərdə təsviridirsə, Dili arvadının daha hissiyyatlı, cəlbədicə, ehtiraslı olmasını arzulayır və birlikdə xəyallarını müzakirə edirlər. Söylənən başqa bir variant: Annanın ölməsi və yalnız xatirələrdə qalması fikridir. Emosional pozğunluqdan əziyyət çəkən Dili sonda hər iki qadın tərəfindən tərk edildiyini təsəvvür edərək hönkürür.

Nostalji saf uşaqlığın və geriye qayıtması mümkün olmayan xoş günlərin xatırlanması şəklində təqdim olunur. Dilinin xatirələrində Londonun məkan obraz kimi canlandırılması, kinoteatr, kafe və əyləncəli axşamlarda baş verən hadisələrin ardıcılığa malik olmaması, qarışıq və əlaqəsiz şəkildə təsviri emosional fikir, duyğu və iddiaların səviyyəsini müəyyən edir. “Pyes başlanğıc və sona malik deyil – bu, həyatdan qoparılmış zamanın hissələridir” yazan A.Tokmina personajların mozaik yaddaşının fraqmentlərə bölünməsi və çox zaman bir-birinə yaxın insanların xatirələrinin üst-üstə düşməməsi məsələsinə toxunur [3].

Anna Keytlə keçirdiyi günləri, yataq otağında və əyləncəli axşamda baş verənləri xatırlayır. Keyt də Anna haqda qarışıq və tutqun xatirələri dilə gətirir. Hər üç surət birgə keçirdikləri zamanı xatırlasalar da, nostalji hislər uyğunluq kəsb etmir, bir-biri ilə eynilik təşkil etmir. Məhz buna görə onların dialoqu monoloq təsəvvürü yaradır, eyni hadisəni hərə özünəməxsus formada danışır, dialoq ünsiyyətə xidmət etmir, əksinə mübahisə xarakteri daşıyır. Birgə ömür sürən insanların münasibətlərindəki qəribəliklər, bir-birinin daxili aləminə yaxşı bələd olmamaları, bəzən xəbərsiz olmaları məlum olur. Obrazlar bir mövzu ətrafında fikirlərini bildirərkən bizə elə gəlir ki, onlar fərqli əhvalatlar haqqında danışirlər. İlk nəzərdə pyes əvvəldən sona qədər anlaşılmaz təsir bağışlasa və sözlər mənasız görünsə də, müəllif çatdırmaq istədiyi mətləblərə eyham vurur. Amma bu eyhamlar tədqiqatçılar tərəfindən eyni cür izah edilmir.

Pinter qəhrəmanları mənasız, boş söhbətlərin arxasında daxili həyəcanlarını gizlətməyə çalışırlar. Ailə üzvlərinin hərəkətlərinin motiv və səbəbləri aydın olmur, amma mübahisə zamanı psixoloji təzyiq, fiziki güc, maddiyyat, cismani cazibə kimi silahlardan istifadə olunur. Ailə keçmiş və gələcək, atalar və övladlar arasında, ərazi uğrunda mübarizə yerinə çevrilir.

Azadlıq, suverenlik uğrunda mübarizə aparan personajlar təzyiqlərə qarşı müxtəlif üsullarla müqavimət göstərirlər. Dili narahat olduğunu, arvadı üzərində hakimiyyəti əldə saxlamağa cəhd göstərdiyini ortaya qoyur. Keyt ərinin təhdidedicə suallarına tuş gəlicə, çox qısa cavablarla və sonda “özündən soruşarsan” deyərək başından edir. Bu mübarizə Annanın gəlişi ilə genişlənir. Artıq Dili və Anna birlikdə Keytə qarşı dayanır, amma Dili hakimiyyətini Annaya vermir. Söz vuruşmaları davam edir. Keyt bir müddət susmağa üstünlük verir, lakin bu, təslim olmaq demək deyil. Keçmiş Anna və Dili üçün mübarizə silahıdır. Dili “mən onun əriyəm” deyərək Annanı Keytin həyatından çıxarmağa çalışır. Hücum əks hücumla qarşılır. Annanın yaşlandığını deyən Dili kobudluğu da soyuq silah qismində istifadə edir. Keyt söhbətdən kənar, öz arzusuna uyğun tərzdə danışır. Bu isə onun məğlub olmaması deməkdir. Pyes boyunca susmağa və ya çox az danışmağa üstünlük verən Keyt kifayət qədər uzun çıxışı ilə öz qələbəsini təmin edir. Pinterin həyatda hökmranlıq uğrunda mübarizə aparan qəhrəmanları qarşısındakının nüfu-

zunu, biliyini, gücünü nəzərə almır, öz nüfuzunu bərqərar etmək istəyənlər də, qarşı tərəf də bunu anlayır və sahiblik uğrunda üsyan davam edir. Pinter pyeslərinin populyarlığının səbəblərindən biri də tamaşaçı və yaxud oxucunun bütün bu səhnələri heyranlıqla qarşılamasındadır.

“No Man’s Land” (1974) pyesində uydurulmuş xatirələrin mübarizəsi başqa mühitə köçürülür. 1975-ci ildə ilk dəfə Piter Xol tərəfindən bu pyesə çəkilən aktyor Kennet Taynan “No Man’s Land” (İnsansız torpaqlar) pyesində “səbəbsiz naməlumluq” əleyhinə çıxış edir. Lakin tamaşa dostluq və keçmişdən asılılıq haqqında vodevil kimi heyranlıqla qarşılır. Əyləncəli, qorxulu və ilk nəzərdə bəziləri üçün anlaşılmaq istəməyən pyes ölümü yada salmaq və insanları bir qədər silkələmək baxımından da dəyərlidir.

Zaman yenə də bədii vasitə rolunu oynayır, keçmiş personajın xarakterinin üzə çıxarılmasına, səhnədə görmədiyimiz obrazlar barəsində məlumat almağımıza kömək edir. Təkcə olub-keçənlərin xatirələrə köçürülməsi deyil, həm də başqasının nöqtəyi-nəzəri ilə yenidən yaradılmasıdır. Keçmiş obyektiv baxış nəticəsində reallığın təsvirinə xidmət edir, müzakirə obyektinə çevrilir. Qəhrəmanların həyatı haqqında söhbətlər aydın deyil və çox qarışıqdır, bir-birinə qarşı ittiham kimi səslənən sözlərlə sirlər açılır, Spuner və Xerstin ailə münasibətlərindəki sevgi və qarşılıqlı anlaşma əvəzinə yadlıq olduğu aşkara çıxır. Heç bir hadisə baş vermir, əhvalatlar öz ətrafında dövrə vuraraq başlanğıc nöqtəsində bitir. Sükuta qərq olma, həyatın donması və hərəkətsizlik ümidin itirilməsi və çıxış yolunun olmaması kimi qiymətləndirilə bilər [4, s.140-155]. Sürətlərin görüşü təsadüfi xüsusiyyət daşıyır, eyforiya itmiş həyatlarını geri qaytarmaq, yenidən yaşamaq, ümitsizlik və təklük hisslərinin oyanması xəyal qırıqlığı ilə nəticələnir.

Pyesdə qadın personajlar iştirak etmir, lakin onlar haqqında söhbət mübahisə obyektinə çevrilir. Spunerin həyat yoldaşı və iki qızı, Xerstin arvadı olduğunu öyrənirik. Xerst öz həyat yoldaşı barədə hansı səbəbə danışmaq istəmədiyini bilmirik. Spuner isə “Sən onu sevirdin, yoxsa yalandan nəvaziş edirdin? Gözləri qəhvəyi idi?” kimi suallarla onu qəzəbləndirir. Onlar bir-birinin xəyanəti, müxtəlif qadınlarla vaxt keçirmələri haqqında, hətta Xerst Spunerin arvadını necə xəyanətə sürüklədiyini danışanda Spuner onun yalnız ər kimi deyil, həm də bir çox ürəkləri fəth edən Don Juan kimi uğursuz olduğunu xatırladır.

Spunerin sözlərinə görə, özünə qarşı laqeydlik tələb etməsi təsəlli və rahatlığına, kiminsə sevgisi və marağı onun narahatlığına səbəb olur. Hər hansı qadınla uzunmüddətli əlaqələr qura bilməmək, ailə həyatının uğursuzluqla nəticələnməsi məhəbbətin keçici təbiətə malik olmasını sübut etməklə yanaşı, onların hal-hazırkı yalnızlığına gətirib çıxarır. Keçmiş ağrı və kədərlərini unutmaq üçün sərxoşluqdan istifadə etmək düzgün qərar kimi dəyərləndirilmir. Tədqiqatçıların gəldiyi qənaətə görə, pyesdə cərəyan edən hadisələr sadəcə xəyallar ola bilər [6, s.26].

Daima sakit, soyuq, donmuş halda xatirələrdən asılı olan Xerst və Spuner Martin Esslinin yazdığına görə, İrland dramaturqu Semyuel Bekketin “Qodonu gözləyərkən” əsərinin qəhrəmanlarını xatırladır [5]. Xempsteddə iki yaşlı insan barda birlikdə içir və məşhur yazıçı olan Xerst rəssam Spuneri dosta ehtiyacı olması bəhanəsi ilə öz dəbdəbəli evinə dəvət edir. Xerstin evinə gəlib bütün gecəni içməyə davam edərək sərxoş olurlar. Onların sərxoşluğu artdıqca danışdıqları əh-

valatlar ağılasıgmaz və həqiqətə uyğun gəlməyən səmtə yönəlir. Söhbət qüvvələri aşkarlayan oyuna çevrilir, iki xəyanətkar gəncin evə qayıtması ilə vəziyyət daha da çətinləşir. Varlı, təmin olunmuş həyat yaşayan Xerst şöhrət qazandığı illəri qorxunc, dəhşətli anlar kimi xatırlayır. Sərxoşluqdan ayaq üstə güclə dayanan Spuner çılğın, qəddar və kobud olduğunu göstərən hərəkətlərlə keçmişini yada saldıqca gülüş doğurur. Təsadüfi işlərdə çalışan, dəyərsiz, məşhur olmayan şair və insan yalnız öz kasıb, məşəqqətli həyatını xatırlaya bilir. Xerst “ölümə qəyyumluq edən” insansız, kimsəsiz yerlərdə donmuş və ya qapalı şəkildə qalaraq Spunerin yaradıcılıq təsəvvürlərini oyatmaq cəhdlərinə baxmayaraq, heç bir nəticə əldə olunmur. Xerst həyatdan əlini üzən, özünü əbədi, donmuş halda olan “insansız torpaqlar”da hiss edir.

“İnsansız torpaqlar...orada hər şey hərəkətsizdir...orada dəyişikliklər yoxdur...yaş fərqi də yoxdur...hamı qalır...əbədi...donmuş, səssiz...” Bu, Xerstin dünyaya münasibəti, həyata baxışıdır. Dünyanı hərəkətsiz, donmuş və səssiz görmək istəyi dramaturqun pessimist, kədərli əhvali-ruhiyyəsinin əksidir, çox ciddi şəkildə düşünməyə vadar edir. Yalnızlıq, tənhalıq mövzusu müəllifin bir çox pyeslərində önə çəkilir. Pyesin sonu “Gözətçi”dəki kimi Spunerin mənzildən qovulması ilə bitir. Özünəməxsus olan ərazini qorumaq, heç kimlə bölüşməmək məsələsi burada yenidən aktuallaşır. Həm də qonaq qismində gələnlərin – Devid (“Gözətçi”) və Spunerin özünə aid olmayan evə, əraziyə yiyələnmə arzusu hiss olunan zaman onu kənarlaşdırmaq, iddialardan yaxa qurtarmaq, fikrimizcə, ən düzgün variantdır. Torpaqlarımızın üzdənirəq düşmənlərimiz tərəfindən özününkü hesab edilərək zəbt olunmasının səbəbi bəlkə də onları vaxtında yerlərində oturma bilməməyimizdə, “öz evimiz”dən uzaqlaşdırmamağımızdadır. Torpağını, vətəninə yadlara verməmək instinkti müharibə dönməndə formalaşmış bir təhtəşüür ola bilərdi.

Pinter diqqəti insan xarakterlərinin üzərində cəmləyir və onların fəaliyyətini qəsdən bir otaqla məhdudlaşdırır. Hərəkətlərin, fikir və ideyaların təkrarlanması, çevrilməsi də baş verir. Xerstin dediklərini Spuner olduğu kimi təkrarlayır. Sanki Spuner Xerstə çevrilir.

Bu tərzdə fikir “rotasiya”larına Firuz Mustafanın “Qara ulduzlar” pyesində də rast gəlirik. Orada məhbusun dediyi sözləri həbsxana işçisi olan Qadın, sonra Kişi deyir. Fikir, ideya “rotasiya”larından belə nəticə çıxarmaq olar ki, azad olmayan cəmiyyətin üzvləri də müstəqil deyil, kimisə yamsılamağa öyrəşib, əsarət insanları “tutuquşu”ya çevirir. Tənqid, şikayət, ittihamların hər addımbaşı irəli sürüldüyü bir zamanda hər iki dramaturq insanların mövcudluğunun absurdluğunu sübut edir.

Spunerin ümidlərinin həyata keçməsindən və arzuları uğrunda mübarizə aparmaqdan imtina etdiyini deməsi müti etinasızlığın geniş miqyas almasını göstərir. Cəmiyyətin ümumi rəyinə qarşı çıxmaq, əksər insanların razılaşdıqları məsələlərə fərqli mövqedən yanaşmaq mənfi qarşılandığı üçün tabeçilik, mütilik formalaşır. İctimai rəyə xilaf çıxmamaq, ümumxalq anlayışların etirazsız qəbul edilməsi şəxsiyyətlərin cəmiyyət içərisində əriməsinə, qərar, rəy və düşüncələrin kütləviləşməsinə səbəb olması Pinter tərəfindən sənətkarlıqla təsvir edilir.

“İnsansız torpaqlar” pyesində otuz yaşlı şair, tənqidçi Foster öz həyatını “fəsiləsiz dövr edən hərəkət” adlandırır. Pyesdə hadisələr başladığı yerdə bitir, yəni

obrazların həyatında heç bir dəyişiklik baş vermir və hadisələr qısa bir müddət ərzində cərəyan edir. Tamaşanın əvvəlində əsrarəngiz həbsxanaya bənzəyən ev sonra da buz rənginə çevrilməyə başlayır. Yaradıcılığı müharibədən sonrakı dövrə təsadüf etdiyi üçün Pinter insanların gərgin şəraitini, sıxıntı keçirməsini qələmə alır. Evin qapalı mühitindən kənara çıxmaq cəhdi qəhrəmanın həyat və ölüm arasında yerləşən insansız torpağa getmək arzusu kimi səslənir.

Siyasi və ya dini məqsədlər güdmədən yazan müəllifin nəsihət vermək, yaxud ittiham etmək istəyi duyulmur. Yaddaş və zamanın tərpnəməz halda saxlanması dəyişikliklərin baş verməsinə etiraz etmək formasında da qəbul edilə bilər.

1972-ci ildə Pinter Marsel Prustun “İtirilmiş vaxtın qaytarılması” romanı əsasında “The Proust Screenplay” adlı ssenarisini yazır və onun pyeslərində zaman anlayışına yanaşma hiss ediləcək dərəcədə kəskin dəyişir. “No Man’s Land” dramında başladığı yerdə bitən süjet xətti öz ətrafında dolanır. Dramaturq qocalıq və ölüm qorxusu, xatirələrin kabusu çevrilməsi, zamanın dondurulma istəyi, yaddaşın dəyişilməz, əbədi, səssiz qalması məsələlərinə diqqəti yönəldir. Hər gün bir addım daha yaxın olan ölümün qaçılmazlığı, xatirələrin dözülməzliyi, bütün canlıların başlanğıc və son nöqtəyə malik olması acı həqiqət kimi qəhrəmanların vasitəsilə tamaşaçıları var olma, onun səbəb və nəticələri barədə təhlilə vadar edir.

Zamandan söz oyunu kimi istifadə edən müəllif bununla qəhrəmanların psixologiyasını başa düşməyə kömək edir. Müəyyən zaman çərçivəsində qəhrəmanların xüsusiyyətlərini, mənəvi aləmini anlamaq üçün nisbilik anlayışından istifadə edilir. Keçmişə nisbətən hansı dəyişikliklərin baş verməsi, təəssüf hissənin keçirilməsi, arzuların əlçatmazlığı diqqət çəkən məqamlardandır.

Harold Pinterin dram əsərləri, ssenari və filmləri ilə tanınması, dünya teatrlarının səhnələrində anlaşıqlarla qarşılanması, yaradıcılığı ilə dövrün portretini çəkməsi, insan ləyaqətinin qorunmasının vacibliyini ön plana çəkməsi diqqətimizi çəkdi. Dramaturqun pyeslərində absurdizm və postmodernizmə xas olan xüsusiyyətlərin üzə çıxarılması elmi işin yenilikləri hesab olunur.

Ədəbiyyat:

1. Qarayev Y. Teatr həyatda və sənətdə. Bakı, “Gənclik”, 1996.
2. Pinter H. Pyeslər: Ad günü; Xəyanət. /tərc. Xəyalə Məmmədova/ Bakı, BSU, “Kitab aləmi”, 2006, 135 s.
3. Токмина А.С. «Былые времена» Гарольда Пинтера в контексте «драм памяти» / Молодежь и наука: сборник материалов X Юбилейной Всероссийской научно-технической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых с международным участием, посвященной 80-летию образования Красноярского края, Красноярск: Сибирский федеральный ун-т, 2014.
4. Arzhantseva K. “Pinteresque” as an Artistic Method. The Theatre Of Harold Pinter. *Litera*, September 2020, №9, p.71-82, DOI: 10.25136/2409-8698.2020.9.31232.
5. Esslin, Martin. *The Theatre of Absurd*. London: Vintage publication. 2011.
6. Pinter H. *Plays 4* / H. Pinter. – London: Faber & Faber, Incorporated, 1998, 530 p.

Summary
ABSURD AND POSTMODERN APPROACH IN HAROLD PINTER
DRAMATURGY

The drama of Harold Pinter is secularized, the imposition of problems covers all people, regardless of nationality. The playwright focuses on the issues of old age and fear of death, the transformation of memories into nightmares, the desire to freeze time, the invariable, eternal, silent keeping of memory. The playwright, who has a different approach to the events taking place around him in his environment, continues to be admired.

Резюме
АБСУРДНЫЙ И ПОСТМОДЕРНИСТСКИЙ ПОДХОД В ДРАМЕ ГАРОЛЬДА
ПИНТЕРА

Драматургия Гарольда Пинтера пронизана секуляризмом, постановка проблем затрагивает всех людей, независимо от национальности. Драматург сосредотачивается на проблемах страха старости и смерти, превращения воспоминаний в кошмары, желания заморозить время, сделать память неизменной, вечной, безмолвной. Драматург, который имеет другой подход к событиям, происходящим вокруг него в среде, в которой он живет, продолжают восхищаться.

Rəyçi: dos. G.M.Hüseynli

Röya Mürşüdoğa
Azərbaycan Dillər Universiteti

MÜASİR AZƏRBAYCAN HEKAYƏLƏRİNİN İDEYA İSTİQAMƏTİ VƏ PROBLEMATİKASI

Açar sözlər: *hekayə, tənhalıq, müharibə, mühit, qəhrəman*

Keywords: *story, loneliness, war, surroundings, hero*

Ключевые слова: *история, одиночество, война, окружение, герой*

90-cı illərdə Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi, Qarabağ münaqişəsinin başlanması və bu ictimai-siyasi proseslərin təsiri ilə ədəbiyyata yansıyan və nəsr nümunələrində ifadə olunan problemlər 2000-ci illərdən etibarən “mənəvi-psixoloji” və “sosial-tarixi” istiqamətdə daha da dərinləşdi. “Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatında, tarixi-mənəvi durumunda baş verən köklü dəyişmələr: milli varlığın dünyada cərəyan edən proseslərə bilavasitə qatılması bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi, nəsrə də qabarıq surətdə özünü göstərdi” [9, s.254]. Bu baxımdan 2005-2020-ci illər aralığında qələmə alınan nəsr nümunələrində insanın iç dünyasına marağın daha da artması və yeni ədəbi qəhrəmanın məhz bu istiqamətdə “dünyada cərəyan edən proseslərə qatılması” ilə diqqət çəkir. Belə ki, “qlobal tənhalıq və lokal əlacsızlıq, milli cəmiyyətin dünyaya inteqrasiyası, ictimai və milli mənəvi duyğusunun yenidən təşkili və təşəkkülü [12, s.3] müasir Azərbaycan nəsrinin toxunduğu əsas problemlərdir. Tanınmış yazıçılarımızdan: Anarın, Elçinin, Mövlud Süleymanlının, İsa Muğannanın, Natiq Rəsulzadənin, Nəriman Əbdülrəhmanlının, Elçin Hüseynbəylinin, İlqar Fəhminin əsərləri ilə yanaşı, yaradıcılığa yeni başlamış nasirlərin əsərləri də məzmun mündəricəsi, ideya yükü ilə müasir ədəbiyyatımızın inkişaf meyllərini və meyarlarını məhz bu baxımdan özündə ehtiva edir.

İstər tarixi, istər fəlsəfi, istərsə də psixoloji aspektdə yazılmış nəsr nümunələrində həyat hadisələri, insanın iç dünyası, dünyaya baxış bucağı daha dərin qatlarda öyrənilərək ədəbiyyatın təsvir obyektinə çevrilir. Mövcud dəyərlərə yeni baxış, yeni yanaşma bu dövrün nəsr üçün xarakterik olan məziyyətlərdəndir. Xüsusilə bu zaman kəsiyində meydana gələn nəsr nümunələrində özgələşmə, tənhalıq mövzusunun özündən əvvəlki onillikdə yaranan bədii nümunələrlə müqayisədə üstünlük təşkil etməsi ilə fərqlənir. İnsan mənəviyyatına, iç dünyasına artan maraq məhz bugünkü nəsr əsərlərində bu problemin tədqiq sahəsini şərtləndirən başlıca amillərdən biri kimi çıxış edir. “Ədəbiyyatda və sənətdə insan məsələsi dünyada mövcud olan mürəkkəb problemlərin ən vaciblərindən biri sayılır. İnsan problemi cəmiyyətin formalaşdığı zamandan indiyə qədər bütün insanları və onların fəaliyyəti nəticəsində meydana gələn elmləri, dinləri, dövlətləri və siyasətçiləri daim maraqlandırmış və məşğul etmişdir. İnsan problemi bütün dövr və zamanların həyat və yaşam problemidir. Bədii söz sənətkarları öz axtarışlarında bunu həmişə

önə çəkmiş, insanın insan kimi yaşayışı üçün gərəkli olan vacib məsələlərin həlli-nə diqqət yönəltmişdir” [15, s.1-2].

Cəmiyyətdə həyatı dərk edən, düşünən və düşündürən, nəzərlərini daha çox insanın mənəviyyatına istiqmətləndirən, hamı kimi yaşamağı və hamı kimi olmağı bacarmayan fərdlərin müxtəlif həyat hekayələri 2005-2020-ci illərdə yazılan bir çox nəsr nümunələrinin əsas təsvir obyektidir. Həqiqətən müasir nəsrə “qəhrəmanın içində daşdığı Azərbaycan xəyalı-təsəvvürü-ideali ilə girir əsərə, eləcə də onun da obrazı-təcəssümünü: pafosu-tragizmi-dramatizmini, yaxud satira-yumor-parodiyasını əks etdirir. Yeni həyat materialı yeni də yanaşma-təqdim, xarakterini-obrazını istəyir nəsrdən. Bütövlükdə müstəqillik dövrünün Azərbaycan nəsrinə ideya və qəhrəman, janr və üslub, məzmun-mündəricə və onun bədii ifadəsi axtarışlarında bu postulatdan çıxış edir, əsrin həqiqətinə köklənir” [10,s.148].

Müasir cəmiyyətdə ictimai-siyasi, sosial hadisələr kontekstində formalaşan, zamanın güzgüsünə çevrilən yeni ədəbi qəhrəman Azərbaycan ədəbiyyatına “ayaq açmış” və müasir ədəbi nümunələrimizdə üstünlüyü ilə öncəlik qazanmışdır. “Müasir nəsr ənənəvi əxlaqi problemin (və əxlaqi qəhrəmanın) əhəmiyyətini azaltmaqla bərabər, elə adamlar barədə yazmağa başlayır ki, onlar əvvəllər nəsrin diqqətini çox az məşğul edərdi. Qərribə, uğursuz, təzadlı, mürəkkəb taleli adamlar, həyatda bəxti gətirməyənlər, ütüsüz, rəndələnmiş, nahamvar düşüncələr, xasiyyətlər və xarakterlər də nəsrə axınla daxil olmağa başladı” [7, s.127].

Tanınmış nasir Nəriman Əbdülrəhmanlının da son illər yaratdığı “uğursuz”, “təzadlı”, “mürəkkəb taleli adamlar” müasir ədəbiyyatımızın yeni qəhrəman tipləridir. Beləki, yazıcının yaratdığı “yeni qəhrəmanlar”ın demək olar əksəriyyəti ətraf mühit tərəfindən dərk olunmayan, günün tələblərinə uyğun olaraq yaşamağı bacarmayan insanlardır. Yalnızlıq, tənhalıq yazıcının yalnız roman və povestlərində deyil, həm də hekayələrində toxunulan, araşdırılan əsas problemlərdəndir.

Cəmiyyətin, yaxınlarının, doğmalarının total hücumlarına məruz qalan ədəbi qəhrəmanlar iç dünyalarına yad, özgə olan bir mühitdə qaibdən gələn səslərlə təmas qurur, xarici impulslara qarşı təkizlikləri ilə diqqət çəkirlər. Yazıcının “Kişi qırığı” hekayəsində dünyaya göz açdığı dəqiqədən “kişi qırığı” deyilib çağırılan, lakin böyükükdən sonra da bu adın təsirindən yaxa qurtara bilməyən qəhrəmanın yarğıya dönmüş həyatının acı mənzərəsi gözümüz qarşısında canlanır. Onun iç səsindən qopmuş Şərxata Tanış sifətində zühur etmiş gözəgörünməz varlığın “Kefini pozma, kişi qırığı, dünya belədir də, hamı istədiyi kimi yox, bacardığı kimi yaşayır” deməsi taleyin tələblərinə tabe olmağa məhkum olmuş insana köməyi və eyni zamanda vəziyyətini dərk etməyə, nəticə çıxarmağa sövq edən vəsi-təçidir. Və məhz belə bir mərhəmətli yanaşım Kişi qırığı ilə Şərxata Tanış arasında mərhəm duyğular yaradır: “O gündən şərxata Tanışına oxşayan ona alışdı, isinişdi də” [6, s.60]. Obrazın daxili “mən”inə, iç səsinə, vicdanına çevrilmiş bu səs onu müşahidə etdikcə özünə gəlməyi, başqalaşmağı deyil axına yatışı tövsiyə edir. Sanki “bu dünyanın qara daşı göyerməz atam balası” həqiqətinə inanıb səs çıxarmamağı, evdə qoyulmuş qaydalara uyusub yaşamağı daha münasib hesab edir: “Hər şeyi qurdalayanda qurdu çıxır, dünyayla yola getməyi öyrən kimi” məsləhətlərlə ona yaşamağın asan, başağrısız yollarını öyrədir. Görkəmli şairin təbirincə desək:

*Bu dünya bir qaynar qazanmış demə
Söndürməz odunu nə qar, nə yağış
Dünyayla dalaşmaq asanmış demə
Çətini dünyayla barışmaq imiş [13].*

“Həyatdı da. Çox şeyi özünə-Şərxətə əkə-bükü kişilər sayaq müdrik görkəm alıb məsləhət verirdi-elə bilirsən, başqasıyla xoşbəxt olacaqsan? Yox, başqası da sənə başqa dərdlər gətirəcək; başını aşağı sal, yaşa, birdəfəlik anla ki, dünya da mütləq xoşbəxtlik yoxdu, insanların sayı qədər dərd var; kişi də öz dərdini özü çəkmişdi. Bu rəvayəti eşitməmiş olarsan: bir cavan müdrikə deyir, evlən, dərd sərinizi bölüşərsiniz; cavan təəccüblə qayıdır ki, mənim dərd-sərim yoxdu ki? Müdrik gülümsəyib deyir, evləndəndən sonra olacaq” [6, s.65]. Polifonik məzmunlu səslərin xaosunda həyatında heç bir şeyi dəyişə bilməyən, bacarmayan, daha dəqiq desək fərqli həyat yaşamağa gücü olmayan, ömrünü belə bir çarəsizlik, barışıqlıq içərisində keçirən “kişi qırığı”nın heç kim görməsin deyə zülmət qaranlıqda içinə və çölünə axıtdığı göz yaşları yalnız qadınların deyil, “insan” olan hər bir varlığın ruhi vəziyyətinin göstəricisidir. Müəllif balaca vaxtı oğlan uşaqlarını “kişi qırığı” adlandırmaqla onların böyüdükdə də bəzən “Kişi” ola bilmədiklərinin səbəbi kimi dəyərləndirir. Valideynləri oğullarını “kişi qırığı” kimi deyil, Kişi kimi böyütməyə səsləyir.

Yazıcının “Təsadüfi adam” hekayəsində işini itirmiş, yeni iş tapmaq ümidilə çırpınan, küçələri ac-susuz dolaşib vaxtını öldürən, keçid dövrünün çətinliklərini yaşayan “arvadının qaşqabağına, uşaqların məlul səssizliyinə ağrıya-ağrıya” evdən çıxıb naməlum ümidə atılan bir insanın qarışıq duyğuları, düşüncələri əks olunur: “Vətəndaşam, işləmək haqqım var, o haqqı almalı, ailəmi dolandırmaqla bağlı borcumu yerinə yetirməliyəm” [6, s.75]. Özünün qeyd etdiyi kimi altı yüz otuz səkkiz günlük get-gəl onun bütün sinirlərini tarıma çəkmiş, gələcək haqqında düşüncələrini dumanlandırmışdı. Bütün bu təsvirlərdən yazıcının sanki öz ağrı, acısı, nisgili boy verir, oxucunu həyat haqqında ciddi-ciddi düşünməyə sövq edir: “Onun həyatı ilə yazdığı mətnlər, demək olar ki, eyni şeydir, ona görə də hər bir hekayəsində və yazısında nəsə təzə model-dünya yaratmağın fərqiində olmur... Nərimanın təzə, hamının işlətməyə çalışdığı texnoloji-improvizə vasitələrindən də bəhrələnməyə çalışır, yazdığı, hördüyü mətnə, necə deyərlər, “küyün sıfır dərəcəsinə” almağa cəhd göstərir. Ən kiçik, başqalarının bəlkə də heç önəm vermədiyi şeylərdən çox geniş diapazonda bəhs edir, bu kiçik zərrələri çox ağır zərbələrə qatılaraq böyüdür, onları elə mənalandırır, elə rakurs altından keçirir ki, mənərə həyatın bir anına çevrilir, çərçivələnir, model olduğunu gözə soxmadan bizimlə nəsr diliylə danışır” [3, s.12].

“Gözəl kişi” əsərində uşaqlıqda- üç yaşında anasız qalmış, evlərində yad bir qadın peyda olandan sonra Allahın var günü döyülən, söyülən, az keçməmiş atası tərəfindən atılan və heç bir zaman yada salınmayan, həyatı dərk etmədən yaşlı adama ərə verilən, fikri belə soruşulmayan kimsəsiz bir qadının kədərli həyat dramı təsvir olunur. Uşaqlıqdan həyatın sərt üzü ilə qarşılaşmış insanların taleyin qəribə ironiyası kimi xoşbəxt olmamaq kimi nəsibə sahib olması kimi məntiqi nəticəyə gəlinir. Anasız, sonradan ailəsiz qalan qızın ömrünün sonlarında da tək, tənha, kimsəsiz özünə bənzəyən tənha evində ölməsi məhz belə bir həyatın məntiqi

sonluğudur. Qəlbində xəyalına sığdığı, doğmalığına ehtiyacı olduğu gözəl kişi isə sadəcə yaşaması, var olması üçün əl atdığı, tutunduğu, istisinə qızınmadığı, sadəcə tüstüsünə kor olduğu “saman çöpü”dür.

“Ağ bayraq” əsərində isə müəllifin giriş xarakterli fikirləri olduqca maraqlı səslənir: “İnsan həmişə rahatlamağa can atan varlıqdı, daim instiktinin arxasınca düşüb hər şeyin əlverişlisini seçməyə çalışır, sevdiklərinin də ötəri yox, uzunmüddətli olmasına can atır, əgər əzab-əziyyətlərə dözürsə, deməli bu dözdükləri onun istədikləri şey deyil, boynuna qəfil düşən, altından qaçmağa amanı, ya da iqtidarı olmayan yükü, imkanı olsaydı, gözünü də qırpmadan o əzablardan canını qurtardığı” [10, s.98]. Sevgisiz, müxtəlif çıxarlar qarşılığında ailə quran qadının “ağla-gəlməz başarı” sayəsində cəmiyyətdə özünəməxsus nüfuz əldə etməsi itirilmiş, xərcələnmiş hisslərinin itkisi hesabına başa gələn mənfəətlərdir ki, əslində heç bir qiymətə, dəyərə sahib deyil. Gənc vaxtı qurduğu plan üzrə yaşayan qadının könül çırpıntılarında, idillik düşüncələrdən uzaq lakin cəmiyyətə işləyən uğurlu, “bacasının harda olmasından asılı olmayaraq tüstüsü düz çıxan” ailə həyatı onun öz məntiqi ilə nöqsansız və nəzərdə tutduğu, evlilikdən gözlədiyi kimi idi. Seçdiyi insanın həm qəlbindəki, həm də mühitindəki mövqeləri ələ keçirmək üçün səbrlə, əzmlə mübarizə aparmağa müvəffəq olmuşdu. Ondan fərqli olaraq mübariz enerjinin təzyiqi və təsiri altında bir çox fərdi xüsusiyyətlərini, ata-anası, bacısı-qardaşı ilə mənəvi bağları tədricən kəsilmə, həyat yoldaşının boynuna kəmənd salaraq gəzdirdiyi bir varlığa, mexaniki icraçıya çevrilmiş ər “nə qədər sındığını, cılızlaşdığını, yazıqlaşdığını açıq-aşkar görür, çiyinləri daha da sallanır, üzündəki ifadə get-gedə döyülmüş it ifadəsinə daha çox oxşayır, üstəlik gicgahlarındakı ağ tüklərin sayı sürətlə artırdı, bununla belə ağzını açıb bir kəlmə söz demirdi” [6, s.102]. Qadınla tanış olduğu gündən güzəştə getməyə öyrədilmiş Kişinin ailədaxili bütün istiqamətlərdə məğlubiyyətə uğrayıb ağ bayraq qaldırdığının şahidi oluruq.

Tale oxşarlığı olmasa da Anarın “Ağ liman” əsərinin qəhrəmanı Nemətin “yazıya pozu yoxdur” düşüncəsi ilə Nəriman Əbdürrəhmanlının qəhrəmanı arasında olan bənzəyiş diqqət çəkir. Bütün çətin, həlledici, özünü təsdiq edəcəyi zamanlarda hər dəfə ağ bayraq qaldıran kişinin bir dəfə də olsa üsyan etməməsi, mövcud vəziyyəti dəyişdirməyə cəhd etməməsi təəccüb və hiddət doğurur. Halbuki Nemət yaşadığı monoton, rəngsiz həyata qarşı birbaşa olaraq etiraz etməsə də, fikirlərini Təhminə ilə bölüşür. Eyni səs yazısını dəfələrlə dinləməkdən bezib qaçmaq istəyən Nemətə Təhminə:

– “Daha niyə qaçırsan, ondansa yazını poz.

– Pozum?

– Ağıma gəlməmişdi?

– İnanırsan ki, yox. Ağıma hardansa bir fikir düşmüşdü ki, yazılana pozu yoxdur” [2, s.68].

Halbuki, ağ bayraqlı kişini düşdüğü vəziyyətdən oyalıyacaq, yol göstərəcək Təhminə yoxdur. Yazıçı “mövcud cəmiyyətdə özünü tapa bilməyən, darıxan, sıxılan insanların mənəvi aləmini açmışdır. Üzdə adi, amma dərinliyə endikcə qəlizləşən, fərqliliyi, qeyri-adiliyi üzə çıxan adamların balaca şəhərdəki böyük ümidlərini, yaşanmışlarını, sıxıntılarını qələmə alan yazıçı mövcud cəmiyyətin insanın mənəvi azadlığını əlindən alan darıxdırıcı simasını canlandırır” [9, s.43].

İllərin necə ötüb keçdiyini hiss etməyən, ömür haqqında fikirlərini birgə yaşadıqları otuz ildə bir dəfə də olsa ağıllarına gətirməyən ər və arvad bir evdə, bir yuvada yaşasalar da bir-birlərinə yad, özgədirlər. Əslində bir-birinin əksi olan, maraqları, istəkləri fərqli bu cütlük doğmalaşmadan yadlaşmışdılar. İki yad insanı bir araya gətirən, bir-birinə bağlayan sevgi hissi bu ailənin evinin kandarından belə içəriyə keçməmiş, zövqlə qurulmuş evi isidə bilmədiyi üçün görünən hər nə varsa buza çevirib qeyb olmuşdu.

Yazıcının “Qapı” hekayəsində isə “artıq insanın həyat qarşısında məğlubiyyətini oxuculara təqdim edir. Əsərin qəhrəmanı üçün bu dünyada ən ağır iş qapı açmaqdır. Bunun hansı qapı olmasının fərqi yoxdur. Daha çox qazanmaq üçün bu dünyada ən ağır iş qapı açmaqdır. Bunun hansı qapı olmasının fərqi yoxdur. Daha çox qazanmaq, daha yaxşı yaşamaq üçün meşin qapılar açmaq lazım gəlir. Bir yandan da evində böyük çətinliklə artırdığı yeni otağa qapı açmalıdır, arvadı hər gün o qapının açılmasını təkid edir. O, meşin qapıları açma bilmir, evindəki qapını açanda isə əlini yaralayır” [3, s.23]. Bu hekayə maddi baxımdan fərqli həyat tərzini keçirən “toxun acdan nə xəbəri” ideyasına köklənən iki keçmiş dostun təsadüfən uzun illərdən sonra şəhərdə görüşməkləri üzərində qurulub. Otuz altı kvadrat metrlik evdə yaşayan, ağır maddi güzəranı olan, arvadının “qapını açmaq lazımdır” fikrini gündə yüz dəfə beynindən keçirən, lakin belə şeyləri həyatı boyu bacara bilməyən ziyalı ilə gün-güzəranını qurmuş, artıq fərqli sosial təbəqəyə mənsub dostu arasında illər ayrılıq salmış, simsarlıq, dostluq, qardaşlıq qapıları bağlanmışdı. Söhbət zamanı bağlandığından paslanmış “qapını açmaq lazım olsa” da dostu danışdıqca onun həyat şəraitinin təsvirindən kiçilən, öz kasıb komasının miskin mənzərəsini gözünün qarşısında canlandırdıqca əzab çəkən insanın yenə də bacarmadığını, başqaları, elə qarşısında dayanan keçmiş dostu kimi ola bilmədiyini və bilməyəcəyini görürük.

“Hekayədə qapı açmaq ifadəsi bir neçə dəfə təkrarlanır və sözün hərfi mənasında divardan qapı açmaqdan daha böyük məna ifadə edir. “Qapı açmaq” xoş güzərana çatmaq, dəbdəbəli ev-eşik sahibi, işi başqalarına gördürə bilmək imkanına sahib olmaq, problemlərini həll etmək üçün kimlərsə bığının altından keçmək deməkdir. Qapı yaltaqlıqla məğrurluq, dürüstlüklə yalançılıq, təmizliklə mürdarlıq arasında sərhəddir. Xanımının danlaqlarından qurtulması, barmağını çəkilə altında qoymaması üçün qəhrəmanımızın bu Qapını açması lazımdır. Bu isə qəhrəmanımız üçün “dünyanın ən ağır işidir”. Hekayəni oxuduqca anlayırsan ki, qəhrəmanımıza ən ağır iş kimi görünən yalnızca divardan qapı açmaq yox, elmin, idrakın, tərbiyənin, istedadın qiymətləndirilmədiyi təmizliyin bacarıqsızlıq, doğruluğun əfəllik hesab edildiyi bu dünyanın qapısını açmaqdır” [5].

Dostunun hal-əhval tutmaq məqsədi ilə danışdıqları əslində meşşan mənəviyyətli, sonradan görmüş “görməmişin” qarşısındakı dinləyiciyə “gör mən necə yaşayıb, ailə-uşaq saxlayıram” deməsi idi. O danışdıqca “Gözlərimin qabağına birçə otağımızdakı əldəqayıрма dəmir soba gəlir, sonra fikrim yenə qapının yanına qayıdır, yadıma arvadımın bir neçə dəfə dönüb-dolanıb yanıma qayıtması, daşla əlləşməyimə baxması, “Allahın bir qapısını da açan bilmirsən” deməsi keçmiş dostunun dəbdəbəli həyatı ilə müqayisədə onun çətin həyat tərzini, ağır güzəranı çox sönük görünür. Çəkilə əzdiyi üçün orta barmağında yaranan zoqqultu əslində onun gerçəkləşməyən istəklərinin, məhrum olduğu həyatın, heç cür qapı açma bilmədiyi yaxşı gün-güzəranının qapısı idi [6, s.105].

“İşıqsızlıq” hekayəsində isə müharibədə vuruşmuş, aldığı pensiyası çörəyə, siqaretə çatmayan kişinin ağır həyat şəraitindən bəhs olunur. Arvadının “Bəsd, camaat qaz vurub, qazan doldurur. Üç il səngərdə can çürütdün axırı nə oldu. Yazı-pozuyla nə vaxt qarnımız doyaçaq, əynimiz sevinəcək” kimi deyintilərindən cana doymuş kişi cəmiyyətdə də öz evində yadlaşmış, yaşadığı mühitə qaynayıb qarışmağı bacarmayan, bu günün tələbləri ilə ayaqlaşmağa yetənəyi olmayan söz adamıdır. Ədəbiyyatşünas Sabir Bəşirovun: “Çox təəssüf ki, cəmiyyətin böyük bir hissəsini təşkil edən insanlar üçün dünya zülmətdir. Bu zülmətdə, işıqsızlıqda yaşamaq dəhşətdir” [2, s.17] fikri hekayədə cərəyan edən hadisələr fonunda məntiqi səslənir. Bu yerdə tanınmış yazıçı Paulo Koalonun təbiri caizsə “İnsanın düşünüb tapmağa qadir olduğu bütün növ dağıdıcı silahlardan ən qorxulusu və ən güclüsü – sözdür. Xəncərlər və nizələr qan izi qoyur, kamanlar uzaqdan görünür. Zəhəri vaxtında aşkar eləmək və ölümdən qaçmaq mümkündür. Söz isə hiss olunmadan dağdır” [15, s.98]. Həqiqətən Nəriman Əbdülrəhmanlının qəhrəmanlarını daxilən “dağıdan” sözdür. Qınayıcı, aşağılayıcı, küsümsəyən söz! İnsanı həvəsdən salan, işıqlı dünyasını qaraldan sözlər işıqsız bu gündən və ümid gözlənməyən gələcəyin məchul mənzərəsidir.

Son ilin nəsr mənzərəsinə nəzər yetirdikdə Vaqif Sultanlının “İlan əfsanəsi”, “Kül qəfəs”, “Zolaqlı yuva”, Kamran Nəzərlinin “Şopenin sonatası”, Elçinin “Çingiz xanın daşları”, Afaq Məsudun “Suiti” və s. hekayələrdə özgüləşmə problemi əsas mövzu obyektidir.

Elçinin “Çingiz xanın daşları” əsərində insanlıqdan çıxıb liftə dönüşən “Mən daha insan deyiləm, liftəm” söyləyən qəhrəman Kafkanın Qriqor Zamzası kimi çevrilmiş, ağır yükləri çiyində daşıyan liftə dönüşmüş, ətrafına yadlaşmış, özgüləşmiş varlıqdır. İnsanlardan cana doymuş artıq Allahdan deyil, elektrikdən asılı qalmış ədəbi qəhrəman bir əşyaya çevrilməyi insan qalmaqdan üstün tutur, çünki o daha insan olub heç kəsə qucaq açmaq istəmir. Reallıqdan əli üzülmüş, tutmağa saman çöpünün belə qalmadığı bu adamın xəyalları onun yaşama səbəbidir. “Xəyallar bizə ona görə lazımdır ki, həqiqətə dözə bilək” (H.Cavid) tezisindən çıxış etsək Elçinin ədəbi qəhrəmanı da bu fikirdədir: “Gecələr çarpayıda gözlərimi yumub, qədim Şumerdə, Fərat çayının sahilində gəzəndə, dünyada məndən xoşbəxt adam olmurdu. Əlbəttə, bu bir xəyal aləmi idi, ancaq nə olsun? – əslində, xəyal aləmindəki xoşbəxtlik nisbi bir şeydir, xəyal aləmindəki xoşbəxtlik isə tamdır, bütövdür, müqayisəsiz və maneəsizdir” [8]. Həqiqi dünyada istədiklərini edə bilməyən, doğmaları tərəfindən elə də təqdir olunmayan, övülməyən, hətta elmi fəaliyyətinə görə xor görülən, müdiri akademik Mürsəl Süleymanlının tənqidinə məruz qalan “Ay bədbəxt şumer sənəyin xörəyindir? Adam ayağını yorğanına görə uzadar! İyirmi ildə hıqqanasan, bir dənə dissertasiyanı bitirib ortaya qoya bilməyəsən” [4]. “Liftin” işi aşağı yuxarı enib-qalxan liftin fəaliyyəti kimidir. Görkəmli rus yazıçısı N. Qoqolun “Şinel” əsərinin məşhur qəhrəmanı Akaki Akakiviçin köhnə şineli kimi Elçinin qəhrəmanının da portfeli iyirmi bir ildir ki, onun sadıq yol yoldaşdır. Portfelinin köhnəlib əldən düşdüyünü, nimdaşlaşdığını görüb özünə kənardan baxmaq imkanı qazanmış insanın yeganə təsəlli məkanı çəhrayı xəyallardır.

Köhnə portfellə miskinləşdirilmiş həyat hekayəsi arasında müəllif maraqlı kontrast yaradır: “Mən Fəratın barlı-bərəkətli sahili boyu Allahın əkdidiyi o müqəd-

dəs söyüd ağacları da məni tanıyır, məni gözləyir və məni görməklərinə sevinirlər. Mən o sahilboyu Enlil kimi addımlayırdım, mən həqiqətən özümü Yerin və Göyün oğlu Enlil kimi hiss edirdim və mən gözəl xəyal aləmində Şumerin baş şəhəri Nippurun ilahi himayədarı idim, Ay da, Yer altı dünya da, Allahların səfiridi, ən qüdrətli ordular da mənim oğlanlarıma tabedir” [4]. “Lift” xəyallar aləmində qərq olan Yerin, Göyün sahibi kimi kasıb həyatdan, köhnə portfeldən “uğursuz” rəqəm kimi möhürləşən 13-cü mərtəbədən uzaq bir dünyanın xoşbəxt sakini kimi hər şeyə sahibdir. Sadə bioqrafiyası olan qəhrəmanın “bəlkə kimisə incitmişəm?- yox, ən çox incidilən elə mən özüm olmuşam, ömrümdə bir adama bir çırtma da vurmamışam, evlənənə qədər və evlənəndən sonra başqa qadın tanımamışam, ma-aşımından əlavə bircə qəpik də görməmişəm, heç kimi satmamışam- və belə bir cəza?!” [4]. Lift olmağa məhkum olan insanın əzabını Elçin Sizifin əbədi əzabı ilə müqayisə edir: “Sizfdə yəqin, heç olmasa bir qığılıcım zərrəsi qədər ümid vardı ki, o böyük daşı haçansa o dağın başına qoya biləcəm və daş orda dayanacaq, ancaq məndə o qığılıcım zərrəsinin bir zərrəciyi qədər də haçansa nəşə edə biləcəyimə ümid yoxdur, çünki mənim üçün o “nəşə” yoxdur” [4]. Elçin o “nəyinsə” yoxluğunu insan üçün faciə hesab edir. Nəyinsə olacağına inanmırsansa, ümidin qırılırsa orda heç bir dirilişdən, oyanışdan söhbət belə gedə bilməz. Yazıçı Anarın təbircə desək “İnsan özündən bir nağıl uydurmalı, uydurduğu nağıla da inanmalıdır”. Çünki iradənin də əsasında inam dayanır. Sizif olmaq üçün ən azı inanmaq lazımdır. Lap min əzabla qaldırdığın daş hər gün aşağı düşsə də...

Elçin insanın istəyindən asılı olmayaraq gördüyü işi görməyə məhkum olduğu üçün bəzən əşyalaşdığını, əşya qədər dilsiz, təpkisiz olduğunu göstərir. Eyni zamanda yazıçı hər gün enib-qalxdığımız lift haqqında düşünməyi bizə sövq edir. Əslində elektrik enerjisi ilə işləyən lift öz fəaliyyətindən nə qədər məmnundu? Halbuki insanlar bu haqda demək olar ki, heç bir vaxt düşünmürlər. Müəllif hər gün yanından ötüb keçdiyimiz, istifadə etdiyimiz əşyalar, vasitələr haqqında düşünmək və əslində vaxtilə daşın da adam olduğuna inanan əcdadlarımız kimi bir qədər cansız varlıqlara qarşı da diqqətli olmağımızı düşünür və düşündürür. “Mənim istəyimin bir qara qəpiklik də qiyməti və əhəmiyyəti yoxdur. Lift qalxır, enir. Liftin qapısı açılır, bağlanır. Mən məhkumam” [4]. Həqiqətən həyatda lift olmağa öyrəmiş insan özünü üçün çizdiyi və ya cizilmiş rolu oynamağa məhkumdur. Və o rolu dəyişmək, başqalaşmaq istəyində deyil, çünki o “lift olmaq” roluna öyrəşib, bəlkə də onun üçün ən yaxşı komfort budur: uğursuz olmaq, başqalarını çiyinlərinə daşımaq rolu, qaldırıbsa endirməli, endiribsə yenidən qaldırmalıdır. Boyuna biçilmiş həyat tərzidir. Boyundan hündürə atlanmamağının səbəbi isə “o nəşə”nin yoxluğudur: “Çingiz xan hər dəfə döyüşə gedəndə döyüşçülərin hərəsi bir yerə bir daş atırdı, üst-üstə düşən o daşlardan hündür bir təpə əmələ gəlirdi və ordu geri qayıdanda döyüşçülərin hərəsi o təpədən bir daş götürürdü, yerdə qalan daşlar həlak olmuş döyüşçülərin daşı idi. Çingiz xan ordunun itkisini belə sayırdı, sonra orduya yeni döyüşçülər gəlirdi və yeni döyüşlərə gedəndə yerə daş atırdılar, beləliklə də o daş təpə böyüyür, kiçilir, yenə böyüyürdü” [4]. Necə ki, lift yuxarı çıxıb aşağı düşürdü, həyatın ahəngi kimi. Əslində müəllif Çingiz xanın döyüşçülərini cansız liftin fəaliyyəti ilə müqayisə edir. Əslində canlı döyüşçülərin Çingizxan üçün lift olmaqdan başqa bir əhəmiyyət kəsb etmədiyini nəzərə çatdırır.

Müstəqillik illərində yazıb yaratmağa başlayan yazıçı Kamran Nəzirinin “Şopenin sonatası” əsərində ilıq duyğulu keçmişini, xatirəsini nəzərlərində canlandırılan insanın maraqlı xatirəsi əks olunur. Valideynlərinin istəyi ilə müəyyən istiqamətə yönləndirilmiş, arzusu, istəyi nəzərə alınmamış, həyatda müstəqil olaraq hansı addımı atacağını bilməyən bir yeniyetmənin inkarçılıq duyğuları hekayədə yer alır: “Heç bilmirdim ki, nə üçün oxuyuram, ümumiyyətlə nə üçün gəlmişəm həyata, bu həyatdan nə istəyirəm, böyüyəndə, daha doğrusu, orta məktəbi bitirəndən sonra hara gedəcəyəm, nə üçün gedəcəm, nə olacağam?” [11].

Uzaq keçmişdə bəlkə də ilk sevgisi olan Sevil müəllimənin verdiyi musiqi dərslərində “Musiqi və sevgi ikisi də eyni gündə doğulub-ətrafa pıçıldadı. Onlar bir-birindən ayrı yaşaya bilməzlər” [11]. Müəllimə musiqini duymaq üçün insanın içində sevgi olmalıdır düşüncəsini aşılamaqla əslində şagirdində bu hissini çatımadığını nəzərə çatdırır. “Keçmişin şirin xatirələri tərzində yazılmış hekayədə ən saf, təmiz hisslərlə müasir insanın laqeyidliyi, gərgin həyatın qovğaları altında özünü, keçmişini unudan insanları qarşılaşdırır” [11].

Vəfa Mürsəlxızının “Səs”, “Qabyuyan”, Aslan Quliyevin “Duman”, Xuraman Hüseynzadənin “Qatır Qulam” hekayələri də məhz bu qəbildən olan əsərlərdəndir. Ümumiyyətlə, “Son dövrlərdəki bədii mətnlərdə qəhrəman və qəhrəmana münasibət məsələsi də fərqliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Nəzərə alsaq ki, hekayədə qəhrəman və xarakter məsələsi roman və povestlərdən fərqlənir, onlar kimi ön planda olmur” [16, s.56]. Belə hekayələrdən biri də Vəfa Mürsəlxızının “Xəyalların bitdiyi yer” əsəridir. İsti yuvasında dincliyi, rahatlığı olmayan, bu yuvanı gündən-günə soyuqlaşdıran arvadının replikalarından cana doymuş kişinin mənəvi-psixoloji vəziyyəti hekayədə öz bədii ifadəsini tapır: “Sən də kişisən? Ay Allah, hər şeydən kişi olmuş ey. Yox, səndə nə günah var ey? Kül mənim başıma ki, o qədər istəyəni qoyub sənə ərə getdim. O vaxt bəyənmədiyim oğlanlar arvadlarını cipdə gəzdirir, villalarda saxlayır. Sən də yapışmışsan bu iylənmiş, podvala oxşayan evdən” [13]. İlk sevgisi daşa dəyən, taleyin mürəkkəb yollarında itirdiyi, qoruyub saxlaya bilmədiyi Gülər onun həyat dostuna çevrilməsə də, belə əsəbgərildici anlarda xəyal dostu, qəlb sim-sarı kimi xatirələri onun boz həyatına işıq salır, bitməyə, tükənməyə qoymurdu. “Mərdanın keçmişinə söykənən həsrət o qədər dərin, yandırıcı idi ki, az qaldı küçənin ortasında oturub ağlasın”. Arvadı musiqiçi olsa da “bütün cismində incəlikdən, duyumluluqdan, həzinlikdən, melodiklikdən əsər əlamət yox idi. Mərdan əsla başa düşə bilmirdi ki, bu cür deyingən, ruhsuz bir qadının barmaqları necə musiqi alətini dilləndirə bilər” [8]. İncəsənətlə məşğul olmağı daşı anlamaq qədər çətin hesab edən, qadınlıqdan, mənəvi gözəllikdən uzaq olan qadının maddiyyata olan marağı, daxili meşşanlılığı bütöv bir ailənin formalaşmağına mane olmuş, sevgisizliyin təməli olmuşdu. Hətta uşaqları olanda belə heç nə dəyişməmiş o “məyusluqla başa düşmüşdü ki, uşaq xoşbəxt olmayan adamın taleyini dəyişə bilmirmiş” [8]. Lakin illər sonra Mərdan Güləri gördükdən sonra həyatın qəribə ironiyasına təəccüblənərək, xəyalın həqiqətdən təmiz, saf, gözəl olduğuna bir daha inanaraq illərlə sevdiyi qızın dəyişməsində başqa bir qadına dönüşməsində sosial mühitin dağıdıcı rolunu ürək ağrısı ilə dərk edir, xəyalların bitdiyi yeri qəlbinə gömərək həyata davam etməsi kimi sınağa məhkum olduğunu anlayır.

Ədəbiyyat:

1. Anar. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Lider” nəşriyyatı, 2004, 416 s.
2. Bəşirov S. Nəriman Əbdülrəhmanlı: işıq adamı. Bakı, “Elm”, 2010, 391 s.
3. Cəfəri Y. Nəriman Əbdülrəhmanlının bədii yaradıcılığı. Bakı, 2017, 57 s.
4. Elçin. Çingizxanın daşları. “525-ci qəzet”, 2017, 11 mart, s.16-17.
5. Eyyub V. Nəriman Əbdülrəhmanlının “Qarı”sı önündə düşüncələr. <http://dspace.khazar.org>
6. Əbdülrəhmanlı N. Dönəlgə. Bakı, Qanun, 240 s.
7. Əlişanoğlu Tehran. Müstəqillik illəri Azərbaycan ədəbiyyatı (I hissə: 1990-cı illər). Bakı: Qanun, 2013, 216 s.
8. Mürsəliqızı V. Xəyalların bitdiyi yer. <http://qafqazpress.az>
9. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, I c., Bakı: Elm və təhsil, 2016, 800s.
10. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, II c., Bakı: Elm və təhsil, 2016, 1088 s.
11. Nəzirli K. Şopenin sonetləri. Ədəbiyyat qəzeti. 2018, 2 iyun, s.25-26
12. Ramiz G. Çağdaş nəsrdə milli tarix konsepti. Bakı, “Ekoprint”, 2019
13. Rövşən R. Nəfəs. Bakı, “Qanun”, 2017.
14. Шарифова Салида. Жанровое смешение в романе: коммуникативно-социально-когнитивный подход. Москва, «Московский Парнас», 2011, 400 стр.
15. Шарыпина Т.А. Международная научная конференция “Литературный процесс в германии: XX века (Течения и фигуры)” и проект “История литературы Германии: XX век”. Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского, 2012, N:2 (1), с. 403-406.

Summary

IDEOLOGICAL DIRECTIONS AND ISSUES OF MODERN AZERBAIJANI STORIES

The article analyses the stories written in the period of independence in the socio-historical, spiritual-psychological aspects. Writings of Elchin, N. Abdulrahmanli, K.Nazarli, V. Mursalgizi highlights the changes in the socio-political, spiritual and historical situation of the Azerbaijani people. The spiritual world of man, the difficulties it faced, the problems caused by the Karabakh War the role of society in the life of person is evaluated on the basis of the stories analyzed in the article., lifestyle of people, the inner world of the individual become the object of the study in the stories written in the years of independence.

Резюме

ИДЕЙНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ПРОБЛЕМАТИКА СОВРЕМЕННЫХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ РАССКАЗОВ

В статье проанализированы рассказы написанные в период независимости, в социально-историческом, духовно-психологическом аспектах. На фоне рассказов Н.Абдурахманлы, Элчина, К.Назарли, В.Мурсалгызы освещаются изменения в общественно-политическом, нравственно-историческом положении азербайджанского народа. На основе проанализированных в статье рассказов оцениваются духовный мир человека, трудности, с которыми он сталкивается, проблемы, вызванные Карабахской войной, роль общества в жизни личности. В рассказах, написанных в годы независимости, предметом описания и объектом исследования становятся образ жизни людей, народа, внутренний мир личности в послевоенный период.

Rəyçi: A.X.Zeynalova

Zülfiyyə Nağıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

ƏDƏBİYYATDA MİF VƏ MİFOPOETİK ÜSLUB

Açar sözlər: *mif, poetika, təhtəlşüür, dini dünyagörüşü, müasir yanaşma*

Keywords: *myth, poetics, subconscious, religious worldview, contemporary approach*

Ключевые слова: *миф, поэтика, бессознательность, религиозное мировоззрение, современный подход*

İbtidai icma dövrünün ilk mərhələlərindən etibarən insanların təbiətlə yaxın təması nəticəsində meydana gələn dini və mifik dünyagörüşləri zaman keçdikcə təkmilləşmiş, əhatə dairəsi genişlənmişdir. Həyat tərzində yer alan nəsnələr, təbiət qüvvələri və cisimlər, müxtəlif heyvan və bitkilərin bir qismi ilahiləşdirilmiş, onların özəllikləri insan zehmində hansısa fəvqəltəbii qüvvənin axtarışına gətirib çıxarmışdır. Bəzən də insanlar həmin varlıqları öz əcdadı kimi görmək istəmiş, onların gücünə, himayəsinə ehtiyac duymuşlar.

Mif sözü yunanlarda əski çağlarda mahiyyətinə uyğun mənada başa düşülürdü. İbtidai dövrdə mifologiya dünyanı dərk etməyin əsas vasitəsi rolunu yerinə yetirir, yarandığı anın dünyaaqlamını, dünyaduyumunu əks etdirirdi. XIX yüzillikdə isə miflər xalq fantaziyasının kortəbii və obrazlı şəkildə təzahür edən ilkin forması kimi maraq doğurur və ibtidai təfəkkür tərzini, yaradıcılığın, elmi düşüncənin mənbəyi və təkanverici qüvvəsi, ictimai görüşlərin məcmusu olaraq böyük əhəmiyyət kəsb edirdi [2, s.17].

Mif yarandığı dövrün şüur hadisəsi hesab olunduğu üçün zamanın axarına düşərkən, tarixi düşüncə hadisəsinə çevrilərkən mütləq şəkildə dəyişikliyə məruz qalır. Məhz bu səbəbdən də bəşəriyyətdə mifə yarandığı şəkildə rast gəlmək mümkün olmur. Deməli, dövrünün dünyagörüşünü əks etdirən mifoloji şüur tarixin ixtiyarına keçəndən sonra ictimai şüura təsir edərək onu müxtəlif formalarda təzahür etdirir. Mifoloji təsəvvürlər sistemini öyrənmək üçün nağıllar, əfsanələr, rəvayətlər, müxtəlif mərasimlər, ayin və rituallar, bütövlükdə folklor nümunələri köməyimizə çatır. Məhz onların yardımı ilə mifoloji təsəvvürlər bərpa edilir. Seyfəddin Rzasoy yazır: “İlkin mədəniyyətlərdə söz-hərəkət kompleksi mif-ritual münasibətlərinin gerçəkləşməsi kimi ortaya çıxır. İlkin insanın gündəlik həyatı da bu baxımdan onun dünya modelinə uyğun idi və insanla onun sakral dünyası arasında bu cür bağlantılar törənlər (ayin-mərasimlər) vasitəsi ilə həyata keçirdi” [4, s.14]. Beləliklə, rituallar düşüncə hadisəsi olan miflərin funksionallaşmasının başlıca vasitələrindəndir.

Məlumdur ki, folklor nümunələrində ayrı-ayrı xalqların əsrlərlə yaşatdığı adət-ənənələrində, inanc sistemində əks etdirdiyi ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və dini-əxlaqi həyat tərzinin meyarına çevirdiyi önəmli faktorlar, real və mifik hadisələr yer almaqdadır. Bu xarakterli nümunələr içində zərb-məsəllər və deyim-

lər öz lakonikliyi, ritual və ayinlər öz mahiyyəti və ictimai-tarixi əhəmiyyəti ilə fərqlənir. Müxtəlif inam və etiqadların, ifadə və deyimlərin, atalar sözləri və zərb-məsəllərin, mərasim nəğmələrinin, ritual və ayinlərin daşdığı məna yükünə aydınlıq gətirilməsi, bu sahədə filoloji və mifoloji tədqiqatlarla yanaşı, tarixi, arxeoloji, etnoqrafik araşdırmaların da aparılması önəm daşıyır. Professor Ramazan Qafarlı yazır: *“Mif, ritual, adət-ənənələr və inanclardan doğan mərasim nəğmələri müxtəlifönlü etnik prosesləri tənzimləməklə yanaşı, xalqın özünü müəyyənləşdirib tarixi proseslərdə yer tutmasında xüsusi rola malik olur”* [2, s.15]. Deməli, xalqın mifik təfəkkürünün formalaşmasının araşdırılmasında mərasimlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqat işlərinə nəzər saldıqda, tarixi inkişafın gedişində əhalinin dini dünyagörüşündə, mifik baxışlarında baş verən yeniliklərlə bağlı bəzi inancların, deyim və ifadələrin daşdığı məna yükünü itirməsini, müsbət obrazların mənfəyə, alqışların qarğışa çevrilməsi, müxtəlif ritual və ayinlərin, inanc sisteminin dəyişikliyə uğramasını sezə bilirik. Mifik mahiyyətini, məna çarlarını dəyişən, həmçinin onlarla bağlı deyim və ifadələrdə yenilik, dönüş müşahidə edilən obraz və nəsnələrə misal olaraq div, ilan, qoç, xoruz kimi canlıları, daş, od kimi təbiət unsurlərini göstərə bilirik. Bu obrazlar nəinki dini və mifik inanc sisteminin, eyni zamanda ədəbi-bədii təfəkkürün, dünyaduyumunun müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Onlar asanlıqla ədəbiyyatın bir parçasına çevrilə bilər.

Bəs mifin ədəbiyyatda təzahürü haqqında nə deyə bilərik?

Mif və ədəbiyyat bir problem kimi geniş elmi şərhə ehtiyac duyan məsələdir. Ədəbiyyatda mifik obrazların əks olunması təfəkkürün bədii təzahür forması olaraq meydana çıxmışdır. Mif sadəcə bir təqdimat sistemi deyil, o həm də özünün sturuktur parametrləri ilə xarakterizə olunan, estetik mahiyyətə malik olan yaradıcılıq üslubudur.

Mif həyatın qəbul edilmiş formalarını dağıdaraq, yeni fantastik “ali həqiqət” yaradır ki, bu da paradoksal qaydada müəyyən ənənənin daşıyıcıları tərəfindən əsas qaynaq və ideal prototip kimi qəbul edilir. Aydın məsələdir ki, bəşəriyyət bilinənlərə yenidən qayıda bilməz, bunları yeni bir şəkildə qavrayar və məhz bu səbəbdən köhnə süjetlərin yenilənməsi insan inkişafının hədəflərinə uyğundur və ideal həyat formalarını əks etdirir.

Ədəbiyyat və mif tarixin bütün dövrlərində çoxlu kəsişmələrə malik olmuşdur. Ədəbiyyatın kökü din, sənət, fəlsəfə, elm kimi ictimai şüur formalarının mifologiyadan ayrılması ilə əlaqələndirilir. Ədəbiyyat üçün mif bütün mövcudluğu boyunca istifadə etdiyi və yenidən şərh etdiyi çox vacib bir süjet və obraz mənbəyidir.

Professor Asif Hacı yazır: *“Tarixilik və universallığın vəhdəti əsatinin arxaizmini və eyni zamanda daimi müasirliyini təmin edir. Əsatin dünya haqqında təsəvvürlər sistemi, müasir mədəniyyətin genetik kodu tək aşkarlanır”* [1, s.4]. Deməli, mif zamanla birlikdə dəyişə və yenilənə bilər. Zaman keçdikcə yeni mifoloji görüşlər yaranır, köhnələrin üzərindən xətt çəkir. Bəziləri unudulur, bəziləri dəyişir, amma mifik düşüncə həmişə var. İnsan ondan tamamilə ayrıla bilmir.

Şüurun inkişafı prosesinin dönməzliyi müxtəlif dövrlərdən mif yaradıcılığının mühüm amilidir. Mif yaradıcılığının prinsiplərindəki fərq birbaşa elmi və dini,

şüurlu və şüuraltı əlaqələrdən asılıdır. Mifoloji idrak formalarının elmi idrak formaları ilə əvəz olunmasının ümumi meyindən başqa, insan mədəniyyətinin inkişafında zahiri inkişafın olması da nəzərə alınmalıdır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlki milli xarakterini itirən yeni miflər, artıq cəmiyyətin şüuru üzərində qeyd-şərtsiz gücə sahib deyildir. Bu miflər doğulur və ölür. Bunun obyektiv və subyektiv səbəbləri var: həqiqi inamın tükənməsi, müasir şüurun məlumat bazası və zamanın sürətlə artan tempi, davamlı inkişaf – bu səbəblər sırasındadır.

İstər mif, istərsə də ədəbiyyat ayrılmaz dəyər – dünyagörüşü olan bilik və gerçəkliyin məcazi-süjet mənimsəmə formalarıdır. Burada süjetlər şüurla deyil, təhtəşüurla əlaqəlidir. Mifdəki bir insan dünyanın üzvi bir hissəsidir, yaxud da əksinə – dünya bir şəxsin təmsalında dövr edir. Burada əşya və fenomenlərin bədənə və ruhu, hissləri və davranış tərzini var, insan öz növləri ilə ünsiyyət qurur. Mif dünyanı səbəb əlaqələrinin köməyi ilə deyil, sosial və təbii proseslərin bədii və məcazi təsvirini verən bir hekayə ilə izah edir. Bir insan dünyaya yiyələnmək, onu dərk etmək üçün öz bədii obrazını – dünyanın mənşəyi haqqında hekayə yaradır. Bu hekayənin izahı isə vizual və emosional təsir ilə əlaqədardır; yəni insan görür və gördüyü şeyi hiss edə bilir, emosiyalarını isə insanlara çatdırmaq üçün müxtəlif hekayələr uydurur. Bunu ədəbiyyatda bədii həqiqət və ya poetik ədalət anlayışları ilə müqayisə edə bilərik. Bu səbəbdən də mif yaradıcının düşüncə tərzini əks etdirən həqiqətdir. Lakin bu, şüurlu şəkildə yox, təhtəşüurla yaranan bədii həqiqətdir.

Mifdən danışarkən düzgün bədii ifadədən, üslub gözəlliyindən söz gedə bilməz. Çünki mif mətni informativdir, hər cür metaforadan uzaqdır. Mifin poetik ifadəsi istər yazılı, istərsə də şifahi ədəbiyyatda xalqın dünyagörüşünü əks etdirmək baxımından səciyyəvidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mif bir dəfə yaradıldıqdan sonra, o, davamlı olaraq yaradılır. O, xalqın bədii, estetik təfəkkürünün məhsulu olduğu üçün inkişaf tarixi boyunca yenilənir. Deməli, mif öz formasının dəyişkənliyinə görə estetik qiymətləndirmə sahəsindən kənara çıxır.

Mifin əsas xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, bəşəriyyət heç vaxt mifdən ayrılmayacaq. Bu, həm də mifin ətrafında möcüzəli, romantik və ideal bir aura yaradan simvolik təzahürüdür. Mif fərqlilikləri özündə əridir, buna görə də biz həmişə mifi hər şeydən ayırıyıq və onda qeyri-adi bir güc görürük. Deməli, mif mühakimə olunmayan inanc sahəsidir, buna görə də o, əksər hallarda dinin funksiyalarını öz üzərinə götürür.

Beləliklə, zaman keçdikcə, tarixi-mədəni, mistik təfəkkürün inkişafı, yeni dinlərin qəbul edilməsi inanclarda və düşüncə tərzində dəyişikliklərin baş verməsinə şərtləndirmişdir. Müqəddəs, toxunulmaz, kult hesab olunan bəzi nəsnələr öz ilkin funksiyasını itirmişdir. Bu dəyişikliklər özünü xalq inanclarında, deyimlərdə, atalar sözləri və zərb məsəllərdə, mərasim ritual və ayinlərində göstərmiş, folklor nümunələrinin yenidən nəzərdən keçirilməsinə şərait yaratmışdır. Miflər poetik düşüncə süzgecindən süzülərək ədəbiyyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir ki, bu da xalqın mifopoetik təfəkkürünün məhsulu kimi tarixi inkişaf yolu keçərək günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Müasir dövrdə və gələcəkdə də mifin var olması da nılmazdır. Bəşəriyyətin varlığı boyunca mif və mifik düşüncə tərzini, eyni zamanda onun poetik ifadəsi öz mövcudluğunu qoruyub saxlayacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Hacı A.A. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi. – Bakı: Mütərcim, – 2002. – 182 s.
2. Qafarlı R.O. Mifologiya, Ritual-mifoloji rekonstruksiya problemləri: 6 cildə, II c. – Bakı: Elm-Təhsil, – 2019. – 432 s.
3. Məmmədov A.İ. Mifologiya (Filologiya fakültəsinin tələbələri üçün dərs vəsaiti). – Sumqayıt, – 2008. – 60 s.
4. Rzayev S.G. Oğuz mifinin paradıqları. – Bakı: Səda, -2004. -200 s.
5. Abdullayev M.K. Mifolinqvistika: [Elektron resurs] / <https://sim-sim.az/kamal-abdulla-filologiyamizda-yeni-istiqam%C9%99t-mifolinqvistika/>

Summary

MYTH AND MYTHOPOETIC STYLE IN LITERATURE

The author explored mythological standpoint and the issue of its artistic reflection, and revealed the main reasons behind the emergence of myths. In addition to this, with the help of studying scientific literature samples, the dynamics of mutual development between literature and myth and some other issues, such as how myth influenced the religious worldview and the poetic manifestations of myth were thoroughly investigated. All these aforementioned matters were approached from a literary, scientific and historical point of view by the author and in doing so, she tried to clarify and explain the essence of changes happened in the mythological beliefs. All the problems investigated in this article were dealt with on the subject of history and modernity.

Резюме

МИФ И МИФОПОЭТИЧЕСКИЙ СТИЛЬ В ЛИТЕРАТУРЕ

В статье определено основные причины возникновения мифа, исследованы проблемы мифического мировоззрения и его художественного отражения. Также исследована динамика взаимного развития мифа и литературы, поэтические проявления мифа и его влияние на религиозное мировоззрение на основе научной литературы. Автор комплексно подошел к каждому из вышеперечисленных направлений с литературной, исторической и научной точек зрения, пытаясь прояснить и объяснить суть изменений в верованиях, связанных с мифом. При этом все исследуемые в статье вопросы, решены в контексте истории и современности.

Rəyçi: fil.f.d. R.M.Mürşüдова

METODİKA

Əli Əliyev

Azərbaycan Dillər Universiteti

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ V-IX SİNİFLƏRDƏ OXU BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ÜSULLARI

Açar sözlər: *səsli oxu, səssiz oxu, sürətli oxu, dərinləşdirilmiş oxu, seçmə oxu*

Keywords: *reading aloud, silent reading, fast reading, deep reading, selective reading*

Ключевые слова: *чтение вслух, тихое чтение, быстрое чтение, глубокое чтение, выборочное чтение*

Proqramda göstərilən və qarşıya qoyulan məqsədləri yerinə yetirmək üçün dil tədrisi metodikasının istiqamətini şifahi nitqlə bərabər yazılı nitqə yönəltmək lazımdır.

Hazırda orta ümumtəhsil məktəblərində xarici dil olan fransız dilinin tədrisinin əsas məqsədi və məzmunu şagirdlərin linqvistik qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına, ingilis dilində şifahi və yazılı nitqin inkişafına böyük maraq və həvəsin yaradılmasına, onlarda müstəqil öyrənmək bacarığı və vərdişlərinin aşılmasına yönəldilməlidir. Şagird öz fikrini fransız dilində şifahi və yazılı ifadə etməyi bacarmalı, həmin dildə danışılanla yanaşı, yazılanı da başa düşməli və cavablandırmağı bacarmalıdır.

Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı özünü oxu bacarıqlarında da biruzə vermişdir. Ümumilikdə təhsilin əsas funksiyalarından biri oxu təlimidir. O, şagirdlərin nitqini, özünüifadə bacarıqlarını (şifahi və yazılı şəkildə) inkişaf etdirir, söz ehtiyatını artırır. Oxu təlimi həm də anlayaraq, düzgün, sürətli və ifadəli oxu vərdişləri qazandırır, məzmunu nəql etmə, təhlil etmə, ona öz münasibətini bildirmə, mətnə verilənləri həyatla əlaqələndirmə və s. kimi bacarıqlar formalaşdırır [4, s.3].

Oxu nədir?

Oxu-yazılı nitqin başa düşülməsinə və qavranılmasına yönəldilmiş verbal yəni, sözlə ifadə olunan fəaliyyətdir [2].

Hər dəfə oxuya başlamazdan əvvəl məqsədlərə, vəzifələrə və vaxta uyğun rejim seçmək lazımdır. Sürətli oxuya yiyələnmənin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu zaman biz informasiyanın böyük hissəsini qısa müddətdə əldə edirik.

Oxu strategiyalarının 5 növü mövcuddur: istiqamətləndirici oxu, çapraz oxu, əsas oxu, analitik oxu və aktiv oxu.

Strategiyalı oxu ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar var. Mütəxəssislərin fikrincə, strategiyalı oxu mətni dərk edərək, düşünərək oxumaqdır. Onlardan bir qismi düşünür ki, strategiyalı oxu şagirdə daha məharətlə düşünməyi öyrədir, bir qismi isə strategiyalı oxunu təlimin əsas məqsədi hesab edir. Yəni bu cür oxu anlamaya, təbiqə və təhlilə aparan əsas yoldur. Bununla şagird sürətli düşünmək, sual vermək, əvvəlki biliklərin əsasında yeni biliklər qazanmaq, fikir mübadiləsi aparmaq, oxuduqlarından nəticə çıxarmaq və bütün bunlardan həyatda qarşılaşdığı problemlərin həllində istifadə etmək bacarıqlarına yiyələnir. Strategiyalı oxuda şagird öz oxu fəaliyyətini özü təşkil və idarə edir. O, verilən mətnin mənasını dərk etməyi problem, mətnin oxusunu isə problemin həlli kimi görür və beləliklə, məqsədinə nail olmaq üçün öz fəaliyyətlərini düşünülmüş şəkildə təşkil edir, yəni öz strategiyasını qurur. Oxu strategiyasını qurmağı bacaran şagird mətnin oxusundan gözlənilən nəticəni artıq oxuya başlamazdan əvvəl aydın təsəvvür edə bilir. O, dəqiq bilir:

- Hansı suallar cavablandırılmalıdır?
- Oxu hansı plana əsasən təşkil edilməlidir?
- O, bu haqda artıq nələri bilir?
- Səmərəli oxu üçün nələr etmək lazımdır?

Strateji oxu, şagirdin oxuduğunu başa düşmək üçün hansı öyrənilmiş strategiyaların daha yaxşı olduğuna qərar verməsini əhatə edən dinamik bir müddətdir. Bu strategiyalar müəyyən bir hədəfə çatmaq üçün ayrılıqda deyil, bütövlükdə istifadə edilməlidir. Əsas məqsəd oxuduqlarını başa düşməkdir. Strateji oxumaq, öyrənilən strategiyaları oxumaq, reaksiya vermək və mətnlə müsbət qarşılıqlı əlaqədə istifadə etməkdən ibarətdir [4, s.4].

Səsli oxu şagirdlərin oxu səviyyəsini müəyyənləşdirməklə yanaşı, onların nitq bacarıqlarını da inkişaf etdirir. Eyni zamanda dinləyənlərin zehni inkişafına da kömək edir, onlarda mövzuya maraq yaradır və oxumağa həvəsləndirir. Səsli oxuda sürətli oxumaqdan daha çox intonasional oxumaq vacibdir.

Səssiz oxuda məqsəd şagirdlərə səlis və sürətli oxumağı öyrətməkdir. Səssiz oxu zamanı müəllim həm də şagirdlərin başqalarına mane olmamağına, bir-birinin diqqətini yayındırmamağına fikir verməlidir. Oxu bitdikdən sonra ümumi şəkildə və ya şagirdləri qruplara bölərək mətnlə bağlı müzakirələr keçirilir.

Panoram sürətli oxu – sürətli oxunun daha da təkmilləşdirilmiş formasıdır. Stereo cədvəllərlə xüsusi məşq texnikasından istifadə edərək şagirdin görmə sahəsi əsaslı şəkildə artırılır.

Dərinləşdirilmiş oxuda bütün təfərrüatlara diqqət yetirilir, onlar təhlil edilir və qiymətləndirilir. Bəzi pedaqoqlar dərinləşdirilmiş oxunu analitik, tənqidi və yaradıcı hesab edirlər. Bu üsul tədris fənlərinin öyrənilməsində ən yaxşı üsul hesab olunur.

Seçmə oxu – soyadı, sözləri, faktları və s. tapmaq üçün mətni cəld şəkildə nəzərdən keçirməkdir. Təcrübə göstərir ki, sürətli oxu vərdişinə sahib insan bu axtarışı ənənəvi qaydada oxuyandan iki-üç dəfə daha tez edir. O, görmə aparatını, xüsusilə də periferik görməni məşq və inkişaf etdirdiyi üçün mətn səhifəsinə bir anlıq nəzər yetirir və lazımı məlumatları görə bilir.

Qeyri-ardıcıl (ordan-burdan) oxu sürətli oxunun elə bir növüdür ki, bu zaman mətnin ayrı-ayrı fəsiləri ardıcıl deyil, müxtəlif hissələri, pərakəndə oxunur.

Oxucu sanki hər şeyi görür, heç bir yazını ötürmür, lakin diqqətini yalnız mətnin ona lazım olan hissələrində cəmləşdirir [4, s.10].

Oxu reseptiv nitq fəaliyyətinin bir növü olub, məlumatın qəbul edilməsini və başa düşülməsini təmin edir. Oxu fəaliyyəti üzrə məzmun xətlərinə əsasən şagirdlər oxu bacarıqları nümayiş etdirməklə müəyyən etmək, analiz etmək, müqayisə etmək, araşdırmaq, təşkil etmək kimi keyfiyyətlər qazanırlar [3, s.5].

Oxu fəaliyyəti üzrə məzmun xətlərinə əsasən şagirdlər sosial və kommunikativ vərdişlərə yiyələnirlər: oxu vərdişlərinə malik olan şagirdlər mütaliə mədəniyyəti qazanır, bədii zövqü və elmi-intellektual səviyyəni artırır, həyatsevərlik və gələcək planları haqqında yeni düşüncələr əldə edirlər. Mətn üzrə problemi təyin edərək, yaddaşı, yaradıcılıqlarını, davranış mədəniyyətlərini təkmilləşdirir, hadisələri dəyərləndirmək kimi keyfiyyətlər qazanırlar. Mətndəki hadisələrə, xarakterlərə, süjetlərə yazılı və şifahi şəkildə fikir bildirirlər. Oxunu bir əyləncə vasitəsi kimi dərk edən şagirdlər müxtəlif mədəniyyətlər haqqında yeni biliklər toplayır, oxuduqları mətni səhnələşdirərək pantomimo və tamaşalar hazırlayır, ədəbi-bədii, elmi-intellektual kitab və əsərləri oxumaq həvəsi qazanır, şeir, nəsr, elmi-kütləvi əsərlər, milli və xarici folklor nümunələrinə məhəbbət və hörmət bəsləyirlər [1, s.16].

Nitq fəaliyyətinin bu növü şagirdlərdə oxu texnikasına (sürətli, düzgün, şüurlu, ifadəli) yiyələnmək, oxu vərdişlərini inkişaf etdirmək, yeni bilik və məlumatlar qazanmaq, ətraf aləmi dərindən dərk etmək imkanlarının yaranmasını təmin edir.

Beləliklə şagird:

- oxu prosesində tələffüz qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir;
- oxuduğu mətnlərdə əsas məzmunu müəyyən edir;
- oxuduğu mətnlərin məzmununu şərh və izah edir [1, s.11].

Qeyd etdiyimiz kimi, şagirdlərin düzgün oxu texnikasına yiyələnməsi üçün müəllimlər onları düzgün istiqamətləndirməli, seçilən strategiyalar öyrənmə məqsədinə xidmət etməli, onların düzgün, şüurlu, sürətli və ifadəli oxu bacarıqlarına yiyələnmələrini təmin etməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri üçün Xarici Dil Fənni Üzrə Təhsil Proqramı (Kurikulumu), – 2013.
2. Christine Tagliante, En classe de langue, Paris, 2001.
3. Orta ümumtəhsil məktəbləri üçün xarici dil (ingilis, fransız, alman) proqramı. – Bakı. – 2000.
4. Y.Kərimov. Oxu təlimi, Müəllimlər üçün vəsait. – Bakı.
5. <https://www.taalecole.ca/la-lecture-strategique/>

Summary

METHODS OF DEVELOPING READING SKILLS IN TEACHING FRENCH IN V-IX GRADES

The purpose of this article is to help students develop reading techniques and methods of developing reading skills. Students who develop reading strategies are able to draw conclusions from reading the text and at the same time have social and communicative skills.

Резюме
МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ
ФРАНЦУЗСКОМУ ЯЗЫКУ В V-IX КЛАССАХ

Цель этой статьи – помочь ученикам развить навыки и техники чтения. Ученики могут делать выводы из чтения текста и в то же время научиться обладать социальными и коммуникативными навыками.

***Rəyçi:** p.f.d., dos. G.M.Camalova*

PEDAQOGİKA

Sevinc Əliyeva

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

RƏĞBƏTLƏNDİRMƏ VƏ CƏZALANDIRMA STİMULLAŞDIRMA VƏ MOTİVASİYA METODU KİMİ

Açar sözlər: *rəğbətləndirmə, cəzalandırma, stimullaşdırma, motivasiya, metodlar*

Keywords: *appreciation, punishment, stimulation, motivation, methods*

Ключевые слова: *поощрение, наказание, стимулирование, мотивация, методы*

İnsanın şüur və davranışının vəhdətinə nail olmaq, kamil şəxsiyyət yetişdirmək üçün xüsusi tərbiyə metodları mövcuddur. Belə ki, metod – yunan sözü olub, “yol”, “üsul” deməkdir. Tərbiyənin müəyyən edilmiş metodları qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün istifadə edilən yollar və üsullardır.

Deməli, metodlar qarşıya qoyulan məqsədlə sıx bağlıdır. Bu cəhətdən tərbiyə metodlarının düzgün seçilməsi və tətbiq edilməsi pedaqoji prosesin keyfiyyətini artırır, əksinə, düzgün seçilməmiş metod isə onu ləngidə, hətta zərər verə bilər. Bu cəhətdən deyərək bilirik ki, əslində yaxşı və ya pis metod yoxdur, metoddan yaxşı və ya pis istifadə etmək vardır. Buna görə metodların seçilməsində müəllim və tərbiyəçilərin səriştəliliyi və peşəkarlığı, habelə prosesə yaradıcı yanaşması əsas şərtidir.

Tərbiyə işi insanın şüuru ilə davranışının vəhdətinə əsaslanır. İnsana əxlaqi normaları, qayadaları izah etməklə, yəni inandırmaqla yanaşı, onun bu normalara, qaydalara uyğun davranışı, onlara əməl etməsi, fəaliyyət göstərməsi, başqa sözlə desək, onun müsbət, düzgün adətlərə, vərdislərə yiyələndirilməsi, alışdırılması vacibdir.

Bəzən insan bir cür düşünüb və ya inanıb, başqa cür hərəkət edə bilər. Buna görə də **şüuru formalaşdıran metodlar (inandırma metodları)** və **davranışa təsir edən və onu təşkil edən metodlar (alışdırma metodları)** mövcuddur ki, onların da özünə məxsus üsulları, vasitələri, yolları və tərzləri vardır.

Belə ki, şüuru formalaşdıran metodların məqsədi insanın şüuruna təsir edərək insanda düzgün təsəvvürlər, həqiqi inam və əqidə formalaşdırmaqdan ibarətdir. Onların köməyi ilə uşaq, yeniyetmə və gənclər ictimai davranış normaları ilə tanış olur, özlərini harada və necə aparmaq qayadalarını anlayır, yaxşını və pisi başa düşür, əxlaqi tələblərin zəruriliyinə inanırlar. Bu metodlar qrupuna əxlaqi söhbətlər, əxlaqi mövzuda məruzə və mühazirələr, aydınlaşdırma, izah etmə, yaşlı, təcrübəli insanların ibrətamiz öyüd və nəsihətləri, disputlar, bədii əsərlərin, filmlərin, bədii kitabların müzakirəsi, nümunə daxildir.

Davranışa təsir edən və onu təşkil edən metodlar isə insanda müsbət adət və vərdişlər yaratmaq və iradəni möhkəmlətməklə bərabər, düzgün davranış təcrübəsi formalaşdırmağa, başqa sözlə desək, alışdırmağa xidmət edir. Həmin metodlara rejim, oyun, tələb, yarış, tərbiyəvi və maarifləndirici təmrinlər, məşqlər, öyrəşdirmə, ictimai işlərdə çalışmaq, ictimai rəy yaratmaq, müxtəlif əmək işlərinə, praktik işlərə cəlb etmək, tədbirlərdə ardıcıl iştirak etmək və s. aiddir.

İnandırma və alışdırma metodlarının bütövlüyünü, kompleksliyini təmin edən stimullaşdırıcı, motivasiyaedici metodlar da vardır ki, onlara **rəğbətəndirmə və cəzalandırma metodları** deyilir. Bu metodlar ən qədim metodlar hesab edilir ki, tərbiyə işinin təşkilində, tərbiyə prosesinin aparılmasında onlardan geniş istifadə olunmuşdur və bu gün də istifadə edilir. Bunlar çox incə, hislərə təsir edən, insanı düzgün fəaliyyətə istiqamətləndirən, təhrikəci, motivasiyalı və stimullaşdırıcı mühüm metodlar hesab edilir.

Rəğbətəndirmə və cəzalandırma metodları haqqında görkəmli pedaqoqlar A.S.Makarenko (“Mən pedaqoji fəaliyyətimdə cəzasız keçinə bilmədim”), V.A.Suxomlinski (“Uşaq şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmalı”), Yanuş Korçak (“Ən yaxşı metod uşaqlara sevgi metodudur”) və başqaları dəyərli fikirlər söyləmişlər.

Motivasiya müxtəlif fəaliyyət imkanları və seçimin doğru-düzgünlüyü ilə şərtlənir. Professor Bəşir Əhmədov “motiv nədir?” sualına qısa və aydın şərh verərək yazırdı: “Motiv stimulun şüurda əks olunmasıdır” [1, s.138]. Digər bir tədqiqatçı isə bu anlayışı belə açıqlayır: “Motiv daxili səbəblərdən elə bir fəaliyyətdir və ya elə bir hökm, yaxud hərəkətdir ki, bilavasitə insanı təhrikə sövq edir” [2, s.88]. Yenə bir başqa açıqlamada isə belə yazılır: “Motiv – “motivasiya” sözündən götürülüb, insanın fəallığına səbəb olan və onun fəaliyyətini yönəldən amillərin məcmusudur” [3, s.233].

Bir qism tədqiqatçılar motivlərin problem kimi hələ həll olunmadığını [4, s.88], bəziləri də hərtərəfli və sistemli şəkildə işlənilmədiyi haqqında fikirlər söyləmişlər [5, s.121]. Bütün bunlara baxmayaraq, motivasiya və stimullaşdırma haqqında psixoloji, pedaqoji aspektdə dəyərli əsərlər yazılmış, fikirlər söylənmişdir [6; 7].

Bu fikirlər son dövrlərdə nəşr edilmiş “Pedaqogika” adlı dərslik və dərs vəsaitlərində də öz əksini tapmışdır [8; 9; 10] ki, tələbə və müəllimlər, tədqiqatçılar bunlardan faydalana bilərlər.

Motivasiya sözünün kökü olan “motiv” sözünün mənası da “təkan”, “təhrik etmək”, “sövq etmək” deməkdir. Bu təkan, təhrik bəzən güclü olur, bəzən isə zəifləyir, tükənir və funksiyasını itirə bilər.

Bu cəhətdən müəllim və tərbiyəçi motivasiya yaradarkən sövqədi müəyyən hissə və emosiyalar, stimullar yaranır:

1. **Motivasiya davranışı dəyişdirir bilir.** Belə ki, istifadə etdiyimiz motivasiyadan asılı olaraq, düşüncə və davranış dəyişə bilər. Bir motivasiya üslubu insanı uzun müddətə ruhdan salar, digər bir motivasiya üslubu isə onu irəli də apara bilər.

2. **Motivasiya güclü məmnuniyyət hissi yaradır.** Belə ki, motivasiya tərzini insanı ən çox maraqlandırdığı hədəfə doğru aparır. Hədəfə çatmaq üçün motivasiyaya sahib olduğuna görə bu proses insanda məmnuniyyət hisləri yaradır.

3. **Motivasiya marağı artırır.** Düzgün motivasiya insanda maraqlı yaradır və bu da insanı həmin maraqla doğru irəliləməyə sövq edir.

4. Motivasiya insanda güc yaradır, daxili keyfiyyətləri, qüvvələri səfərbər edir. Bu xüsusiyyətlər insanı qarşıya qoyduğu məqsədə doğru aparır.

Stimullaşdırma isə hərəkətə gətirmək, həvəsləndirmək, şirnikləndirmək deməkdir. Fəaliyyət və davranışı stimullaşdırmaq – fəaliyyət və davranışa təkan vermək, insanı müsbət fəaliyyətə təhrik etmək, hərəkətə gətirmək, həvəsləndirmək deməkdir. Fəaliyyət və davranışı motivə edən və stimullaşdıran metodlar, qeyd etdiyimiz kimi, **rəğbətləndirmə və cəzalandırmadır.**

Rəğbətləndirmə metodları *şagirdlərin hərəkət və davranışlarının müsbət qiymətləndirilməsi, təqdir edilməsidir.* Rəğbətləndirmə müsbət vərdiş və adətləri möhkəmləndirir və inkişaf etdirir. Rəğbətləndirmə şagirdlərdə müsbət emosiyaların oyanmasına, motivasiyanın yaranmasına və onların daha həvəslə çalışmasına səbəb olur. Rəğbətləndirmə insanda inam, xoş əhval-ruhiyyə yaradır, məsuliyyəti artırır və onda özünü təsdiq, özünə inam hissləri yaradır.

Rəğbətləndirmə metodları uşaqları yaxşı hərəkətlərə həvəsləndirən, ruhlandırıcı, motivasiya edən, stimullaşdırıcı metodlardır. Onlar insanın öz qüvvəsinə inamını artırır, fərəhləndirir, kollektivdə hörmət və nüfuzunu yüksəldir.

Rəğbətləndirmənin tətbiqi zamanı onun pedaqoji, psixoloji tərəfləri, təsiri, nəticələri əvvəlcədən təxmin edilməli və nəzərə alınmalıdır. Belə ki:

1. Müəllimlər çalışmalıdırlar ki, rəğbətləndirmə zamanı şagirdlərdə təriflənmək və ya mükafat, hədiyyə almaq motivləri yaranmasın, onlarda lovğalıq hissləri də meydana gəlməsin, əksinə, rəğbətləndirmə nəticəsində onlarda daxili inam, müsbət emosiya və düzgün davranış, yüksək əxlaqi keyfiyyətlər motivasiyası formalaşsın.

2. Rəğbətləndirmə şagirdi kollektivin üzvlərinə qarşı qoymamalı, kollektivin narazılığına səbəb olmamalı, əksinə, kollektiv tərəfindən razılıqla qarşılanmalı və onu daha da sıx birləşdirməlidir.

3. Yüksək əməksevərlik, məsuliyyət, səmimiyyət keyfiyyətləri sərgiləyən, başqalarına kömək göstərməklə özü yüksək şəxsi nailiyyətlər qazanan şagirdləri xüsusilə rəğbətləndirmək lazımdır ki, onlarda bu müsbət işlərini davam etdirməyə həvəs və stimullaşdırıcı yaranсын.

4. Rəğbətləndirmə şagirdin xidmətlərinə, fərdi, psixoloji xüsusiyyətlərinə, kollektivdə tutduğu mövqeyinə uyğun olmalıdır.

5. Eyni şagirdlər hər dəfə rəğbətləndirilməməlidir, başqa şagirdlər, hətta zəiflər belə unudulmamalı, nə vaxtsa onlara da diqqət yetirilməlidir ki, onlar da həvəslənsinlər, fərəhlənsinlər və stimullaşdırıcı hiss etsinlər.

6. Yersiz, haqq edilməyən təriflər, tez-tez tətbiq edilən rəğbətlər şagirdlərdə lovğalıqla gətirib çıxarar. Rəğbətləndirmə şagirdin yalnız yaxşı işinə, əməlinə görə ədalətlə tətbiq edilməli və bu zaman kollektivin rəyi, ictimai fikri nəzərə alınmalıdır.

7. Rəğbətləndirmə fərdi yanaşma tələb edir. Özünə inamı olmayan, geri qalan şagirdi də ruhlandırmaq, ona stimullaşdırmaq çox vacibdir. Şagirdlər onlara göstərilən etimadı doğrultmaqla öz çətinliklərini də aradan qaldıra bilər və oxumağa fəal stimullaşdırıcı yaranmış olar.

Rəğbətləndirmə tətbiq edilərkən ədalətlik prinsipinə ciddi əməl edilməlidir. Bu zaman yalnız hərəkətlərin nəticəsini deyil, həmçinin şagirdin motivlərini də nəzərə almaq lazımdır. Rəğbətləndirmə kollektiv qarşısında olmalıdır ki, şagird daha çox fərəhlənsin, hörməti daha da artsın.

Rəğbətəndirmə metodlarını iki qrupa ayırmaq olar:

1) Sadə rəğbətəndirmə metodları;

2) Yüksək rəğbətəndirmə metodları.

Sadə rəğbətəndirmə metodları – şagirdin başına sığal çəkmək, “Afərin!”, “Əhsən!”, “İşi belə görürlər!” kimi ifadələr işlətmək, arzusunu yerinə yetirmək, kitab, məktəb ləvazimatı alıb hədiyyə vermək, səyini, çalışqanlığını dilə gətirib tərifləmək, rəğbətəndirici jest etmək, uşağın valideyninə razılıq məktubu göndərmək və s.

Yüksək rəğbətəndirmə metodları – şifahi və ya yazılı təşəkkür elan etmək, tərifnamə, fəxri fərman vermək, fərqlənmə diplomu təqdim etmək, şəklini şərəf lövhəsinə asmaq, adını şərəf kitabına yazmaq, məktəb radio qovşağında tərifləmək, qızıl medalla təltif etmək, vəzifəyə irəli çəkmək, qurultaya, fəxri tədbirlərə nümayəndə seçmək, divar qəzetində müsbət məqalə yazmaq və s.

Cəzalandırma metodu şagirdin hərəkət və davranışına *pedaqoji, psixoloji və emosional təsir metodudur*. Bu tərbiyə metodu şagirdlərdə arzuolunmaz hərəkətlərin qarşısını almaq, onları aradan qaldırmaq və yeni müsbət fəaliyyətə, daha düzgün davranışa motivasiya yaratmaq məqsədini daşıyır.

Cəzalandırma metodunun tətbiqinə diqqət və ehtiyatla yanaşılmalıdır. Bu metod insanda xoşagəlməz münasibət və əməllərinə qarşı iztirab, əzab, utancaqlıq hisləri yaradır, daxili heysiyyətə ciddi təsir göstərə bilər. Düzgün və ədalətlə verilmiş cəza insana məsuliyyət hissi aşılayır, iradəni möhkəmlətməyə, şəxsi ləyaqət hissini gücləndirməyə, öz səhvlərini başa düşməsinə, münasibət və davranışını dəyişməyə kömək göstərir.

Cəzalandırma metodu xarici stimulları tədricən daxili stimullara çevirməyi nəzərdə tutur. *Müasir məktəbdə cəzalandırmanın müxtəlif formaları tətbiq edilir:*

Şagirdin fəaliyyətini bəyənməmək və işinə irad tutmaq, düzəliş etmək, xəbərdarlıq etmək, yığıncaqda gördüyü işi müzakirə etmək, tənqid etmək, danlamaq, məzəmmət etmək, tələb etmək, vəzifədən kənar etmək, nöqsanlı hərəkəti sinif iclasında müzakirə etmək, insanı müəyyən həzzdən (kinoya, gəzməyə getməkdən, oyundan və s.) məhrum etmək, valideynini məktəbə dəvət etmək, valideynlə şagird haqqında korreksiyaedici fərdi söhbət aparmaq, töhmət vermək, dərstdən kənar etmək (müəllimlər otağına göndərməklə), şagirdin sinfini, məktəbini dəyişmək və s.

Cəzalandırma çox incə və həssas tərbiyə metodudur ki, ondan düzgün istifadə edilmədikdə, tərbiyə işinə ciddi ziyan vurula bilər.

Cəzalandırma metodunun səmərəliliyini müəyyən edən pedaqoji şərtlər aşağıdakılardır:

1. Əgər cəzalandırma ideyası kollektivdən gələrsə və cəzanı kollektiv müdafiə edərsə, o zaman onun təsir gücü daha da artmış olur.

2. Uşağa cəza verərkən kollektivin ictimai rəyinə söykənmək lazımdır.

3. Cəza şagird üçün tam aydın olanda, o daha təsirli olur. Cəzanı verdikdən sonra onu yada salmaq, tez-tez xatırlatmaq olmaz və şagird ilə normal münasibətlər yenə də saxlanılmalıdır.

4. Şagirdin mənfi hərəkəti yalnız zərurət olduğu halda cəzalandırılır. Cəzadan istifadə edərkən şagirdi təhqir etmək, şəxsiyyətini alçaltmaq olmaz.

5. Münaqişəli situasiya cəza metodunu tətbiq etmək üçün əsasdır. Cəza haqqında hər hansı bir resept vermək olmaz, hər bir hərəkət fərdidir.

6. Cəza güclü emosional və psixoloji təsir edən, motivasiyaedici metoddur. Müəllimin cəzanı tətbiq edərkən buraxdığı səhvləri düzəltmək xeyli çətindir. Ona görə də yaranmış situasiya haqqında tam aydınlıq yaranana qədər cəza verməyə tələsməmək lazımdır.

7. Cəzanın əvəz çıxmaq, qısa almaq alətinə çevrilməsinə heç vaxt yol vermək olmaz. Şagirddə cəzanın onun xeyrinə olması ilə bağlı əqidə formalaşdırılmalıdır.

8. Cəza pedaqoji taktı, şagirdin yaş və fərdi xüsusiyyətlərini yaxşı bilməyi tələb edir və yalnız fərdi xarakter daşıyır. Kollektivi və ya hər hansı bir qrupu cəzalandırmaq yaxşı nəticə verməz.

9. Cəzalandırma kollektiv qarşısında verilməlidir ki, daha təsirli və effektiv olsun.

10. Cəza tədbirini tətbiq edərkən qəbahətin, nöqsan hərəkətin xarakterini, uşağın fərdi, psixoloji xüsusiyyətlərini, motivasiyasını nəzərə almaq lazımdır. Cəzadan tez-tez istifadə etmək də yaxşı hal deyildir. Hər bir nöqsanlı hərəkət cəzalandırılmaya da bilər. Nöqsanlı hərəkətin motivasiyası bəzən müsbət, yaxşı iş kimi də qəbul edilə bilər. Bunun üçün müəllimin pedaqoji ustalığı və səriştəliliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, tərbiyə işinin təşkilində, tərbiyə prosesinin həyata keçirilməsində rəğbətləndirmə və cəzalandırma stimullaşdırma və motivasiyaedici metodlar kimi çıxış edir və digər tərbiyə metodları ilə birlikdə kompleks şəkildə tətbiq edilir.

Ədəbiyyat:

1. Əhmədov B. Pedaqogikadan mühazirə konspektləri. Bakı: Maarif, 1988, 270 s.
2. Çələbiyev N.Z. Uşaq psixologiyası. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2005, 287 s.
3. Salamova K. B. Ümumi psixologiya. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 295 s.
4. Əmrəhli L.S. Şəxsiyyət və cəmiyyət. Bakı: Müəllim, 2007.
5. Əliyev R.İ. Psixologiya. Dərs vəsaiti. Bakı: Nurlan, 2008, 276 s.
6. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə., Əlizadə S.H. Psixopedaqogika. Dərs vəsaiti. Bakı: Ekoprint, 2019, 298 s.
7. Əzizov Q. M. Psixologiya. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2012, 275 s.
8. Hüseynzadə R. L. Pedaqogika. Dərslük. Bakı: Mütərcim, 2021, 488 s.
9. Qasımova L.N. Pedaqogika. Dərslük. Bakı: Ekoprint, 2021, 524 s.
10. Allahverdiyeva F.M. (2018). Pedaqogika. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 321 s.

Summary

INCENTIVE AND PUNISHMENT AS A METHOD OF STIMULATION AND MOTIVATION

Stimulation means to make a person move, encourage. To stimulate activity and behavior means to encourage activity and behavior, to encourage to work, to incite a person to positive activity, to move, to motivate. In our science of pedagogy, there are methods that stimulate activity and behavior – encouragement and punishment. Stimulation

creates feelings and emotions, such as internal desire, effort, drive, joy, and joy, which arise from motivation and are reflected in consciousness. Motivation, as a psychological process, is the reflection of the stimulus in the mind and prompting to action to satisfy human needs. All this is carried out as a result of the correct application of methods of encouragement and punishment.

Резюме
ПООЩРЕНИЕ И НАКАЗАНИЕ КАК МЕТОД СТИМУЛИРОВАНИЯ
И МОТИВАЦИИ

Одним из важных компонентов стимуляции является поощрение к движению человека. Стимулировать активность и поведение означает побуждать к активности и поведению, побуждать к работе, побуждать человека к положительной деятельности, к движению, мотивировать. В нашей педагогической науке методами, стимулирующими активность и поведение, являются поощрение и наказание. Стимуляция создает чувства и эмоции, такие как внутреннее желание, усилие, драйв, радость, которые возникают из мотивации и отражаются в сознании. Мотивация, как психологический процесс, представляет собой отражение раздражителя в сознании и побуждение к действию для удовлетворения потребности человека. Все это осуществляется в результате правильного применения методов поощрения и наказания.

Rayci: prof. R.L.Hüseynzadə

Səriyyə Hüseynli
Azərbaycan Dillər Universiteti

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ İNCƏSƏNƏT NÜMUNƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN PEDAQOJİ VƏ PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Açar sözlər: *ibtidai siniflər, incəsənət nümunələri, təlim prosesi, estetik dünyagörüşü*

Keywords: *primary school, examples of art, learning process, aesthetic outlook*

Ключевые слова: *начальные классы, образцы искусства, учебный процесс, эстетическое мировоззрение*

İbtidai siniflərdə incəsənət nümunələrindən istifadənin aktuallığını özündə ehtiva edən “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda təhsil sisteminin başlıca vəzifələrindən biri milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təkəkküllü və rəqabət qabiliyyətli kadrlar hazırlamaqdır. İctimai inkişafın keçid mərhələsində insanların həyatda öz yerini axtarıb tapmaq səyi təhsilin humanistləşdirilməsini, estetik dəyərlərin, incəsənətin və milli-mənəvi dəyərlərin yüksək səviyyədə təbliğ edilməsini tələb edir [1].

İncəsənət nümunələrinin məktəb həyatına daxil edilməsi bir sıra amillərlə şərtlənir. Birinci amil odur ki, incəsənət nümunələrindən təlim prosesində istifadə edilməsi sosial xarakter daşıyır. Bəşəriyyətin mənəvi təcrübəsi, əsasən, incəsənət vasitəsi ilə nəsil-dən-nəslə ötürülür və onların arasında əlaqə yaradır. Xalqın mənəvi ənənələrini ifadə edən incəsənət nümunələri gənc nəsli neqativ təsirlərdən qoruyaraq, onları zorakılığı, qəddarlığı, millətçilik fikirlərini təbliğ edən və mənəviyyətə zərbə vuran mediadan qoruyur, aqressiv davranışın qarşısını alır.

İkinci amil, dünyanı rəşional izah edilməsində məhdudiyətlərin dərk edilməsi insanlara yalnız “bilik, bacarıq və qabiliyyət” daşıyıcısı kimi yox, həmçinin şəxsiyyətin formalaşmasında incəsənətin motivasiyaedici funksiyasının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Üçüncü pedaqoji amil isə ondan ibarətdir ki, incəsənət uşağa vahid dünya mənzərəsini yaratmağa kömək edir ki, bu da ona geniş həyat şəraitində baş verən hadisələri dərk etməyə, müəyyən qərar qəbul etməyə imkan verir.

Müasir dövrdə təlimin inkişafetdirici, nəticəyönümlü xarakter daşması onun əsas üç funksiyasını yerinə yetirməsini və bunların təlim-tərbiyə prosesində nəzərə alınmasını zəruri edir:

– pedaqoji – buraya şagirdin təlimlə bağlı inkişafına təsir göstərən amilləri: mikromühiti, kommunikasiyaları, şəxsi təcrübə və metodları;

– psixoloji – buraya təlim nəticələrinin mənimsənilməsini təmin edən şagirdlərin psixoloji imkanları: səyi, marağı, xarakterik xüsusiyyətləri;

– sosial – buraya əxlaq, əmək, elm, incəsənət, din və s. ilə əlaqədar bilik və bacarıqların verilməsi daxildir [6, s.623].

Hazırda ümumtəhsil müəssisələrində incəsənət nümunələri əsasən, “Təsviri incəsənət”, “Musiqi” dərsləri və digər fakultativ məşğələlər vasitəsi ilə həyata keçirilir. Müşahidələr göstərir ki, digər dərslərdə də incəsənət nümunələrindən istifadə edilməsi şagirdlərdə təlimə böyük maraq oyadır. Son zamanlar müxtəlif növ təhsil müəssisələri (liseylər, gimnaziyalar) incəsənətin tədrisi üçün əlverişli şərait yaradır.

Bu mövzu haqqında A.M.Həsənov və Ə.M.Ağayevin fikirləri olduqca dəyərlidir. Onlar qeyd edirlər ki, təbiət və cəmiyyət gözəlliklərini müxtəlif təzahür formalarında duymaq, qavramaq, düzgün başa düşmək, sevmək, qiymətləndirmək, həyatı gözəllik qanunları əsasında qurmaq prosesi estetik tərbiyə adlanır və bu proses məqsədyönlü, mütəşəkkil şəkildə həyata keçirilir. Estetik təfəkkürün tərbiyəsi vasitəsi ilə şagirdlər həqiqəti dərk etməyə istiqamətləndirilir, onların hiss və təxəyyülünə təsir edilir, həyatda tipik olan cəhətlərin dərk olunmasına, insanlara, hadisələrə, əşyalara münasibət yaradılır.

Estetik təfəkkürün tərbiyə olunması şagirdləri yaradıcılığa alışdırır və incəsənətin müxtəlif sahələrində onların yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir, təbiətə qayğı ilə yanaşmağı, onun gözəlliyindən zövq almağı öyrədir. Estetik təfəkkür tərbiyəsi insanların özünə bəxş etdiyi sevinci qiymətləndirməyə, bu sevincə nail olmaq üçün insanın həmişə öz ümumi mədəniyyətini yüksəltməyə, öz qabiliyyət və istedadını inkişaf etdirməyə xidmət edir [4, s.397]. Bu baxımdan hələ kiçik yaşlarından uşaqlarda estetik zövqü inkişaf etdirmək üçün müxtəlif janrdə musiqi əsərlərini dinləmək, dərk etmək, rəsm əsərlərinə baxıb onları təhlil etmək, qiymətləndirmək, onlardan zövq almağı bacarmaq, fiqurlar və modellər düzəltmək, həmçinin öz qabiliyyətlərini nümayiş etdirməyə imkan yaratmaq ibtidai sinif müəlliminin ümdə vəzifəsidir.

Bu sahədə dəyərli araşdırmalar aparmış prof. V.C.Xəlilov incəsənətə bu cür tərif verir: “İncəsənət ictimai şəur formasıdır. Bəşəriyyətin yaratdığı mənəvi mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsidir. Müxtəlif təbiət lövhələrini, ictimai həyat hadisələrini, insani münasibətləri müvafiq janrlar, bədii obrazlar vasitəsi ilə əks etdirir. Əlbəttə, bütün bunlar ayrı-ayrı incəsənət növlərinin istifadə vasitələri ilə mümkün olur. Musiqidə səslər, ritmlər, ədəbiyyatda sözlər, rəssamlıqda rənglər, heykəltəraşlıqda daş, gil, dəmir və formalar, forma çalarları ayrı-ayrı sənətkarların ustalığı, peşə məharətilə öz işini görür. ...Estetikaya, estetik tərbiyəyə və incəsənətşünaslığın əsaslarına həsr edilmiş kitablarda göstərilir ki, bizim günlərə gəlib çatan incəsənətin daha geniş yayılan aşağıdakı növləri vardır:

1. Dekorativ-tətbiqi incəsənət.
2. Memarlıq.
3. Tətbiqi incəsənət.
4. Musiqi.
5. Bədii ədəbiyyat.
6. Xoreoqrafiya.
7. Teatr.
8. Kino.
9. Bədii fotoqrafiya” [5, s.178-179].

Müəllifin fikirlərindən bəhrələnrək tədqiqat prosesində ibtidai siniflərdə incənətin müxtəlif nümunələrindən istifadə etməklə təlimin keyfiyyətinə nə dərəcədə təsir edəcəyini araşdırmağa qərar verdik.

H.H.Əhmədov və N.E.Zeynalova humanist tərbiyə ideyasına önəm verərək yazırlar: “XXI əsr insan əsridir. Belə olmazsa, bəlkə də bəşər sivilizasiyası məhv olar. Bunun qarantı tərbiyəedici və humanistləşdirici məktəbdir. Tərbiyənin daha da humanistləşdirilməsi üçün demokratik yeniliklərlə bağlı aşağıdakı innovasiya prosesləri diqqət mərkəzində olmalıdır:

- məktəbin məqsədlərinin təlimin şəxsiyyət tərbiyəsinə istiqamətlənməsi;
- ibtidai siniflərdə şagirdlərin hərtərəfli və tam inkişafına nail olmaq;
- uşağın, müəllimin və valideynlərin arzu və tələbatlarının xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təlimin differensiallaşması;
- uşaqların marağına yüksək pedaqoji diqqət;
- uşaqların həyat fəaliyyətinin təşkili üçün diaqnostik, korreksiyaedici, variativ diqqətliliyin birləşməsi;
- təlimin bütün pillələrində fəal vətəndaş şəxsiyyətinin özünü göstərməsi və özünü nizamlaması üçün şəraitin yaradılması.

Təcrübə göstərir ki, humanist tərbiyə ideyasına, hər şeydən əvvəl, oyun, teatrlaşdırılmış situativ yaradıcı tərbiyə işləri, yəni, dərslər-tamaşalar, dərslər-konsertlər, hansısa tədbirlərin keçirilməsi, rinqlər, rollu oyunlar, folklor bayramları və s. daha çox uyğundur [3, s.331-332].

Problem üzrə pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatı araşdırarkən Qardnerin nəzəriyyəsi də diqqətimizi cəlb etdi. İntellektin çoxşaxəli nəzəriyyəsi birinci dəfə 1983-cü ildə amerikalı Q.Qardnerin “Əqlin strukturu: intellektin çoxşaxəli nəzəriyyəsi” kitabında şərh edilmişdir. Onun fikrincə insan yalnız ümumi intellektə deyil, bununla yanaşı müstəqil qabiliyyətlərə malikdir. Müəllifin fikrincə verbal-linqvistik, musiqi-ritmik zəka, məntiqi və riyazi zəka, vizual-məkan zəkası, motor-hərəkət zəka, şəxsiyyətlərarası zəka, şəxsiyyətdaxili zəka və təbiətşünas zəka intellektin meyarlarıdır. Sözsüz ki, ibtidai sinif şagirdlərinin təlimi prosesində Q.Qardner nəzəriyyəsinə istinadən hər bir şagirdin hansı incənənət növünə meyilli olması aşkar edilməli və ona müvafiq tapırıqlar verilməlidir [7].

Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadə qeyd etmişlər ki, son iyirmi ildə ibtidai siniflərdə təlim proqramının mənimsənilməsində çətinlik çəkən uşaqların sayı çoxalıb. Səbəb çoxdur, lakin bunlardan ən əsası psixi inkişafın zəifləməsidir. Valideynlər bu səbəbdən repititorlara, psixoterapevtlərə müraciət edirlər. Aparılan təhlil göstərdi ki, müasir uşaqlar 50-60-cı illərin uşaqlarından 2-3 dəfə az hərəkət edirlər. Uşaqların psixi inkişafının geri qalmasının ən əsas səbəbi, məhz hərəkət aktivliyinin lazımi səviyyədə olmamasındadır. ... Bu gün psixologiya elminə belə faktlar da məlumdur ki, xüsusi hərəkətli çalışmaları hesabına bəzi psixi funksiyaları (diqqət, hafizə, təfəkkür) konkret olaraq inkişaf etdirmək mümkündür.

Bu məsələdə hərəkətin rol və əhəmiyyəti çox böyükdür. Hamıya yaxşı məlumdur ki, insanın öz imkanlarını həyata keçirməsi onun yorğun və ya gümrəh, xəstə, ya da sağlam olmasından asılıdır” [2, s.596]. Deyilənlərin mühüm səbəblərindən biri də uşaqların kompüter qarşısında çox oturması və əl telefonuna aludə olmasıdır. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, incənənət nümunələrindən istifa-

də etməklə ibtidai sinif şagirdləri mənəvi qida, zövq, ruh yüksəkliyi əldə etməklə yanaşı, rəqslərlə, tamaşalarla da fəal olurlar. Onlar həm mənəvi və fiziki cəhətdən inkişaf edir, eyni zamanda davranışları da cilalanır. Bütün bunlar uşaqlarda təlimə və məktəb həyatına böyük maraq yaradır, əqli, estetik və fiziki inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu baxımdan da incəsənət nümunələrindən geniş istifadə etmək təlimin keyfiyyətinin yüksəlməsinə zəmin yaradır.

Uşaqların təxəyyülünü və emosional həvəsini fəallaşdırmaq üçün dərstdə musiqinin, poetik sözün tətbiqinə maksimum diqqət yetirilməsi məqsədəuyğundur. Hər bir dərstdə söz mühüm rol oynayır. Dərsin müvəffəqiyyəti daha çox düzgün əhval-ruhiyyə yaratmaq üçün hansı sözləri tapmaqdan asılıdır. Bu işdə poetik və nəsr mətnlərindən istifadə etmək yaxşı nəticə verir. Ədəbi material dərsin dramaturgiyasını qurmağa kömək edir. Mətnlər uşaqlarda sənət dilinin xüsusiyyətləri, sənətin tarixi haqqında ilkin təsəvvürləri formalaşdırmağa kömək edir, maraqlı birliklər və üsullar tapmağa kömək edir, onlara sənət hadisələrini daha yaxşı başa düşməyə və öz əsərlərini yaratmağa kömək edir.

Müstəqil qərar vermək, yaradıcılıq nümayiş etdirmək, mövzu və üsullar seçimi etmək, həmçinin komanda ilə işləmək qabiliyyətlərini aşılamaq üçün ibtidai sinif şagirdlərinə sərbəstliyin və məkanın verilməsi zəruridir. Texnologiya dərslərində və təlimdənkənar vaxtlarda incəsənət nümunələrindən istifadə etməklə qrup və kollektiv şəkildə aparılan işlər daha uğurlu və maraqlı alınır. Təbiət materiallarından istifadə etməklə onlar həm sinif, həm də məktəbin interyeri üçün maraqlı aplikasiyalar düzəldirlər. Şagirdlər ümumi niyyətə əsaslanaraq daha gözəl əl işi düzəltməyə səy göstərilir. Bunlar əşyavi, süjetli və dekorativ şəkildə təqdim edilir.

Şagirdlər irihəcmli işlər gördükdə özlərini daha yaradıcı hiss edir və ətraf aləmi düşündükləri və arzuladıqları kimi təsvir edirlər. Bununla da onlar kollektivdə özlərini təsdiq etmiş olurlar. Uşaqların yaradıcılıq işləri həm özlərinə, həm ətrafdakılara, həm də təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir. Çünki onlar təlim prosesində öyrəndiklərini əl işlərində canlandırırlar. III sinifdə “Azərbaycan dili” dərindən bir fraqment təqdim edirik:

– “Uşaqlar, gəlin hamımız birlikdə çəmən şəkli çəkək. Bu çəməndə hamının sevdiyi gül olacaq”.

Uşaqlar böyük kağız üzərində çəmən şəkli çəkir və hər biri sevdiyi gülü çəməndə canlandırır. Bu iş P.İ.Çaykovskinin “Güllərin valsı” musiqisinin sədaları altında aparılır. İş bitdikdən sonra uşaqlar tablolu yazı taxtasından asır və ona “Çəmən nağılı” adı verirlər.

Sonda müəllim uşaqlara müraciət edir: “Dərs xoşunuza gəldimi? Bu dərstdə nə öyrəndiniz?”

“Azərbaycan dili” dərslərində, həmçinin kino fraqmentlərindən də geniş istifadə edilir. Məsələn, II sinifdə “Xocalı müsibəti” şerini təqdim etməzdən əvvəl “Xoca” filmindən faciəni əks etdirən fraqmentlər nümayiş etdirilir, III sinifdə Üzeyir Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığından bəhs edərkən “Üzeyir ömrü” bədii filmindən onun uşaqlığını əks etdirən kadrlar nümayiş etdirilir. IV sinifdə “Böyük həkim İbn Sina” mövzusunun təqdim edərkən “Avisenna İbn Sina” bədii filmindən insanları xəstəliyə yoluxmaqdan uzaqlaşdırmaq üçün verdiyi təklifləri yada sal-

maq və həmin səhnələri göstərmək şagirdlər üçün maraqlı olur. Bu filmlər dərş-dənkənar vaxtlarda da nümayiş etdirilir.

“Azərbaycan dili” dərşlərində həmçinin teatrlardan da geniş istifadə edilmiş və bəzi seçilmiş mövzular dərşdənkənar vaxtlarda səhnələşdirilmişdir.

Məktəbdəki teatr sənətinin həyatı (teatr dərnəyi və ya həvəskar teatr kollektivi) hər zaman kiçik yaşlı şagirdlərin şəxsiyyətlərarası ünsiyyəti, sənət və həyat haqqında düşünməsi üçün geniş imkanlar açır. Müəyyən bilikləri mənimsəyərək teatr sənətini bilmək və teatr qanunlarını dərk etmək üçün bu, yaradıcı prosesdir.

Yuxarıda yazdıqlarımızla yanaşı, təlim prosesində rəssamların əsərlərinin nümayiş etdirilməsi zamanı əsas ideyanın cəmləşdiyi kompozisiya mərkəzi haqqında məlumat da verilir. Rəssamın əsas obyektinə rənglə, işıqla və həcmə çəkməsi uşaqların diqqətinə çatdırılır. Şəkli çəkmək üçün rəssam çəkəcəyi predmetləri kağız və ya parça üzərində elə yerləşdirir ki, onun əsas ideyası seçilsin. Buna görə şagirdlərə müqayisə etmək üçün bir neçə şəkil göstərilir.

Bu cür müzakirələrdən sonra oyunların, tapşırıqların verilməsi məqsədə-müvafiq hesab edilir. Bunlar uşaqlarda kompozisiyanın müxtəlif variantlarını görməyi və hiss etməyi inkişaf etdirir.

Uşaqlara bir neçə mövzu təklif edilir. Bunlardan biri seçilir. Hər bir uşaq bir neçə əşya şəkli çəkərək rənglərin vasitəsi ilə öz fikrini və təsəvvürünü ifadə edir. Uşaqlar şəkildə əsas obyektə təyin etməli və onun başqa detallarla əlaqəsini göstərməlidirlər.

Beləliklə, ibtidai siniflərdə incəsənət nümunələrindən istifadə etməyin psixoloji və pədaqoji baxımdan təlimin keyfiyyətinin yüksəlməsinə müsbət təsiri aşağıdakı amillərlə izah olunur:

- a) hər bir şagirdin hansı incəsənət növünə marağının aşkar edilməsi;
- b) kreativ fəaliyyətə meyil və maraqların dəstəklənməsi;
- c) təlim prosesində incəsənət nümunələrinin fənlərin mövzuları ilə əlaqəsinin təmin edilməsi;
- ç) estetik hisslərin və qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi;
- d) mövzulara müvafiq sənət əsərlərinin təhlil və təqdim edilməsi;
- e) hər bir şagirdin marağına uyğun təqdimat keçirməsinə şəraitin yaradılması;
- ə) incəsənət nümunələrinin dəyərinin dərk edilməsi;
- f) estetik dünyagörüşünün və zövqün formalaşması;
- q) incəsənət əsərlərinin qavrama mədəniyyətinin mənimsənilməsi.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. //Azərbaycan müəllimi qəz. – 2013. № 41, 25 oktyabr.
2. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əizadə. Psixologiya. – Bakı: ÇİNAR-ÇAP – 2002. – 620 s.
3. Əhmədov H.H. və Zeynalova N.E. Pədaqogika – Bakı: Elm və təhsil, – 2016, – 456 s.
4. Həsənov A.M., Ağayev Ə.M. Pədaqogika. – Bakı: Naşir, – 2007. – 496 s.
5. Xəlilov V.C. Seçilmiş əsərləri. IX cild, – Bakı: Nərgiz, – 2013. – 264.
6. İbrahimov F.N, Hüseyinzadə R.L. Pədaqogika: 2 cildə. I cild, – Bakı: Mütərcim, – 2012. – 705 s.
7. Коротко о самой теории Гарднера <https://leksii.net/3-27234.html>

Summary

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS FOR THE USE OF ART IN ELEMENTARY SCHOOL

The article reveals the pedagogical and psychological foundations for the use of art in elementary school. The author indicates the main factors for the inclusion of arts in primary school. Referring to the thoughts and ideas of teachers and psychologists, it is noted that through the use of art forms, primary school students not only receive spiritual pleasure and enthusiasm, and also become physically active through dances and performances. Their actions and behavior are polished, practiced, and also have a positive effect on the physical development of students. The work carried out in this direction has a positive effect on the quality of education. Conclusions are presented at the end of the article.

Резюме

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВИДОВ ИСКУССТВА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

В статье раскрываются педагогические и психологические основы использования видов искусства в начальной школе. Автор указывает основные факторы включения видов искусства в начальных классах. Ссылаясь на мысли и идеи педагогов и психологов, отмечается, что с помощью использования видов искусства учащиеся начальных классов не только получают духовное удовольствие и энтузиазм, но и становятся физически активными через танцы и представления. Их действия и поведение отшлифовываются, отрабатываются, а также положительно влияют на физическое развитие учащихся. Работа, проведенная в таком направлении положительно сказывается на качестве обучения. В конце статьи представляются выводы.

Rayçi: dos. V.P.Bəşirov

PSIXOLOGİYA

Şəlalə Babayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

MULTİKULTURALİZM PSIXOLOGİYASINDA ŞƏXSİYYƏT MODELİ

Açar sözlər: *multikulturalizm, psixologiya, mədəniyyət, şəxsiyyət*

Keywords: *multiculturalism, psychology, culture, personality*

Ключевые слова: *мультикультурализм, психология, культура, личность*

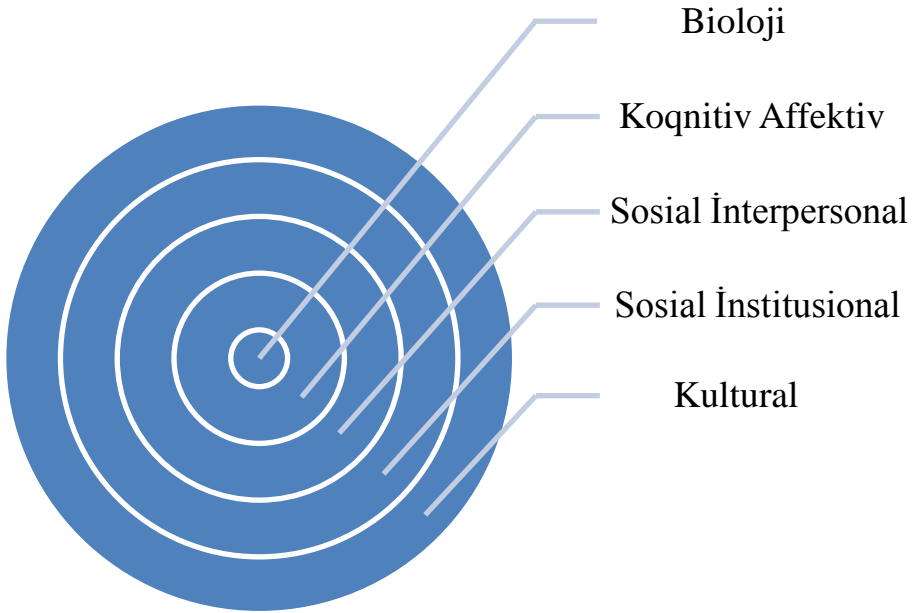
Multikulturalizm psixologiyası insanın cəmiyyətə münasibətinə görə sosial psixologiyanın bir qolu sayılır. Psixologiya elmə məlum olduğu kimi, hiss, düşüncə və davranışı öyrənir. Başqa sözlə, psixoloqlar insanların necə düşündüklərini, davrandıqlarını və hiss etdiklərini və insanda bu proseslərə təsir edən amilləri öyrənir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, multikulturalizmin psixologiyası insanların necə düşündüklərinə, hiss etdiklərinə və davranışlarına mədəni amillərin təsirini araşdırır. Bir tərəfdən mədəniyyət xarici amildir və ətrafda baş verən hadisələr, insanlararası qarşılıqlı münasibətlərə təsir göstərir. Digər tərəfdən daxili amillərə də təsir edir, məsələn ətrafda baş verən hadisələr mədəniyyət süzgəcindən keçirilərək təhlil olunur.

“Azərbaycan multikulturalizmi” kitabında multikulturalizm geniş mənada çoxmədəniyyətlilik, yəni etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin əsasını təşkil edən dəyərlər kimi, dar mənada isə bu müxtəlifliklərə münasibətdə dövlətin apardığı konkret siyasəti, siyasi model kimi təqdim edilir. Eyni zamanda multikulturalizmin sosial hadisə olduğu qeyd olunur [1, s.17]. Multikulturalizm psixologiyası isə bu məvhumu sosial-psixoloji kontekstdə araşdırır. Məşhur multikultural psixoloq Paul Peterson multikulturalizmin psixologiya tarixində “dördüncü qüvvə” olduğu fikrini irəli sürmüşdür [1, s.13]. Yəni, multikulturalizmi insan davranışında bir sıçrayış, dəyişiklik kimi qiymətləndirir və dünyanın ən məşhur psixoloji cərəyanları içərisində psixoanaliz, behaviorizm və humanizmdən sonra multikulturalizmin gəldiyini qeyd edir [1, s.13]. Başqa sözlə, insanda yaranan davranış, düşüncə və hisslərin əsasında mədəniyyət determinizminin durduğunu iddia edir.

Multikulturalizm psixologiyasında mədəniyyət termini geniş və dar mənaları fərqləndirilir. Dar mənada mədəniyyət – “dil, ədəbiyyət, incəsənət, folklor, ənənələr, mədəni irs, etik normalardır” [7, s.31]. Mədəniyyət termini geniş mənada – “təhsil, maarif və tərbiyə; elm və texnologiyalar; iqtisadiyyat və maliyyə vəsaitləri; təşkil etmə və idarə etmə; hüquq və qanunvericilik; mentalitet və ideologiya;

ədəbiyyat və incəsənət; etika; bədii mədəniyyət (incəsənət) və mədəni irs: həyat tərz; əmək, məişət, istirahət, turizm; fiziki mədəniyyət və idman; tibb və ekologiya; həyat təminatı sistemləri; informasiya və mətbuat; daxili və xarici siyasət; beynəlxalq münasibətlər: din və s.” nəzərdə tutulur [7, s.32]. Beləliklə, insan davranışını mədəniyyət daxilində öyrənilməsini zəruriliyi ön plana çıxır.

Mədəniyyətin kökündə şəxsiyyət amili durur və multikulturalizmdə bu amil önəmli yer tutur. Şəxsiyyətə bir çox təriflər verilmişdir və bunlardan biri də Ollportun “şəxsiyyət psixofiziki sistemin dinamik təşkilidir” kimi qeyd etmişdir [2, s.52]. Burada psixi və fiziki sistem şəxsiyyət anlayışını məhdudlaşdırır. Müasir dövrdə şəxsiyyət Biopsixososial model (Engle və Myers) kimi qəbul edilir və aşağıda göstərilən hissələrə bölünür: bioloji, koqnitiv-affektiv, sosial-interpersonal, sosial-institusional, kultural [6, s.16].

Şəkil 1. Biopsixososial Model. Engle (1977) və Myers (1986) adaptasiya olunmuşdur [6, s.16]

Bioloji dedikdə, bədəndə hər hansı bir mineral və ya vitaminlərin normadan az və ya çox olması müəyyən fəsadlara gətirib çıxarda bilər. İnsanın su və qida qəbul etməsi, aclıq və susuzluq hissələrini təmin olunması bioloji tələbatları ilə bağlıdır. Eyni zamanda genetik quruluş da davranışa təsir edən amillərdəndir. Məs., ana və ya ata depressiyadan əziyyət çəkirsə, uşaqlara sirayət etməsi qaçınılmazdır.

İkinci koqnitiv-affektiv istiqamətdir. Koqnitiv hissəsi düşüncəyə təsir edir. Koqnisiya dedikdə düşüncə nəzərdə tutulsa da, hafizə, qavrayış və inanclar da mental proseslər olaraq bura daxil olur. Affektiv hissəsinə isə hiss və emosiyalar daxildir. Bu bölmədə hiss və düşüncələrin insan davranışına təsiri təhlil edilir. İnsanın mental və ya psixi vəziyyəti ilə fiziki sağlamlığı arasında əlaqə elmə çoxdan

məlumdur. Bildiyimiz kimi, stress vəziyyətində immun sistemi zəifləyir və insan müxtəlif xəstəliklərə tutula bilər. Məsələn, uşaqlar 1 həftə məktəbdə gərgin çalışdıqdan sonra soyuqdəymə və ya qripə tez tutulurlar.

Koqnitiv-affektiv səviyyədə psixoloji problemlərə də rast gəlinir. Görkəmli Amerika psixoloqu Aaron Bek koqnitiv nəzəriyyəyə əsasən depressiya haqqında belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, depressiya neqativ düşüncə patternləri ilə bağlıdır [6, s.17]. Bek qeyd etmişdir ki, depressiv insanlar Neqativ Koqnitiv Triad (mənfə düşüncə üçlüyü) adlandırdığı məvhuma, yəni insan özü, dünya və gələcək haqqında bədbin düşüncələrə məruz qalır. O, həmçinin qeyd edir ki, depressiv insanlar bir çox koqnitiv səhvlər (*cognitive error*) edirlər və ya reallığı təhrif edirlər. Koqnitiv səhvlərə həddindən artıq ümumiləşdirməni (overgeneralizasiya) nümunə gətirmək olar, məsələn, fərd sadə bir fakta əsaslanıb öz dəyəri, bacarıqları haqqında çox geniş, dünya miqyasında bir nəticə çıxarda bilər.

Biopsixososial modelin üçüncü pilləsi sosial interpersonal səviyyədir, ictimai münasibətlərin davranışa təsirini araşdırır. Məsələn, evlilik və ailə terapiyasına olan müxtəlif yanaşmalarda, ailədə fərdlərin problemlərini ayrı-ayrılıqda deyil, bütöv ailə sisteminin şəxsiyyətlərarası münasibətlər sisteminin dinamikasının nəticəsi olduğu qeyd olunur.

Dördüncü pillə Sosial İnstitusional bölməsidir. Sosial institutlar sosial münasibətlərin geniş, mürəkkəb, nisbətən sabit bir qoludur və insanları bəzi ilkin və ya ictimai tələbatlarını ödəmək üçün birgə fəaliyyətə cəlb edir [6, s17].

“Sosiologiya” kitabında sosial institutlar belə izah edilir: “sosial institutları ictimai münasibətlərin müəyyən sahəsini (ailə, istehsalat, dövlət, təhsil, din) tənzimləyən norma və mexanizmlərin vəhdəti kimi qəbul edən sosioloqlar onları cəmiyyətin əsas elementləri kimi izah edirlər. Sosial institutların əsas təyinatı mühüm həyati tələbatların ödənilməsini təmin etməkdir. Məsələn, ailə institutu insan nəslinin davamına və uşaqların tərbiyə edilməsinə olan tələbatı ödəyir, cinslər, nəsillər arasında münasibətləri tənzimləyir” [5, s.80]. Bura həmçinin hərbi, dövlət, təhsil sistemi və iri korporasiyaları da aid edilir. Bu səviyyədə insan davranışını sosial institutların necə şərtləndirdiyi araşdırılır. Məsələn, qadın həm ailəsinin yanında olmaq, həm də karyerasında uğur əldə etməyə çalışarkən mənfə emosional hallar yaşaya bilər.

Biopsixososial modelin son pilləsi isə mədəni səviyyədir. F.Məmmədov qeyd edir: “mədəniyyət, “ikinci, süni təbiət”, həyat fəaliyyəti forması, nəticələri və texnologiyaları kimi davamlı insan inkişafı üçün çox böyük potensial dəyişdirici imkanlara malikdir” [4, s.25]. Bildiyimiz kimi, mədəniyyət dəyərləri, inancları və bir qrup insanların təcrübələrini əks etdirir. M. Manafova qeyd etmişdir: “mədəniyyəti aksioloji mövqedən dərk etmək bəşəriyyət tərəfindən məqsədyönlü yaradılmış, qorunmuş və inkişaf etdirilmiş dəyər və sərvətlər toplusunun tanınması deməkdir” [3, s.9]. Məsələn, əvvəlki nümunəyə qayıtsaq qadın həm biznesini idarə etməli, həm də ailədə uşaqların qeydinə qalmalı, ev işlərini görməlidir. Deməli, mədəniyyət qadının rolunu müəyyənləşdirir, qadın olduğu üçün bu işlərin hamısı onun öhdəsinə düşür.

Biopsixososial modeli yenidən nəzərdən keçirsək, mərkəzdə bioloji səviyyə durur və daha sonra digər səviyyələr onu əhatə edərək genişləyir, başqa sözlə şəx-

siyyət getdikcə daha da mürəkkəb məvhuma çevrilir. Son dairənin mədəniyyət olması, yəni digər dairələri öz içinə alması insan şəxsiyyətinin formalaşmasında digər bütün amillərə təsir göstərdiyini ifadə edir. Bioloji amili götürsək insan orqanizmi üçün lazım olan qidaların qəbulunu yemək və qidalanma mədəniyyəti müəyyən edir. Koqnitiv-affektiv səviyyədə düşüncə və hisslərin formalaşması fərdin daxil olduğu mədəniyyət çərçivəsində tənzimlənir. Sosial interpersonal səviyyədə münasibətlər ailə mədəniyyəti, etnos daxilində formalaşır. Sosial institusional səviyyədə ictimai tələbatların ödənilməsi mədəniyyətin təsiri ilə həyata keçirilir. Mədəniyyət amili isə burada bütün səviyyədə xüsusi rol oynayır və sosiallaşma prosesinin əsas atributudur. Eyni zamanda da digər bütün pillələri də özündə ehtiva edir.

Beləliklə, şəxsiyyətin bütöv və mürəkkəb bir varlıq olduğunu nəzərə alsaq, onu kompleks şəkildə araşdırmaq lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Multikulturalizmi: Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı: BBMM, 2017. – 416 səh.
2. Bayramov Ə.S., Əlizada Ə.Ə. Sosial psixologiya. Dərslik. Bakı, “Qapp-Poliqraf” Korporasiyast, 2003, – 356 səh.
3. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik M.J.Manafova, N.T.Əfəndiyeva və S.A.Şahhüseynovanin ümumi redaktəsilə. Bakı: Sabah nəşriyyatı (2008), 2010, 876 səh.
4. Məmmədov F.T. “Kulturologiya, mədəniyyət, sivilizasiya”. – Bakı, “OL” MMC, 2016. 260 səh.
5. Sosiologiya: Ali məktəblər üçün dərslik / F.Q. Vahidovun redaktəsi ilə. Bakı: “MBM” MMC, 2006. 295 səh. ISBN 5-86-874-070-20
6. Mio J.S., Barker L.A., Tumaming J.S. Multicultural psychology. – 2nd ed. New York, 2009, 364 p.
7. <https://core.ac.uk/download/pdf/197414381.pdf>

Summary

PERSONALITY MODEL IN THE PSYCHOLOGY OF MULTICULTURALISM

If we revise the biopsychosocial model, the biological level is at the center and then other levels expand around it, in other words, personality becomes an increasingly complex abstraction. The fact that the last circle is culture, that is, it includes other circles, means that it affects all other factors in the formation of human personality. If we take the biological factor, the intake of nutrients necessary for the human body determines the culture of food and nutrition. The formation of thoughts and feelings at the cognitive-affective level is regulated within the culture in which the individual enters. Relationships at the social interpersonal level are formed within the family culture, etnos. At the social institutional level, the satisfaction of public needs is carried out under the influence of culture.

So, the personality is a holistic and complex entity, and it should be studied comprehensively.

Резюме

МОДЕЛЬ ЛИЧНОСТИ В ПСИХОЛОГИИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА

Если пересмотреть биопсихосоциальную модель, биологический уровень оказывается в центре, а затем вокруг него расширяются другие уровни, иными словами, личность становится все более сложной абстракцией. Тот факт, что последним кругом является культура, т. е. он включает в себя другие круги, означает, что он влияет на все остальные факторы формирования личности человека. Если взять биологический фактор, то поступление необходимых для организма человека пищевых веществ определяет культуру питания и питания. Формирование мыслей и чувств на когнитивно-аффективном уровне регулируется в рамках той культуры, в которую входит индивид. Отношения на социальном межличностном уровне формируются внутри семейной культуры, этноса. На социально-институциональном уровне удовлетворение общественных потребностей осуществляется под влиянием культуры.

Таким образом, учитывая, что личность представляет собой целостное и сложное образование, ее следует исследовать комплексно.

Rayçi: dos.U.Qəzvini

İCTİMAİ ELMLƏR

Günəş Ağakışiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

TURİZM EHTİYATLARI VƏ TURİZM BAZARININ TƏDQIQI

Açar sözlər: *turizm ehtiyatları, turizm bazarı, turizm tədqiqatları, modelləşdirmə, sorğu siyahısı*

Keywords: *tourism resources, tourism market, tourism research, modeling, survey list*

Ключевые слова: *туристские ресурсы, туристский рынок, туристские исследования, моделирование, список опроса*

Dünya bazarında turizmin rolu durmadan artır. Nəhəng, yüksəkgəlirli və daha dinamik sahə olan turizm, gəlirlərinin ümumi həcminə görə yalnız neft hasilatı və neft emalı sahələrindən geri qalır. ÜTT-nin məlumatına görə planetin istehsal-xidmət bazarının 10% dövrüyyəsini turizm təmin edir. Dünyada ÜDM-nin 6%-i, investisiyanın 7%-i, hər 16 iş yerindən 1-i, istehlak gəlirinin 11%-i, bütün vergi daxilolmalarının 5%-i turizmin payına düşür [4, s.18-19].

Azərbaycanda son illərdə təsərrüfatın bir sahəsi kimi turizmin rolu artır. Respublikamızda 2020-ci ildə turizm üçün xarakterik sahələrdə çalışan işçilərin sayı 49,0 min nəfər; yaradılan əlavə dəyərin həcmi 1370,1 mln manat; yaradılan əlavə dəyərin ölkə ÜDM-da xüsusi çəkisi 1,9%; qoyulan investisiyaların həcmi 79,3 mln man təşkil etmişdir [2, s.19].

Turizmin inkişafı çərçivəsində turizm ehtiyatlarının tədqiqi böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, ərazinin turizm ehtiyatlarını öyrənmədən, turizmin inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək qeyri-mümkündür. Rəqabət qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün turizm təsərrüfatının əksər təşkilatçıları turizm bazarının tədqiqinə böyük önəm verirlər. Etibarlı bazar informasiyası müxtəlif rəsmi və qeyri-rəsmi metodların istifadəsi yolu ilə əldə edilir və məhsul və ya xidmət istehsalçısı ilə istehlakçı arasında körpü yaradır.

Ərazinin turizm potensialı dedikdə çox vaxt müəyyən ərazidə turizm fəaliyyətinin təşkili üçün təbii, mədəni-tarixi və sosial-iqtisadi amillərin cəmi başa düşülür. Ərazinin turizm potensialının strukturu 2 qrupu: turizm ehtiyatları və turizm infrastrukturunu əhatə edir ki, onlar da öz növbəsində yarımqruplar formalaşdırır. Turizm ehtiyatları qrupu təbii (flora, fauna, iqlim, oroqrafik, hidroloji, müalicəvi), mədəni-tarixi (maddi, mənəvi), turizm infrastrukturunu qrupu isə yerləşmə, qida, nəqliyyat, əyləncə, ixtisaslaşmış yarımqruplar əmələ gətirirlər. Həm turizm ehti-

yatları, həm də turizm infrastrukturunu qrupu ümumi yarımqrup olan sosial-iqtisadi ehtiyatları özündə birləşdirir ki, buraya da əmək, informasiya, idarəetmə və maddi-texniki elementlər aiddir [1, s.33].

Turizm ehtiyatları. Turizm ehtiyatları dedikdə təbii-iqlim, sosial-mədəni, tarixi, arxitektura və arxeoloji, elmi və sənaye, baxımlı, önəmli, həmçinin turizm məqsədləri və proseslərində insanın tələbatlarını ödəmək qabiliyyətinə malik bu və ya digər obyektlər və hallar başa düşülür. Turizm ehtiyatları milli sərvət hesab edilir. Lakin, turizm ehtiyatlarının bir hissəsi xüsusi əhəmiyyət daşıyaraq, dünya miqyaslı obyekt və abidələr siyahısına aid olunur. Mədəni irs nümunələrinə aşağıdakılar aiddir:

- abidələr – arxitektura, monumental skulptura və incəsənət nümunələri, arxeoloji xarakterli strukturlar, yazılar, mağaralar, tarix və elmi baxımdan universal əhəmiyyətli memarlıq elementləri;

- ansamblar – təcrid olunmuş və ya birləşdirilmiş tikililər, tarix və elmi baxımdan universal əhəmiyyətli peyzajlarla əlaqəli arxitektura tamları;

- görməli yerlər – insanın yaratdığı və ya insanla təbiətin birgə yaratdıqları, həmçinin tarix, estetika və antropologiya baxımdan universal əhəmiyyətli arxeoloji görməli yerləri əhatə edən zonalar [4, s.76].

Turizm bazarı. Məhsulun hazırlanmasına aid olan qərarın qəbulu tədqiqat nəticələrinə əsaslanmalıdır. Həmçinin tədqiqat spesifik problemləri işıqlandırmalı və müştəriyə qayğıkeş münasibət nümayiş etdirməlidir. Turizmdə marketing məlumatları və tədqiqatları aşağıda qeyd olunanları şərtləndirir:

- Qərar qəbul etmək üçün məlumatların təminatını;

- Bazarla əlaqənin saxlanılmasını;

- Yeni bazarların identifikasiyasını;

- Biznesin konkret aspektlərinin proqnozlaşdırılmasını;

- Spesifik problemlərə diqqətin cəlb edilməsini;

- İstehlakçının xidmət və avadanlığa reaksiyasının proqnozlaşdırılmasını;

- İtkinin azaldılmasını;

- İstehlakçıya qayğıkeş münasibətin nümayiş olunmasını [3, s.44].

Turizm sahəsində bir sıra tədqiqatlara şübhə ilə yanaşılır. Həmçinin bu tədqiqatlar çoxlu vəsait tələb etdiyindən, onların aparılmasının lüzumsuz olduğu qənaətinə gələnlər də vardır. Bəzi tədqiqatların akademik əhəmiyyətli olmaqla, heç bir praktik önəm daşımaması barədə yanaşmalara da rast gəlinir.

Tədqiqatın potensial mənfəəti qurumun tip və miqyası üzrə dəyişir. Əsas aviaxətlər və beynəlxalq otel şəbəkələri qərar qəbul edən zaman, məlumatı toplayaraq təhlil edirlər. Mehmanxana və görməli yerlərdə bir qayda olaraq səyahətçilər arasında sorğu aparılır ki, əldə edilən məlumat əsasında da məmnunluğun reyting səviyyəsi müəyyən olunur. Çox da böyük olmayan restoran və ya pərakəndə ticarətin sahibi formal tədqiqatlardan əksər hallarda kənarda qalır.

Tədqiqat prosesi. Tədqiqata yanaşmağın standart yolu olmasa da, bəzi qurumlar planlaşdırma departamenti vasitəsilə tədqiqat aparırlar. Öz daxili ehtiyatlarını istifadə edərək, istənilən qurumun daxilində tədqiqat aparması mümkündür. Həmçinin qurum tədqiqat üçün xarici agentlik cəlb edə bilər. Reklam, bazarın tədqiqi və konsultasiya agentlikləri kimi çoxlu sayda qurumlar mövcuddur ki, onlar

da tədqiqatlarda özlərinin xidmətlərini təqdim edir və bu sahə üzrə ixtisaslaşaraq, təcrübəyə malikdirlər.

İlkin informasiyanın yığılması metodu. Turizmdə ənənəvi metod – model sorğusu olmaqla, həm səyahətçilər, həm də qurum səviyyəsində aparılır. Sorğunun 3 əsas tipi mövcuddur: personal intervyu, telefon intervyu, poçt üzrə sorğu. Görməli yerlərdə səyahətçilərin sorğusu personal intervyu şəklində aparılır. Personal intervyunun üstünlüklərinə: kompleks sorğunun, vizual yardım və göstərici vəərəqlərin istifadəsinin mümkünlüyü, diqqətin və qayğının nümayişi, səyahətçilərin ünsiyyətdən məmnunluğu; çatışmazlıqlarına: zaman tələb etməsi, inzibati cəhətdən çətinliyi və bahalıdır. Telefon sorğunun üstünlüklərinə: yaxın nəzarətin mümkünlüyü, müəyyən zaman kəsiyində çoxlu sayda intervyu aparmaq; çatışmazlıqlarına: vizual yardım və kompleks tapşırıqların mümkün olmaması, yalnız sözlü kontaktın mümkünlüyü, insanların telefonun dəstəyini tez yerə qoyması səbəbindən intervyunun qısalığı daxildir. Poçt ilə sorğunun üstünlüklərinə: ucuz qiymət, kənar şəxslər olmadıqından, cavabların etibarlılığı, şəxsi suallara cavablarda konfidensiallığın mövcudluğu; çatışmazlıqlarına: göndərilənlər siyahısının lazımlılığı, cavabların reytinginin aşağı səviyyəsi, uzun sualların cavabsız qala bilməsi aiddir.

Sorğu siyahısı daha geniş yayılmış forma olmaqla, turizmdə ilkin informasiyanın yığılmasında istifadə edilir. Sorğu siyahısını tərtib etmək olduqca mürəkkəb proses olmaqla, tədqiqat obyektini daima nəzərdə saxlamaq lazımdır. Müvafiq tədqiqata aid olmayan sualların siyahıya salınması respondentin mövzudan yayınması və onun marağının itməsi ilə nəticələnir ki, bu da vacib suallara cavabların doğruluğu ehtimalını azaldır. Sualların daha effektiv olması üçün aşağıdakı prinsiplərə riayət etmək lazımdır:

- Suallar məntiqi ardıcılıqla olmalıdır;
- Sualların əvvəldə verilənləri sadə olmalıdır;
- İntervyuda iştirak edənlər üçün sualların dili başa düşülən olmalıdır;
- Suallar çəşdirici olmamalı, onlara verilən cavab birmənalı olmalıdır;
- Respondentin yaddaşı yoxlanılmamalıdır;
- İstruksiyalar forma üzrə tərtib olunmalıdır;
- Suallar imkan daxilində qısa olmalıdır;
- Suallar cazibədar tərtibata malik olmaqla, istifadə üçün yararlı olmalıdır

[3, s.48-49].

Modelləşdirmə. Turizmdə tədqiqat aparən zaman çoxlu sayda insandan, bəzən də müəssisədən məlumat almağa cəhd göstərilir. İlk öncə sorğu keçirilir və onun əsasında model qurulur ki, o da tədqiqat prosesində açar hesab edilir. Modelləşdirmənin çoxlu sayda metodları olsa da, daha geniş yayılanı sərbəst yanaşmadır. Belə ki, sərbəst yanaşmada yaşa və cinsə görə insan nümayəndələri ilə kontaktda olmaqla, intervyu alınır. Görməli yerlərdə və sərnəşin terminallarında sistematik modelləşdirmə kimi prosedurlardan istifadə etməklə, respondentlərdən sorğu almaq olar. Kurort və ya böyük rekreasiya zonasının daxilində sorğu keçirmək olduqca çətin ki, buna da səbəb turistlərin geniş ərazidə yayılması və hərəkətidir. Bu baxımdan mövsüm amilini nəzərə almaqla, turistlər tərəfindən daha çox səyahət olunan ərazilərdə – yerləşdirmə müəssisələri, şoppinq-mərkəzlər, müxtəlif

tarixi-memarlıq abidələri, məşhur yerlərdə intervyyu götürürlər. Qeyd edək ki, turizmin pik aylarında modelləşdirmə aparmaq daha çətindir.

Məlumatların təhlili. İştirakçılardan alınan informasiyalar təhlil üçün kompüterə yerləşdirilir. Müvafiq paketlərin istifadəsi prosesi sürətləndirir və təhlilin dəqiqliyini təmin edir. İlk mərhələdə bir qayda olaraq turistlər haqqında ümumi məlumat dəqiqləşdirilir və faizlə ifadə olunur, nə qədər turistin ailəvi və ya hansı nəqliyyat vasitəsində gəldiyi göstərilir. Sonrakı mərhələdə suallara verilən cavablar müqayisəli şəkildə təhlil edilir, məzuniyyətdə olanların biznes səyahətçilərlə müqayisədə neçə faizinin əyləncədən məmnunluğu qeyd olunur. Həmçinin daha detallı şəkildə təhlillər aparılır.

Tədqiqat haqqında hesabat. Tədqiqat prosesinin əsas hissəsi final hesabatıdır ki, o da nəticələrin formal olaraq nümayişi ilə ifadə edilir. Hesabatın səviyyəsi və zamanı ilkin mərhələdə müzakirə edilməli və razılaşdırılmalıdır. Hesabat düzgünlüyü təcəssüm etdirsə də, gözlənilməz dəyişikliklərə gətirib çıxara bilər. Lakin, tədqiqatın məqsədi əvvəldən məlum olarsa, qəbul edilmiş qərarlar çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına kömək edə bilər.

Turizm ehtiyatları və turizm bazarının tədqiqi nəticəsində aşağıda qeyd edilən nəticələrə gəlmək olar:

- iqtisadiyyatın bir sahəsi kimi turizmin dünya və Azərbaycan təsərrüfatında, həmçinin digər sahələrdə yeri statistik məlumatlarla əsaslandırılmışdır;
- turizmin inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən turizm ehtiyatları və mədəni irs nümunələrinin tərkibi araşdırılmışdır;
- rəqabət qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün turizm bazarı, həmçinin marketing məlumatları və tədqiqatlarının şərtləndirdiyi məsələlər öyrənilmişdir;
- turizm sahəsində tədqiqatların aparılma ardıcılığı müəyyən edilmişdir: tədqiqat prosesi, ilkin informasiyanın yığılması metodu, modelləşdirmə, məlumatların təhlili, tədqiqat haqqında hesabat;
- ilkin informasiyanın yığılması metodu çərçivəsində sorğu siyahısını tərtib etmək üçün suallara dair riyət olunması prinsiplər göstərilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Ağakışiyeva G.R. Azərbaycan ərazisinin turizm potensialının qiymətləndirilməsi // Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin 10 illiyinə həsr olunmuş “Turizm və rekreasiya XXI əsrdə: problemlər və perspektivlər” mövzusunda II Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. “Turizm və Qonaqpərvərlik tədqiqatları” Beynəlxalq jurnalı. Bakı, № 4, 2015, s. 33-42.
2. Azərbaycanı turizm. ARDSK. Statistik məcmuə. Bakı, 2021, 97 s.
3. Богданов Е.И., Богомолова Е.С., Орловская В.П. Экономика отрасли туризма. Москва: ИНФРА-М, 2013, 318 с.
4. Кусков А.С. Основы туризма. Москва: КНОРУС, 2010, 400 с.
5. Погодина В.Л., Филиппова И.Г. География туризма. Москва: ИНФРА-М, 2012, 256 с.

Summary
TOURISM RESOURCES AND TOURISM MARKET RESEARCH

The article is dedicated to the study of tourism resources and tourism market. The article examines the tourism market to assess tourism resources and competitiveness in the context of tourism development. The sequence of research in the field of tourism has been determined by showing different approaches. The issues covered by marketing information and research, and the principles to be followed in compiling a survey list are outlined. Due to the importance of complex and costly research in the field of tourism, the composition of tourism resources and cultural heritage, the conclusion is based on reasonable conclusions.

Резюме
ИССЛЕДОВАНИЯ ТУРИСТСКИХ РЕСУРСОВ И ТУРИСТСКОГО РЫНКА

Статья посвящена исследованию туристских ресурсов и туристского рынка. В работе в рамках развития туризма исследованы туристские ресурсы, а для оценки конкурентоспособности – туристский рынок. Определена последовательность исследований в области туризма путем демонстрации различных подходов. Описаны вопросы, охватываемые маркетинговой информацией и исследованиями, а также принципы, которым необходимо следовать при составлении списка опроса. В конечном итоге дается обоснование основных выводов в связи с важностью комплексных и затратных исследований в области туризма, а также состава туристских ресурсов и культурного наследия.

Rəyçi: c.ü.f.d. G.Naciyeva

Nailə Həsənova
Azərbaycan Dillər Universiteti

TÜRK DÜNYASININ MƏDƏNİYYƏT PAYTAXTI – ŞUŞA

Açar sözlər: *Azərbaycan, Şuşa, türk dünyası, mədəniyyət, maarifçilik*

Keywords: *Azerbaijan, Shusha, Turkic world, culture, enlightenment*

Ключевые слова: *Азербайджан, Шуша, тюркский мир, культура, просвещение*

Məqaləyə ulu öndər, dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin mədəniyyət barəsində söylədiyi belə bir aforizmi ilə başlamaq yerinə düşərdi: “Xalq, bir çox xüsusiyyətləri ilə tanınır, sayılır və dünya xalqları içərisində fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərdən ən yüksəyi, ən böyüyü mədəniyyətdir”.

Azərbaycan xalqının çoxəsrlik mədəniyyəti, şanlı tarixi, böyük, zəngin mədəni irsi haqqında saysız hesabsız fikirlər söylənilib və bundan sonra da söyləniləcək. Heydər Əliyevin bir qədər əvvəl sitat gətirdiyimiz aforizmində çox dəqiqlik və hədsiz qürur hissi vardır. Şuşa haqqında danışmaq bir türk milləti olaraq həm qürurlu, həm də ağrılıdır. Şuşanın tarixi, füsunkar təbiəti, zəngin mədəni irsi hər zaman dillərdə dastan olmuşdur. Bu şəhərin gözəlliyi neçə-neçə şeirlərdə vəsf olunmuş, nəğmələrdə səsləndirilmişdir.

Şuşa şəhəri hələ XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanın mühüm siyasi-iqtisadi və mədəniyyət mərkəzlərindən olub. Tarixən hazırkı Qarabağ əyalətini əvvəllər, 1840-cı ildə Şuşa qəzası əvəz etmişdir. Şuşa şəhəri Qarabağ xanlığına aid idi. Şuşadakı Pənahəli xanın sarayı memarlıq sənətinin nadir incilərindəndir. Şuşa şəhərində bir neçə mədrəsə və mollaxana var idi. 1840-cı ildə mahallar ləğv olunmuş və Şuşa qəzasının tərkibində bir neçə sahələr yaranmışdı. 1846-cı il inzibati ərazi bölgüsü zamanı Şuşa qəzası yeni yaradılmış Şamaxı quberniyasına (1859-cu ildən Bakı quberniyası) tabe edilmişdi. 1867-ci ildə Yelizavetpol quberniyası yaradıldıqda Şuşa qəzası onun tərkibinə verilir, ərazisi bölünərək burada daha üç qəza təşkil olunur. Bununla da Şuşa qəzası vahid inzibati-siyasi idarəsini itirir.

XIX əsrin 20-ci illərində Qarabağ regionunda yaşayan 18.563 ailədən yalnız 1559-u (8%-i) erməni ailəsi olmuşdur. Sonradan İran və Türkiyədən köçürülən erməni ailələrinin hesabına Qarabağda ermənilərin sayı artmışdır.

XIX əsrin birinci yarısı Şuşada Avropa üsulu elm və maarifçilik sahəsi geniş vüsət tapmışdı. 1826-cı ildə Azərbaycanda ilk dəfə Şuşada Bazel (alman) Missionerləri məktəbi açılır. Burada yalnız müsəlman uşaqlarına alman dili öyrədilirdi. 1830-cu ildə Şuşada Azərbaycanda dünyəvi təhsil verən ilk qəza məktəbi – Şuşa Qəza məktəbi fəaliyyətə başlayır. Məktəb dövlət idarələri üçün qulluqçular, ilk növbədə isə Azərbaycan və rus dillərinə tərcüməçilər hazırlamaq məqsədilə açılmışdı. Burda təhsil alanların böyük əksəriyyəti bəy və tacir övladları idi. Məktəbin 1-ci sinfinə birinci il 19 şagird qəbul olunmuşdu. 1830-cu ildə əsas qoyulan Şuşa qəza məktəbi əvvəlcə üçsinifli, 1878-ci ildən isə dördsinifli şəhər məktəbinə

çevrilir. Məzmununa görə qəza məktəblərini xeyli geridə qoymuş Şuşa şəhər məktəbində şəriət, oxu, yazı, rus dili, hesab, təcrübi həndəsə, coğrafiya, tarix, fizika, rəsm, rəsmxətt, nəğmə, gimnastika və s. tədris edilirdi. Şuşa qəza məktəbində, əsasən, ana dili, rus dili və fransız dilinin tədrisi üstünlük təşkil edirdi. Şuşa sakinləri məktəblərdə ana dilinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Fransız dili bölgə tacirlərinin Fransa ilə ticarət əlaqələri yaratması üçün zəruri amil idi və əhəlinin əlavə vəsaiti hesabına tədris olunurdu.

1838-ci ildə Şuşada seminariya açılır. 1849-cu ildə Azərbaycanda ilk müsəlman şiə məktəblərindən Şuşa Müsəlman Şiə məktəbi fəaliyyətə başlayır. 1861-ci ildə fəaliyyətini dayandıran məktəb Qarabağda xalq maarifinin inkişafında və yeni məktəblərin meydana gəlməsində mühüm rol oynamışdır.

XIX əsrin ikinci yarısından Şuşa şəhərində bir sıra mədrəsə (Beytülədəd, Gövhəriyyə) fəaliyyət göstərirdi. Bu mədrəsələr əsasən şəhərdəki məscidlərin nəzdində yerləşirdi. 1870-ci ildə artıq Şuşada 23 xüsusi məktəb və 11 ruhani məktəb vardı. Məzunları Azərbaycan maarifinin, məktəb və mədəniyyətinin inkişafında mühüm və böyük rol oynamış Şuşa qəza məktəbi 1874-cü ilə qədər öz fəaliyyətini davam etdirmiş, yerini nəinki Azərbaycanda, bütün Zaqafqaziyada ilk olan Şuşa Şəhər Məktəbinə vermişdir. 1875-ci ildə Şuşa Xeyriyyə Cəmiyyəti tərəfindən dini etiqadından və mənşəyindən asılı olmayaraq qızlar oxuyan xüsusi məktəb - Şuşa Marinski Qız məktəbi təsis edilmişdi. Məktəbin tədris planına oxu və yazı, hüsn-xətt, rəsm, rəsmxətt, ümumi coğrafiya, tarix, Şuşa qəzasının və Rusiya imperiyasının xəritəsini çəkməklə ölkəşünaslıq daxil idi. Bunlardan əlavə, məktəbdə milli mahnılar oxudular, təbiət, tarix və fizikadan məlumat verilərdi. Təhsil pullu idi, lakin kasıblar təhsil haqqından azad idilər. Əlavə təhsil haqqı verənlərə həm də fransız və alman dilləri keçilir, musiqi öyrədilirdi. Şuşa Marinski Qız Məktəbi 1894-cü ildən dördsinfli məktəbə çevrilmişdi. Məktəb qadın təhsili sahəsində, azərbaycanlı qızların dünyəvi təhsil almasında mühüm rol oynamışdır. Məktəbin təşkili azərbaycanlı qızların da rus dilində təhsilə cəlb edilməsinə şərait yaratmışdı. 1901-ci ildə burdakı şagirdlərin yeddisi azərbaycanlı idi.

1875-ci ildə ibtidai və şəhər məktəbləri açılır. Təsis edildiyi ilk illərdə Şuşa şəhər məktəbində 375 nəfər şagird təhsil alırdı. Bu, dövrünün ən çox şagird kontingenti olan məktəb idi. Şəhər məktəbində təhsil pullu idi. Şuşa şəhər məktəbində kasıb zadəganlar və digər varlı təbəqələrdən olanlar dövlət hesabına pansionda yaşayıb təhsil alırdılar və şagirdlərin sayı ilbəlil artırdı. Artıq 1856-cı ildən Şuşada kitabxana meydana gəlmişdi. Kitabxanalar şəhər məktəblərinin nəzdində təşkil edilirdi. Şagird kitabxanasının zənginliyi ilə fərqlənən Şuşa məktəbi tədris vəsaiti və fənn kabinetləri ilə çox yaxşı təchiz olunmuşdu. 1880-ci ildə Şuşada altısinifli qəza məktəbi və Şuşa şəhər məktəbinin nəzdində xüsusi musiqi sinifləri açılır. Bu siniflərin Şuşada professional musiqi hazırlığı olan musiqiçilər nəsli yetişməsində rolu əhəmiyyətli və danılmazdır. Şuşada musiqi məktəbinin yaradılması isə hələ XIX əsrin ortalarına təsadüf edir. O zaman burada qabaqcıl fikirli adamların təsiri ilə çal-çağır dünyasının özünəməxsus dəstələri formalaşmağa başlayır və beləliklə, Şuşada musiqi məktəbi açılır. Azərbaycanlı mesenatlar Şuşada şeir məclisləri, musiqi gecələri təşkil etməklə ümumilikdə Qarabağda musiqi – aşiq və xanəndə sənətini xüsusi inkişaf etdirmiş oldular. Bu gün də Şuşa Zaqafqaziyanın əvəzsiz

musiqi mərkəzi hesab olunur. Təsadüfi deyildir ki, Şərqdə ilk konsert 1901-ci ildə məhz Şuşada təşkil edilmişdir.

1880-ci ildə Şuşa Şəhər Məktəbinin tədris planında ipəkçilik peşəsi yer alır və məktəbin nəzdində Bazar Günü Məktəbləri təşkil edilir. Daim birinciliyinə görə diqqət mərkəzində duran Şuşa Şəhər Məktəbi XIX əsrin sonlarına doğru mövqeyini itirməyə başlayır. 1881-ci ildə Şuşada 6-sinifli Şuşa Real Məktəbinin əsası qoyulur. Şuşa Real Məktəbi dövrünün nümuməvi maarif ocağı sayılırdı. 1890-cı ildə Şuşa Real Məktəbində keçirilmiş musiqi şəhərceyi güclü təsirə malik olmuşdur. Burada müəllim və aktyorların köməyi ilə uşaqlar Azərbaycan, fransız, alman dillərində hekayə, təmsil, şeir söyləyir, xorda oxuyur, musiqi nömrələri ifa edirdilər. Söylədikləri hekayə, təmsil və şeir parçalarını uşaqlar orada da rus dilinə tərcümə edirdilər. 1886-cı ildə Şuşada rus-tatar məktəbi yaranır. Bununla yanaşı, şəhərdə Gövhər ağanın, Səməd bəy Ağayevin şəxsi məktəbləri də fəaliyyət göstərirdi. 1894-cü ildə isə qız məktəbi olan – Marın məktəbi açılır. 1893-cü ildə Şuşada bir ibtidai məktəb müəllimi yeni tipli məktəb – rus-Azərbaycan məktəbi açır. Həmçinin, həmin ildə Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariesinin bir məzunu tərəfindən Şuşada üçüncü dərəcəli xüsusi oğlan məktəbi – Şuşa rus-Azərbaycan məktəbi açılır. 1895-ci ildə İrəvan Müəllimlər Seminariesinin bir məzunu tərəfindən rus-Azərbaycan məktəbləri tipində Şuşada yeni məktəb – Şuşa üçüncü dərəcəli xüsusi məktəbi açılır. Bundan başqa, Şuşada ibtidai təhsil verən ana dili məktəbi – Səfərəli bəyin məktəbi açılır. 1896-cı ildə Şuşa ziyalılarının təşəbbüsü ilə iki sinifdən ibarət Şuşa Nikolayevski Rus-tatar məktəbi açılır. Şuşa Xeyriyyə Cəmiyyətinin xahişi ilə məktəbin müəllimlərinə dövlət qulluqçusu hüququ və üstünlüyü verilmişdi. Şuşa ziyalılarının böyük bir dəstəsi ilk təhsilini burda almışdı. Həmçinin, XIX əsrin 90-cı illərində Şuşada Mir Möhsün Nəvvabın yeni üsullu ana dili məktəbi – Nəvvabın məktəbi fəaliyyətə başlayır.

Beləliklə, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəli Azərbaycanda siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın bir çox sahələrində böyük canlanma dövrü kimi səciyyələnir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu inkişafda məhz Şuşa şəhərinin rolu misilsizdir.

XIX əsrin 2-ci yarısında Şuşada müəllimlər tərəfindən təşkil olunmuş məktəblər azərbaycanlı əhəlinin maariflənməsində böyük rol oynamışdır.

1910-cu ildə artıq Şuşa məktəblərində təxminən 2000-nə qədər şagird və tələbə təhsil alırdı. Maarifçiliyin inkişafı gələcəkdə dövlət musiqi məktəblərinin əmələ gəlməsinə də zəmin yaradırdı. Məktəblər şəbəkəsi getdikcə artırdı. 1914-1915-ci dərslərində 15 orta və 18 natamam orta təhsil müəssisəsinin fəaliyyət göstərdiyi şəhərlər siyahısına Şuşa şəhəri də daxil idi. 1915-ci ildə Şuşada bir müəllimin təşəbbüsü ilə “Rəşadiyyə” məktəbi açılır. XIX əsrin ikinci yarısında Şuşada istedadlı pedaqoqlar, mütəfəkkirlər, ictimai xadimlərin köməkliyi ilə həvəskar teatr truppaları yaradılır. Ümumtəhsil məktəblərində azərbaycanlı şagirdlərin sayı nisbətən az idi. 1918-ci ildə qəzalarda maarif orqanlarında işləyən yüksək vəzifəli erməni və rus məmurları milli kadrlarla əvəz edilir, xalq maarifinin milliləşdirilməsi haqqında qanun qəbul olunur və mövcud məktəblərin çoxu milliləşdirilir. Azərbaycan dilinin tədrisi bütün məktəb proqramlarına daxil edilir, hətta tədrisi rus dilində olan məktəblərdə də Azərbaycan dilinə məcburi fənn kimi həftədə 3-4 saat ayrılırdı. Lakin milli kadrların çatışmaması üzündən, bir çox hallarda tədris

ana dili əvəzinə rus dilində aparılırdı. Ona görə də ilk tədbir olaraq digər iki şəhərlə birlikdə Şuşa şəhərində milli məktəblərin aşağı sinifləri üçün 200 müəllim hazırlayan qısamüddətli kurslar təşkil edilir. 1919-cu ildə Şuşada ümumqarabağ müəllimlərinin qurultayı açılır. Qurultay Qarabağda məktəb işinin nizama salınması məqsədi ilə təşkil olunmuşdu. Erməni ekstremistlərinin mütamadi hücumları nəticəsində Qarabağ məktəbləri acınacaqlı vəziyyətə düşmüşdü. Qurultay nümayəndələri daşnak vəhşiliyinə qarşı kəskin etirazla çıxış edərək erməni xalqını barışa çağırırlar. Şuşa qəzasının kəndlərində kənd təsərrüfatı məktəblərinin açılması haqqında qurultay qarşısında məsələ qaldırılır. Qarabağlı müəllimlərdən bəziləri bolşevik hərəkatına qoşulmuşdu. Şuşa bolşeviklərinin 1920-ci il mayın 20-də birleşmiş iclasında Qarabağ Vilayət İnkılab Komitəsi yaradılır. Komitənin nəzəndə torpaq, daxili işlər, ədliyyə dövlət nəzarəti, səhiyyə ictimai-təminat, təchizat, maarif, maliyyə şöbələri və xalq təsərrüfatı şurası təşkil edilir.

XX əsrin əvvəllərində Şuşanın çiçəklənməsi, elm, mədəniyyət və incəsənətinin sürətli inkişafı üçün geniş imkanlar yaranır. Xoş avazı, gözəl səsi ilə bütün Şərqdə, Avropanın bir sıra ölkələrində böyük şöhrət qazanmış görkəmli sənətkarlarla yanaşı, gənclər arasında da nadir istedadlar yetişməyə başlayır və beləliklə, Şuşada musiqi sənətinin inkişafı üçün daha güclü təkan olur.

Həmin vaxtlarda Azərbaycanın mədəniyyət incisi Şuşada həm də idman məktəbi yaranır. Biz hər birimiz qədim köklərə söykənən mədəniyyətimizdən qürur duyur, mənəvi irsimizlə fəxr edirik. Məhz 1977-ci ildə xalqımızın ümummilliləri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə “Şuşa şəhərinin tarixi hissəsini tarix-memarlıq qoruğu elan etmək haqqında” qərar qəbul edilmişdir. Həmin qərar nəticəsində, mədəniyyət məbədi Şuşada abidələrin qorunması, görkəmli mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin xatirələrinin əbədiləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Bütün bu nəzər saldıığımız tarixi faktlar Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatına (TÜRKSÖY) üzv ölkələrin Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurasının Türkiyənin Bursa şəhərində 31 mart 2022-ci il tarixində keçirilən iclasında Şuşa şəhərinin 2023-cü il üçün “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” seçilməsinin çox doğru qərar olduğunu sübut edir.

Lakin Ermənistanın Azərbaycana qarşı başlatdığı hərbi təcavüz nəticəsində 1992-ci il mayın 8-də Azərbaycan tarixinin qeyrət və qəhrəmanlıq qalası Şuşa şəhəri 28 illik işğal müddətində 8-i muzey, 31-i kitabxana və 8-i də tarix mədəniyyət evi olmaqla dağıdılmış, bununla da xalqımızın tarixi-mədəni irsinin məhv edilməsi siyasəti aktı reallaşdırılmışdır.

Erməni vandalları Azərbaycan dövlətçiliyinin, mədəniyyətinin, musiqisinin beşiyi Şuşanı işğal altında saxladıkları 28 il ərzində dağıdıcılıq qabiliyyətlərinin yüksək səviyyədə olduğunu sübut etmiş, ekoloji terror törətmiş, hətta ağaclara qarşı da soyqırımını gerçəkləşdirmişlər. Onlar Şuşada olan məscidləri, türbələri, qəbiristanlıqları və ümumiyyətlə, tarixi-memarlıq abidələrini dağıtmışlar.

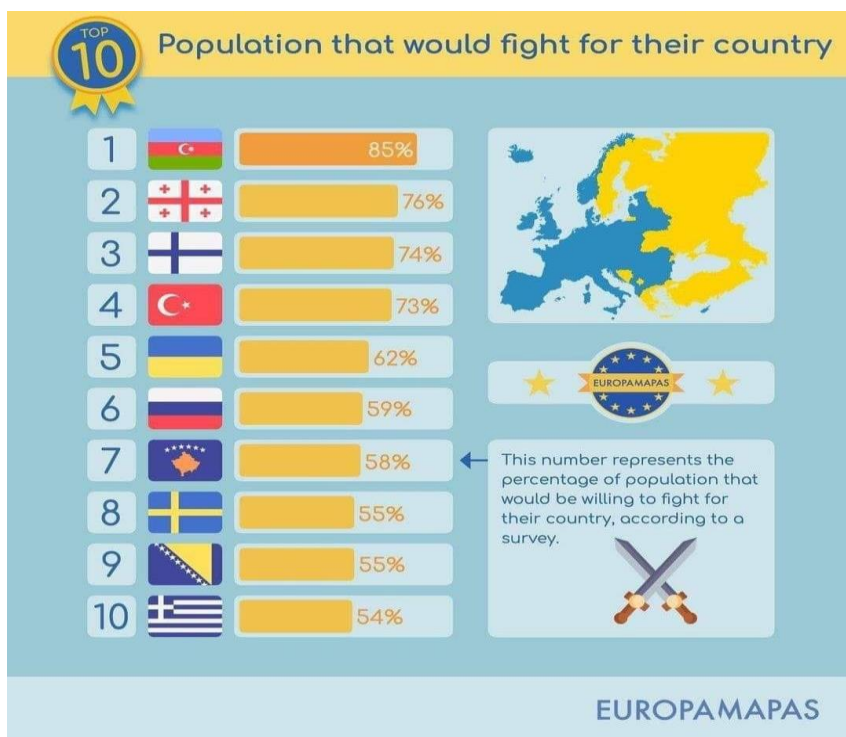
Ulu Öndərin Qarabağın döyünən ürəyi Şuşa barəsində digər bir aforizmi yada düşür: “Şuşa təkcə şuşalılar üçün yox, bütün azərbaycanlılar üçün, vətəni, millətini sevən hər bir vətəndaşımız üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir”. Dövlətimizin tarixi inkişaf dinamikasında mədəniyyət və mənəviyyət məsələləri təməl rolunu oynayıb və hazırda da bu proses davam etmək-

dədir. Müasir Azərbaycanın mədəni yüksəliş və dirçəlişinin Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş kursu bu gün dövlətin siyasətinin əsasını, onun inkişafını təşkil edir. Vətən də, millət də, dövlət də torpaqdan başlanır. Azərbaycanın hər bir vətəndaşının vətəni uğrunda döyüşməyə hər an hazır olması, Qarabağın Azərbaycan olmasını sübut etmək üçün bütün Azərbaycanın Qarabağ olması ilə isbatlandı.

Bu gün beynəlxalq ictimaiyyətin erməni vandalizmi barəsində məlumatlandırılması çox vacibdir və bu, qarşımızda duran vəzifələrimizdəndir. Cənab Prezidentin çıxışında söylədiyi kimi, bizim “30 ilədək işğal olunmuş torpaqlarımızın azad olunmasından daha vacib və ali vəzifəmiz yox idi” [1]. Davamlı olaraq, Azərbaycan xalqına qarşı edilən haqsızlıqlar haqqında beynəlxalq ictimaiyyəti daim məlumatlandırmalıyıq. XIX əsrdə, XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, 1978-ci ildə ermənilərin Qarabağa 150 il əvvəl köçürülməsini sübut edən abidənin qoyulması, işğal dönməndə isə izin itirilməsi məqsədlə həmin abidənin elə ermənilər tərəfindən dağıdılması kimi faktları bütün dünyaya yaymaq lazımdır.

Bundan başqa, Ali Baş Komandan İlham Əliyev cənabları öz çıxışlarında, Azərbaycanın Qarabağda apardığı uğurlu mücadilənin bütün Türk Dünyası üçün böyük önəm daşdığını, məhz Şuşanın erməni işğalından azad olunmasının zəfərimizin kulminasya nöqtəsi olduğunu vurğulamışdır. Bir qərindən bəri səbirsizliklə gözlədiyimiz xəbər – Şuşanın azad olunması müjdəsi gəldi. Bütün dünya ermənilərin 30 illik yalanlarına baxmayaraq, artıq başa düşdü ki, dünyanı heyrətləndirən mədəniyyət ocağı Şuşa birmənalı olaraq, şübhəsiz Azərbaycan şəhəridir və biz də öz dedə-baba torpaqlarımıza qayıdıb sahib çıxdıq. Cənab Prezidentin söylədiyi kimi: “Biz Şuşanı döyüş meydanında qazandıq!” [1]. Azərbaycanın əsirlər boyu istər maddi, istər mədəni məruz qaldığı erməni təcavüzünə məhz 44 günlük Vətən müharibəsi ilə son qoyması bütün dünyaya müharibə aparmaq sənətindən tutarlı bir dərs oldu. 44 günlük müharibə zamanı demək olar ki, bütün dünya mediasında igid Azərbaycan əsgərinin, müzəffər ordumuzun şücaətlərindən heyranlıqla danışıldı. Xarici mediada Fransadan könüllü olaraq Qarabağa gəlmiş erməni döyüşçü döyüş xatirələrində ordumuzun çevikliyi, ayıqlığı təsvir etdiyi yayılmış bir məlumat diqqətimi çəkdi. Erməni əsgəri yazır: “Ən böyük qorxumuz Dron və PUA-lar idi. PUA-nın səsini eşitdinsə sən artıq ölmüsən, çünki onlardan qaçış mümkünsüzdür. Vızıltı eşitdinsə, demək sən artıq nişangahdasan və nə etsən də, hara qaçsan da ölümdən qurtuluşun yoxdur. Onlar (Azərbaycan Xüsusi Təyinatlıları) ən çox gecələr, dumanlı və çiskinli havalarda gəlirdilər. Əsgərlər səngərlərin qarşısına kartof çipsisi tökürdülər ki, onlar gələndə xışıldatdılar bilsinlər. Onların gəlişi sanki ölüm mələyi Əzrailin gəlişi kimiydi. 3-4 nəfərlə gəlib, səngərdəki silahlanmış 20-30 erməni əsgərini öldürərək, gəldikləri kimi də yoxa çıxırdılar. Gecələr ova çıxmış ac canavara bənzədirdik biz onları. Bir az real çıxmasa da, bəzən düşünürdük ki, onlar ümumiyyətlə insan deyillər. Bəlkə də ya zombi, ya da robotdurlar. Üstümüzdə gələndə pulemyotla vururduq, yıxılırdılar, bir az yerdə eşələnib sonra yenə qalxıb üstümüzdə şığırdılar. Hətta özüm dəfələrlə şahidi olmuşam ki, bu gün öldürdüyümüz əsgər sabah dirilərək yenə üstümüzdə gəlirdi. Deyirlər ki, “1500 erməni əsgəri 5-6 Azərbaycan əsgərinin qarşısından qaçdı”. Bəli, qaçırdıq. Çünki qaçmasaydın ölümün mütləqiyyəti. Yenə deyirəm, onlar sanki insan deyildi-

lər. Necəsə ölümsüzdürlər. Öldürmək olmurdu, vurduqca yıxılıb, yenidən qalxırdılar. Şuşa döyüşləri daha dəhşətliydi. Biz onları yoldan gözləyirdik, amma bir də ayıldığ ki, onlar artıq canavar sürüyə girən kimi içimizə giriblər, həm də yalın əllə. Çox dəhşətli bir döyüş idi..... Deyirlər ki, Artsaxı azad etmək üçün yenidən müharibə edəcəyik. Azərbaycan əsgərlərinin bu çevikliyi, əzmini, məğlubedilməzliyini görəndə erməni əsgər və ya zabiti bir daha Artsaxda döyüşmək istəməz!” [2]. Bəli, işğal olunmuş torpaqlarımızı şəhidlərimiz canı, qanı bahasına, həyatlarını riskə ataraq, əziz canlarından keçərək azad ediblər. Bu rəşadəti, belə igidliyi hər xalqın övladı göstərə bilməz! Təsadüfi deyil ki, EUROPAMAPS xəbər agentliyinin 2020-ci ildə apardığı araşdırmaya əsasən, dünya dövlətləri arasında ən vətənpərvər əhalisi olan ölkələrin siyahısına Azərbaycan liderlik edir.

Azərbaycanın 44 günlük müharibədə əziz canlarından keçərək şəhidlik zirvəsinə ucalan hər bir vətən oğlunun göstərdiyi şücaət hələ uzun əsrlər nəinki xalqımızın şərəf kimliyi olaraq qalacaq, həmçinin digər xalqlar üçün rəşadətlik məktəbi sayılacaqdır. Torpaqlarımızın azadlığı uğrunda haqq mübarizəsində canlarından keçən Şəhidlərimizin ruhu qarşısında baş əyir, onlara Allahdan rəhmət diləyirik. Nə qədər ki, Azərbaycan xalqı, bu millət, bu dövlət var, Şəhidlərimizin xatirəsi qəlbimizdə və yaddaşlarımızda əbədi yaşayacaqdır!

Yaşasın sülh!
Yaşasın azad Şuşa!
Yaşasın Azərbaycan!
Yaşasın türk dünyası!
Yaşasın mədəniyyət!

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Şəhidlər xiyabanından xalqa müraciəti, 8 noyabr, 2020.
2. www.moderator.az, 28.11.2020-ci il.

Summary

THE CULTURAL CAPITAL OF THE TURKIC WORLD – SHUSHA

The article talks about the history of Shusha, the cultural temple of Azerbaijan, and the great role it played in the development of many spheres of cultural, political and economic life in the late 19th and early 20th centuries, especially in the field of science and enlightenment in Azerbaijan. In the article the author also touched upon the theme of destruction of world and national monuments of history and culture in Shusha during the 30 year occupation, as well as the courage of Azerbaijani soldiers during the 44 day war.

Резюме

КУЛЬТУРНАЯ СТОЛИЦА ТЮРКСКОГО МИРА – ШУША

В статье рассказывается об истории Шуши – культурного храма Азербайджана, и о той большой роли, которую она сыграла в развитии многих сфер культурной, политической и экономической жизни конца XIX-начала XX века, особенно в сфере науки и просвещения Азербайджана. В статье автор коснулся также темы разрушения мировых и национальных памятников истории и культуры в Шуше во время 30-летней оккупации, а также мужества азербайджанского солдата во время 44-дневной войны.

Rəyçi: dos. A.Ş.Şahmuradov

Nazilə Səfərova
Azərbaycan Dillər Universiteti

EKOLOJİ MƏDƏNİYYƏT

Açar sözlər: *insan, mədəniyyət, ekologiya, təbiət, mühafizə, fəaliyyət, cəmiyyət*

Keywords: *man, culture, ecology, nature, security, action, society*

Ключевые слова: *человек, культура, экология, природа, безопасность, действие, общество*

Cəmiyyət mədəniyyət vasitəsilə öyrənilir. Sosial inkişafın çox mühüm, çox-cəhətli və əhatəli amili kimi mədəniyyətə olan maraq hal-hazırda ölkə, regional və planetar miqyasda kəskin surətdə artmışdır. Belə halda, mədəniyyətin sahələrindən biri kimi ekoloji mədəniyyət probleminin təhlilinə keçməzdən əvvəl mədəniyyət və ekologiyanın mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu izah etmək zəruridir. Mədəniyyət anlayışının latın dilindən tərcüməsi “cultura” – becərmək, bəsləmək, yaxşılaşdırmaq deməkdir. Bu sözün ilkin mənası torpağın becərilməsi, əkinçilik, torpağın işlənməsi idi. Tədricən insanların fəaliyyət dairəsi genişləndi və “mədəniyyət” sözü daha geniş bir mənə daşımağa başladı: maarifçilik, təhsil, tərbiyə. Ümumiyyətlə, bu anlayış Qədim Romada yaranmışdır. Romalı filosof, natiq M.T.Siseron özünün “Tuskulan disputları” adlı əsərində kultur sözünü işlətməmişdir. O, bu termini insanların əqli fəaliyyətinə aid etmişdir. Onun rəyinə görə, mədəni romalı ilk növbədə ənənəvi roma səxavətliliyi əsasında özünü kamilləşdirən və zənginləşdirən humanist insandır. Tarixi inkişafın sonrakı dövrlərində ölkənin sosial inkişafında şəhərlərin meydana gəlməsinin ifadəsinə də mədəniyyət kimi baxılmışdır. İntibah dövründə mədəniyyət dedikdə insanın humanist sosial-mənəvi idealını, XVII-XVIII əsrlərdə kütlələrin maariflənməsini əsas meyar kimi nəzərdə tutmuşlar. XIX əsrdə Alman klassik fəlsəfəsinin banisi İ.Kant mədəniyyəti ağıl fənninə aid etmişdir. Kanta görə, mədəniyyətin mahiyyəti əxlaqi borcun hissələrin təzahürü üzərində ağılı ilə bağlıdır. Alman klassik fəlsəfəsinin digər görkəmli nümayəndəsi F.Hegel isə mədəniyyətə “insan tərəfindən yaradılmış ikinci təbiət” adını vermişdir.

XX əsrdə və hal-hazırda mədəniyyəti həm insanın mənəvi-siyasi azadlığı səviyyəsi ilə ölçmüşlər, həm də mədəniyyəti maddi və mənəvi sərvətlərin təbii inkişafı kimi səciyyələndirmişlər [3].

Mədəniyyət – təbiət tərəfindən bizə bəxş edilmiş sərvətdir. Təbiət insandan, onun fəaliyyətindən kənarında müstəqil, öz spesifik qanunları əsasında mövcud olan varlıq formasıdır. İnsanlar öz fəaliyyəti ilə ona təsir göstərir, özləri üçün lazım olan məhsulları və mədəni dəyərləri yaradırlar. Deməli, mədəniyyət insanlar tərəfindən yaradılmış və toplanılmış maddi və mənəvi dəyərlərin məcmusudur.

Mədəniyyət – hər bir insanın az və ya çox dərəcədə əldə etdiyi bilik və vərdislər, ictimai və istehsalat həyatı, təhsil və tərbiyə, yaradıcılıq və mənəvi-əxlaqi

fəallıqdır. Eyni zamanda, buraya insan tərəfindən yaradılmış sərvətlər (o cümlədən maddi sərvətlər) də daxildir.

Mədəniyyət – insanların həyat fəaliyyəti formalarının müxtəlifliyi, mücərrəd anlamda həyatın becərilməsi, onun insaniləşdirilməsi, xalqların tarixi yaddaşdır. O, sivilizasiya və etnosların ayrılmaz cəhətidir. Planetimizdə mədəniyyətlərin müxtəlifliyi insan birliklərinin ən böyük dəyəridir. Buna bəzən inteqral mədəniyyət (yəni tamın ayrılmaz bir hissəsini təşkil edən, bütöv) deyilir. İnsan mədəniyyət vasitəsilə özünü müstəqil fərd, cəmiyyətin üzvü, bütövlüyün bir cəhəti olduğunu dərk edir.

Mədəniyyət öz təbiəti etibarilə dəyişən olub, özünü yeniləşdirmə qabiliyyətinə malikdir. O, eyni zamanda cəmiyyətin hər bir üzvünü mövcud sivilizasiya ilə eyniləşdirməyə imkan verir. Mədəniyyət bir xalqın bütün üzvlərinin kollektiv fəaliyyətinin məhsuludur. Onlar mədəniyyətin hər hansı konkret sferasında öz xüsusi və nadir sosiomədəni kodunu yaradırlar. Bu baxımdan da, biz hər bir xalqa məxsus olan təkrar olunmaz və vahid əxlaqi, hüquqi, siyasi, iqtisadi, estetik, ekoloji və s. mədəniyyət sahələrinin mövcudluğunu qeyd edə bilərik.

Beləliklə, insansız və insana qədər mədəniyyətdən bəhs etmək mənasızdır. Mədəniyyət – insanın mövcudluq üsulu, insanlığın göstəricisidir. Ona görə ki, mədəniyyətin bünövrəsini xalqlar tərəfindən toplanmış və yaradılmış mənəvi (din, adətlər, dil, folklor nümunələri və s.) və maddi (arxitektura, heykəltəraşlıq, rəsamlıq və s.) dəyərlər təşkil edir. Milli və bəşəri xüsusiyyətlərə malik olan bu mədəniyyət nümunələrinin kommunikasiyası zəruridir. Belə ki, hələ XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində alman mədəniyyət nəzəriyyəçisi A.Bastian da mədəniyyətlərərsə əlaqənin əhəmiyyətini aşağıdakı kimi qeyd etmişdir: “Hər bir xalq müəyyən ideyalar yaradır. Lakin təcrid olunmuş halda yaşadıkları zaman həmin ideyalar dəyişməz qalır. Yalnız digər xalqlarla ünsiyyət onların öz ideyalar aləminə yeni müddəalar daxil etməsinə və yeni yaradıcılıq formalarını yaratmasına səbəb olur”. Mədəniyyətlərərsə qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsir müasir dövrdə baş verməkdədir. Bu proses mütərəqqi olub, çox mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Ekologiya elmi (yunanca “OIKOS” – ev, yaşayış məskəni, “logos” – elm, təlim deməkdir.) XIX əsrin sonlarında meydana gəlmişdir. Ancaq o zaman ekologiya canlı orqanizmlər, onların qarşılıqlı əlaqəsi və bütövlükdə təbiətə təsir haqqında təlim kimi anlaşılırdı. Təxminən XX əsrin 60-cı illərində sənayenin fəaliyyəti ilə əlaqədar bütün canlıların məhvi kimi problemin bəşəriyyət qarşısında ilk dəfə kəskin şəkildə durması yeni ekologiya elminin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Ekologiya elminin təşəkkülü nəticəsində ekoloji mədəniyyət yarandı.

Ekoloji mədəniyyət – insanlar tərəfindən təbiətin, əhatə olunduğu dünyanın, məskunlaşdığı mühitdəki rolunun anlaşılması, həmçinin də təbiət-insan münasibətlərinin qiymətləndirilməsi səviyyəsidir. O, təbii mühitin fəaliyyətinə uyğun olan sosial fəaliyyətin yararlı olub-olmamasını müəyyən edərək, bu işi qaydaya sala biləcək mədəni inkişafın mühüm qarantıdır.

Ekoloji mədəniyyət zəruri ekoloji bilikləri, onların tətbiqi bacarıqları, ekoloji baxımdan düşünülmüş texnologiyaları özündə cəmləşdirir. Ekoloji mədəniyyət insanın yaşadığı əraziyə, özünün sosial mühitinə, öz-özünə təbiətin ayrılmaz bir hissəsi kimi ahəngdar, vahid münasibəti nəzərdə tutur. Buna müvafiq olaraq, eko-

loji mədəniyyət cəmiyyətin təbii, tarixi və sosial mühitlə qarşılıqlı əlaqələrini müəyyən edir [2].

Minilliklərin qovuşduğu bir məqamda mədəniyyətin ekologiyası problemi xüsusi aktualıq kəsb etməyə başlamışdır, çünki ekoloji problemlər, müəyyən mənada insanın, cəmiyyətin mənəvi mədəniyyət səviyyəsinin inikasıdır. Rusiyalı akademik D.S.Lixaçov qeyd etmişdir ki, “təbiət və insan münasibətləri – iki mədəniyyətin münasibətləridir; onlardan hər biri özünəməxsus “sosiallıq” la bağlı olaraq davranış qaydalarına malikdir. Hər iki mədəniyyət – tarixi inkişafın məhsuludur, həm də insan mədəniyyətinin inkişafı insan nəsli yarandığı dövrdən indiyə qədər davam edir. Təbiətin bir neçə milyon il davam edən mövcudluğunda, ona insan mədəniyyətinin təsiri tarixi çox məhduddur”.

Ekoloji mədəniyyət – insanın bu dünyada öz mövqeyini müəyyən etməsi və onu əhatə edən mühitə münasibətini bildirməsidir. İnsan nəsli “qlobal ekoloji böhran” problemi ilə üzləşdiyinə görə, bu mədəniyyət də qlobal xarakter daşmalıdır. Yer üzündə həyatın məhv olma təhlükəsi istisnasız olaraq bütün insanları düşündürməlidir. İnsanın təbiətə düzgün münasibətinin tərbiyə edilməsi üçün ekoloji mədəniyyət aşağıdakı vəzifələrin həll olunmasını nəzərdə tutur:

- İnsanda özünə və bütövlükdə dünyaya münasibətin dəyişilməsi;
- Təbiəti mühafizə etmə;
- Təbiətin pozulmaqda olan təbiiliyinin bərpaası;
- Təbiətin məhvedici təsirindən insanların xilas edilməsi;
- İnsan canlı təbiəti olduğu kimi, yəni bütün gözəlliyi və rəngarəngliyini qoruyub, saxlamaq şərtilə gələcək nəsillərə çatdırılmalıdır.

Məhz bu mədəniyyətin formalaşması nəticəsində dünyanın tənəzzülə doğru yuvarlanmasının səbəbini bütün insanlar özündə görməli və təbii ehtiyatların səmərəsiz istifadəsinə, təbiətə düşünülməmiş yanaşmaya son qoyulmalıdır. Ekoloji mədəniyyət vasitəsi ilə təbliğat işləri aparılmalıdır. İlk növbədə təbiətin mühafizəsinin əsas aspekt və prinsiplərinin təsnifat və şərhinə xüsusi əhəmiyyət verilməlidir. Elmi ədəbiyyatda təbiət mühafizəsinin əsas aspektlərinin təsnifatı aşağıdakı kimi təqdim edilir:

- İqtisadi-təsərrüfat aspektləri;
- Sosial-siyasi aspektlər;
- Tibbi-sağlamlıq aspektləri;
- Estetik aspektlər;
- Tərbiyəvi aspektlər;
- Elmi-idrakı aspektlər.

1. İqtisadi-təsərrüfat aspektləri – insan tərəfindən istehsal olunan hər hansı bir məhsul təbii ehtiyatlar hesabına yaradıldığına görə təbiət mühafizəsinin iqtisadi-təsərrüfat aspekti cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan tükənməkdə olan və bərpa edilməyən təbii sərvətlərin, eyni zamanda insan həyatını təmin edən məhsuldar torpaqların, içməli suyun, bəzi bitki və heyvanat aləminin səmərəli istifadə edilməsi zəruridir, çünki bütün bunlar təbiət mühafizəsinin iqtisadi-təsərrüfat aspektlərini təşkil edir.

2. Sosial-siyasi aspektlər-insanın təbiətə təsirinin nəticələrinə, təkcə əhali artımı və texniki tərəqqi səviyyəsinə görə deyil, eyni zamanda sosial-siyasi durum-

dan asılı şəkildə baxmaq lazımdır. Sosial-iqdisadi cəhətdən geri qalan və inkişaf etməkdə olan ölkələr, inkişaf etmiş ölkələr üçün tarixən mühüm xammal mənbəyi rolunu ifadə etmişdir. Lakin inkişaf etmiş ölkələr isə xammal regionlarında ətraf mühitin çirklənməsinə laqeydlik göstərir və həmin ölkələrdə ətraf mühitin mühafizəsinə qayğı göstərmirlər.

3. Tibbi-sağlamlıq aspektləri-insanın normal həyat və fəaliyyəti üçün təmiz hava, su, yaşıllıqlar rəmzi olmaqla yanaşı, onların sağlamlığının qorunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan təbiət mühafizəsinin sağlamlıq aspektləri insan həyatında vacib şərtlərdən biridir.

4. Estetik aspektlər-təbiət nəinki maddi nemətlər mənbəyidir, eyni zamanda təbiət tarixən insanların estetik tələbatını ödəyən gözəllik mənbəyi olmuşdur və olmaqdadır.

5. Tərbiyəvi aspektlər – təbiətlə ünsiyyətdə olmaq insana müsbət təsir edir. Təbiət insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında, ən yaxşı insani keyfiyyətlərin mənimlənməsində müəyyən rol oynayır, insanda vətənpərvərlik, xeyirxahlıq, mərhəmətlik tərbiyə edir.

6. Elmi-idrakı aspektlər – təbiət mühafizəsinin bu aspekti insanda təbii-elmi dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynayır, insan idrakının zənginləşməsinə təsir edir.

Ekoloji mədəniyyətin formalaşmasına təsir edən amillərdən biri də təbiət mühafizəsinin prinsiplərinə düzgün əməl edilməsidir. Elmi ədəbiyyatda təbiət mühafizəsinin aşağıdakı prinsipləri verilmişdir:

1. Regional xüsusiyyətlərin nəzərə alınması prinsipi. Təbii ehtiyatlardan istifadə zamanı regional qaydaların nəzərə alınmaması bəzi təbii sərvətlərin tükənməsinə gətirib çıxara bilər;

2. Komplekslik prinsipi. Hər hansı bir təbii obyektin mühafizəsi başqa bir obyektin qorunmasına da müsbət təsir edir;

3. İqtisadi maraqların ekoloji maraqlarla uzlaşdırılması prinsipi. Hər hansı bir təbii obyektin mühafizəsi onun təsərrüfat maraqları ilə uzlaşdırılmalıdır.

Bütün bunlara əsasən biz belə bir ümumi nəticəyə gələ bilərik ki, təbiət mühafizəsinin qeyd edilmiş aspekt və prinsipləri həm konkret adamların, həm də cəmiyyətin ekoloji təsisatlarının ekoloji təhsilini və tərbiyəsini həyata keçirməklə, onlarda ekoloji şüuru formalaşdırır. Deməli, ekoloji mədəniyyətin mahiyyəti təbiətdən səmərəli istifadə və təbiətin mühafizəsinin vəhdətinə nail olmaqdan ibarətdir. Ekoloji mədəniyyət nisbətən yeni elm olsa da onun əhəmiyyəti çox böyükdür.

Ədəbiyyat:

1. Bağırov H. “Azərbaycan Milli təbii və mədəni irsinin qorunub saxlanması – Milli parklar proqramı” mövzusunda keçirilən Beynəlxalq Konfransda çıxışı. B., 2002.
2. Səfərova N. “AVROPADA MÜASİR KULTUROLOJİ PROSESLƏR” Metodik vəsait. B., 2011, “ADU NƏŞRİYYATI”.
3. Tağıyev Ə. Və Əliyev Q. “Kulturologiya” B., 1997, “Təbib”.
4. Байрамова Л. Охрана природного и культурного наследия. Учебная программа. Б., 2002, Издательство Бакинского Государственного Университета.
5. Константинов В.М. Охрана природы. Учеб. Пособие, М., 2000, Академия.
6. Экологическая культура. <http://spb-tei.ru/referats/48-jekologicheskaja-kultura.html>

Summary
ECOLOGICAL CULTURE

The article comments on culture conception. It analyses the existing views in relation to culture problem in different periods of history and emphasizes the essence, duties and significance of ecological culture as one of the cultural spheres.

Резюме
ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА

В статье анализируется понятие культуры и рассматриваются существующие взгляды на проблему культуры в различные исторические эпохи. В этом ключе раскрывается сущность задачи и значение экологической культуры, как одной из сфер культуры вообще.

Rəyçi: dos. Ə.M. Abdiyeva

Pərvanə Xanızadə
Azərbaycan Dillər Universiteti

BEYNƏLXALQ HÜQUQDA TƏFSİR

Açar sözlər: *beynəlxalq hüquq, təfsir, təfsir haqqında qanun, hüquqi mətn, diskurs*

Keywords: *international law, interpretation, interpretation law, legal text, discourse*

Ключевые слова: *международное право, толкование, закон об интерпретации, юридический текст, дискурс*

Təfsir mədəniyyətinin kökləri antik Yunanıstan və Misirlə bağlıdır. Sözü gədən mədəniyyətlərdə təfsirin hüquq elmi ilə deyil, dinlə əlaqəsi olmuşdur. Təfsir müxtəlif formalarda ola bilər. Bu, əsasən mətnin tipindən asılıdır. Hüquqşünaslar təfsir zamanı həmişə özlərinin professional fəaliyyətlərinə istinad edirlər. Anqlosakson hüquq sistemində hüquq mühafizəçisi təfsir zamanı “Təfsir haqqında qanun”a istinad edərək tətbiq etdiyi qanun aktlarındakı terminlərin şərhini verir. Fransada isə predmeti ilkin qanun şərhli sayılan “Təfsir haqqında qanun”, yəni “Loi interprétative” tətbiq olunur. Bu isə məhkəmələrdə qəbul ediləcək hər hansı bir qanunun tətbiqində çətinlikləri dəf etməyə xidmət edir. Belə ki, bu zaman nadir hallarda terminlərin izahı verilir. Hüquqşünaslara görə hüquq-diskursdur. Diskurs təyinatı baxımından qeyri-müəyyən şəkildə qəbul edilir. Bu baxımdan da təfsir hüququn əsas tərkib hissəsinə çevrilir. Hələ Aristotel özünün “Ritorika” əsərində yazırdı ki, universal qanun həqiqəti təmsil edən bütün faktları özündə əhatə edə bilməz. Məhkəmə isə müəyyən zaman çərçivəsində konkret faktlarla işləyir. Reallığın, həqiqətin həmişə hərəkətdə olduğunu nəzərə alsaq qanunvericilikdəki müddəalar kifayət qədər modifikasiya oluna bilər. İstənilən halda qanun gözlənilməz hallar üçün deyil, tez-tez təkrarlanan hallar üçün tətbiq olunur. Fransa hüquq sistemində məcburi təfsir halları mətnin aydınlığı konsepsiyası əsasında təyin edilir. Əgər hüquqi akt aydın və dəqiqdirsə bu zaman təfsirsiz də keçinmək olar. Əgər hüquqi diskurs aydın olmayan, bir qədər qaranlıq və qeyri-dəqiqdirsə bu zaman təfsirə mütləq surətdə ehtiyac yaranır. Bəzən ilk baxışdan bizə aydın görünən hər hansı bir sözün izahı sonda məntiqi cəhətdən çətinlik yarada bilər. Belə olduğu halda mətnin aydınlığı kriteriyasından imtina olunur. Bu konsepsiya hüquqşünaslarda etirazlara səbəb olur. Onlar diskursdakı dəqiqliyi və aydınlığı təyin etməkdə çətinlik çəkirlər. Bəzən hüquqi mətn yalnız ilk baxışdan dəqiq və aydın görünə bilər.

Məsələn: “un marriage impossible” yəni, “qeyri-mümkün nigah” sözü adi məişət danışığı üslubunda heç bir anlaşılmazlıq yaratmır. Yəni, hər iki tərəf nigaha daxil ola bilmədi. Halbuki hüquqi baxımdan bunu, hər iki şəxsin nigaha daxil olmaq istəmədikləri kimi anlamaq olur. Qanun mühafizəçisi bu zaman bir qədər qeyri-müəyyən anlayışlara üstünlük verərək ümumi mənanı çatdırmağa çalışır ki, bu da sonda təfsirdə azadlıq prinsipinə gətirib çıxarmış olur. F.Terreyə görə bu söylənilənlər müəyyən “standarlar”ın, “çərçivələnmiş məvhumlar”ın yaranmasına

gətirib çıxarır ki, bunlar da öz növbəsində tərcüməçilər tərəfindən tətbiq olunan prinsiplərdir: nəyinsə artıq və ya əskik deyilməsindən çəkinərək “*passé-partout*” yəni, bütün qapıları açma biləcək ifadələrə üstünlük verməklə sonda qarşı tərəfin nə demək istədiyini müəyyən etmiş oluruq [3, s.345].

Beynəlxalq hüquq, başda Vyana konvensiyası olmaqla müxtəlif təfsir metodlarını təklif etdi. Təfsir zamanı müqavilənin obyekt və məqsədi nəzərə alınmalıdır. İkimənəli və ya absurd nəticələrə gətirə bilən mənalar yaranarkən əlavə materiallardan istifadə olunmalıdır. Vyana konvensiyasının 31-ci maddəsində məhz təfsirin “vicdanlı” şəkildə icrasına toxunulur. “Vicdanlı” təfsir tərəflərə, eyni zamanda da müqaviləni şərh edəcək müvafiq instansiyalara şamil olunur. Bu zaman əsas üstünlük sözü gedən müqavilənin mətninə verilir. Terminlər müqavilə bağlandığı zaman şərh olunduğu kimi verilməlidir. Bir neçə dilə tərcümə olunmasından asılı olmayaraq mətndəki terminlər eyni mənaya malik olmalıdır. 1986-cı ilin 21 mart tarixində imzalanmış Vyana konvensiyasının 33-cü maddəsində göstərilmişdir ki, əgər müqavilə mətninin autentikliyi iki və ya daha çox dildə tərtib olunubsa onun mətni hər bir dildə eyni qüvvəyə malik olmalıdır. Mətnlər arasında hər hansı bir fərqlilik və ya ziddiyyət mövcud olduğu zaman isə üstünlük onlardan yalnız birinə verilə bilər. Bu zaman seçim apararkən müqavilənin obyekt və məqsədinə daha çox uyğun olan və onun mətninin autentikliyinə qoruyub saxlamış variantda üstünlük verilir. Məsələn, 1957-ci ildə Efiopiya dövləti ilə Yaponiya arasında müqavilə bağlandı. Bu müqavilənin mətni isə amxar, yapon və fransız dillərinə tərcümə olundu. Lakin sözü gedən müqavilənin tərcüməsi zamanı müxtəlif fikir ayrılıqları yarandığından yalnız fransız dilində olan versiyası autentik hesab olundu [1, s.89]. Konvensiya və müqavilələrdə tez-tez açar sözlərin şərh, izahı verilir ki, bu da təfsir zamanı işi asanlaşdırmış olur.

Daxili və xarici təfsir.

Xarici təfsir zamanı tərəflərin razılığı ilə beynəlxalq hüququn istənilən normaları tətbiq olunur. Aydın olmayan məqamlar ortaya çıxan zaman müqavilənin protokolları nəzərdən keçirilir. Normativ hüquqi aktlarla bağlı şərhlərdən ibarət xüsusi məcmuə buraxılır. Məsələn, Fransada hər il Maliyyə nazirliyinin vergi hüquqlarını özündə əks etdirən “*Precis de fiscalité*” adlı məcmuə dərc edilir. Beynəlxalq hüquq sistemi müqavilələrin təfsirinə güclü təsir göstərir. Bunun ən bariz nümunəsi Avropa hüquq məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilən Avropa birliyinin hüquqi müddələrinin təfsiridir. Bunun üçün Avropa hüquq məhkəməsinin təcürbəsi də böyük rol oynayır. Avropa İttifaqı hüquq məhkəməsinin təfsirləri bir yerdə dayanmır, onlar Avropa İttifaqında baş verən dəyişikliklərlə paralel olaraq yenilənməkdədir. Buna təkamül təfsiri deyilir. Məsələn, əgər əvvəllər ticari sahədə ümumi ticari siyasətdən söhbət gedirdisə, indi bura beynəlxalq ticarət, qloballaşma, Avropa İttifaqının genişlənməsi ilə bağlı yeni alətlərin əlavə olunmasına ehtiyac duyulur.

Təfsiri daxili və xarici təfsir metodları olmaqla iki qrupa ayırırlar. Daxili təfsirin əsasını sözü gedən mətnin öz elementləri təşkil edir. Onun məqsədini isə oradakı məntiqi təhlil və müəllifin nəyi ifadə etməsi məsələsi təşkil edir. Belə bir halda təfsirçilər qanun və ədalətin daha geniş prinsiplərindən çıxış etmiş olurlar.

Mətnin hərfi (əslində qrammatik) tərcüməsi dedikdə oradakı hərfbəhərftərcüməsi deyil, sözü gedən mətnin müəllif tərəfindən nəzərdə tutduğu fikri tam şəkildə çatdıraraq onun linqvistik analizini nəzərdə tutur. Buraya terminlərin mənası, onların cümlədəki yerinin təyin olunması, durğu işarələri və s. daxildir. Belə olduğu halda “qrammatik” mənə, yəni ilkin mənə qorunub saxlanırmı? “Qramma” yunan dilindən tərcümədə “hərft” deməkdir. J.L.Berjelə görə feilin indiki və ya gələcək zamanda işlədilməsi heç də neytral deyil. Gələcək forma daha çox əmr xarakterinə malik olub cinayət hüququnda və əsasən də İspaniya hüquq sistemində işlənir. İnkar forma isə qadağa, məhdudiyət ifadə etmiş olaraq fərqli hüquqi nəticələr verə bilər [2, s.151]. Autorité de la chose jugée Azərbaycan dilinə “qərarın gücü” kimi tərcümə olunur və təkcə qərarın icra olunmasını deyil, həm də onun qəbul edildiyini nəzərdə tutmuş olur. Hüquqşünasların hər zaman adi danışiq dilinə müraciət etmələrində əsas məqsəd söylədiklərinin qeyri-ixtisas sahələri üçün də anlaşılqı ola bilməsidir. Amma bunu tam şəkildə bəsitləşdirmək də olmaz. Bu zaman hüquqi diskurs özünün dəqiq mənasından uzaqlaşmış olacaq ki, bu da fransız dilində insecurity juridique-ə gətirmiş olacaq. J.L.Berjel qeyd edir ki, hüquqi dil sabitliyə və yüksək texnikaya malik olmalıdır [2, s.160]. Termin yalnız hüquqi diskursa daxil olduğu zaman xüsusi mənə qəbul etmiş olur. Adi danışiq dilini kənarlaşdırmaqla hüquqşünaslar hüquqi danışiq dilini qəbul etməyi üstün tuturlar. Bunlar isə eyni məvhumlar deyil.

Son olaraq araşdırmalarımızın nəticəsi kimi onu qeyd etmək istərdik ki, ekstralingvistik məzmunla diskurs ayrılmaz vəhdət təşkil edir. Dil və hüququn vahid obyekt olduğunu nəzərər əlsaq bu qənaətə gəlmək olar ki, hüquqi diskurs dilçilər tərəfindən hüquqi biliklərin məzmunu və prinsipləri xaricində araşdırıla bilməz.

Ədəbiyyat:

1. Талалаев, А.Н. Венская конвенция о праве международных договоров (комментарий)-М.: Юрид.лит., 1997-336 с.
2. Bergel, Jean-Louis *Méthodologie juridique* PUF. Paris, 2001. С. 235.
3. Terré, François. *Introduction générale au droit*, DALLOZ, Paris, 1991, 525 p.
4. www.lawbelarus.com/world/sub03/texa4870.htm

Summary

INTERPRETATION IN INTERNATIONAL LAW

The article focuses on relativity of meaning of written discourse. According to ancient sources and Gadamer, written text is weak, it means that it can be interpreted in a number of ways. In order to ensure application of legal texts, uniform rules are defined by international conventions and legal actions. This phenomenon should be taken into account in linguistics because it influences their results. Interpretation has proved to be so important that it becomes source of the law, for example, interpretation by the EU Court, but opposed to the exact objective meaning of discourse.

Резюме
ИНТЕРПРЕТАЦИЯ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ

В статье говорится об относительности значения письменного дискурса. Согласно древним источникам и Гадамеру, письменный текст слаб, т.е. он может быть истолкован несколькими способами. Для того, чтобы обеспечить применение юридических текстов, единообразные правила определяются международными конвенциями и юридическими действиями. Этот феномен должен быть учтен в лингвистике так как он влияет на их результаты. Толкование оказалось настолько важным, что стало источником права, например истолкование Судом ЕС, но противопоставляется прямому объективному значению дискурса.

Rəyçi: dos. N.R.Seyidova

Сакина Айдынова
Бакинский Государственный Университет

ОБ УНИВЕРСАЛЬНОЙ И НАЦИОНАЛЬНОЙ ХАРАКТЕРИСТИКЕ КОНЦЕПТА “БЕЖЕНЕЦ”

Ключевые слова: *концепт, семантическая универсальность, семантическая уникальность, концепт «Беженец», этноспецифичность, национальный концепт*

Açar sözlər: *konsept, semantik universallıq, semantik unikallıq, “Qaçqın” konsepti, etnospesifiklik, milli konsept*

Keywords: *concept, semantic universality, semantic uniqueness, concept "Refugee", ethnospecificity, national concept*

Известно, что концепт «Беженец» (Qaçqın / Refugee) сам по себе отражает общечеловеческую проблему, тем самым представляя собой некую локальную (семантическую) сферу лингвистических универсалий. Но тем не менее, отдельные национальные концепты, которые представлены в различных языках имеют естественную особенность отличаться, так как, несмотря на то что, в современной лингвистике понятие «концепт», в основном представляет собой некую единицу ментальности того или иного народа, той или иной культуры, тем не менее нельзя отрицать факт наличия универсальных концептов. Ибо, сам по себе «концепт» (в широком смысле данного термина), это *«термин, служащий объяснению единиц ментальных или психических ресурсов нашего сознания (без какой либо обязательной привязки к национальной культуре и ментальности) и той информационной структуры, которая отражает знания и опыт человека; оперативная содержательная единица памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга (lingua mentalis), всей картины мира, отраженной в человеческой психике»* [1, с.129].

Иными словами, концепты, представленные в отдельных национальных языках, сформированные в различных лингвокультурологических пространствах, самым естественным, закономерным образом имеют особенность отличаться. Но, тем не менее даже в таком случае, концепты, не представляющие собой лакуны, имеют четкие ориентиры универсальности, общие базисные (общезазисные) векторы внутреннего (концептуального) структурирования, так как, *«понятие «концепт» отвечает представлению о тех смыслах, которыми оперирует человек в процессах мышления и которые отражают содержание опыта и знания, содержание результатов всей человеческой деятельности и процессов познания мира в виде неких «квантов» знания»* [2, с.90]. Именно исходя из этого, В.В. Красных еще в 1998-ом году предложил различать (общее) понятие «концепт» и более узкое понятие «национальный концепт» [3, с.53-70].

В этой связи уместно напомнить слова выдающегося современного лингвиста-семасиолога Анны Вежбицкой: *«Наряду с огромной массой понятий, специфичных для данной культуры, существуют некоторые фундаментальные понятия, подлежащие лексикализации во всех языках мира ... Языковые и культурные системы в огромной степени отличаются друг от друга, но существуют семантические и лексические универсалии, указывающие на общий понятийный базис, на котором основываются человеческий язык, мышление, культура»* [4, с.321-322].

Если не учитывать факт наличия этноспецифичных концептов [5, с. 433-443] или же лакун-концептов за основу [6, с.136-140], то можно с уверенностью сказать, что подавляющее большинство концептов имеют общие форматы реализации и общие контуры внутриконцептного (семантического) иерархического структурирования.

В другой своей работе, исследуя проблему универсального и культурного релятивизма, А.Вежбицкая опять же возвращается к вопросу о наличии универсальных концептов, которые *«видимо, были обусловлены универсальными условиями человеческой жизни и, прежде всего, едиными признаками среды обитания»*. И приходит к выводу о том, что, *«если мы хотим найти по-настоящему универсальные человеческие концепты, то мы должны искать их не в окружающей нас действительности, а в своей голове»* [7, с.185-206]. А.Вежбицкая одна из первых последовательно предлагает выделить среди общей массы концептов: 1) концепты-автохтоны (которые отражают национальные и относительно общие понятия); 2) протоконцепты (концепты, отражающие универсальные понятия и ценности) [8, с.23]. В современной лингвистической литературе термин протоконцепт чаще всего заменяется термином мета-концепт (/метаконцепт) [9; 10].

Тем не менее, в своей работе «От концепта к тексту и обратно. К вопросу о психолингвистике текста» В.В. Красных *«отрицает обязательное наличие визуального прототипического образа у концепта и употребляет термин «концепт» только применительно к абстрактным сущностям (например, «воля», «счастье») и ментефактам»*. По его словам, *«[национальный] концепт – самая общая, максимально абстрагированная, но конкретно репрезентируемая (языковому) сознанию, подвергшаяся когнитивной обработке идея «предмета» в совокупности всех валентных связей, отмеченных национально-культурной маркированностью»* [11, с.52]. Напомним, что, ментефакты являются *«единицами когнитивной подсистемы лингвокультуры»* и *«могут быть репрезентантами как ИНДИВИДУАЛЬНЫХ, так и КОЛЛЕКТИВНЫХ КОГНИТИВНЫХ ПРОСТРАНСТВ, а также национально-культурной КОГНИТИВНОЙ БАЗЫ и КУЛЬТУРНОГО ПРОСТРАНСТВА. Вопрос о ментефактах, носящих универсальный характер, на сегодняшний день остается открытым»* [12, с.58].

Иными словами, В.В.Красных в статусе «концепта» рассматривает только национальные концепты, а общие понятия являются ничем иным как ментефактами, которым отказано в репрезентации в статусе концепта. Тем самым В.В.Красных, как правильно указал Л.А.Касьян, несколько сужает понятие «концепт» [11, с.52].

Согласно В.В.Красных, *«национальный концепт – [национальное] понятие – наиболее общее, максимально абстрактное, но понятие «предмет», конкретно представленное (языковым) сознанием, подлежит познавательной обработке в совокупности всех валентных отношений, маркируемых национально-культурным признаком»* [3, с.55].

Именно попытка разграничения общих (универсальных) концептообразующих и этноспецифических концептообразующих понятий, породило множество классификаций, связанных концептосферной иерархией. Так, например, Д.С.Лихачев в своей знаменитой статье «Концептосфера русского языка», которая стала чем-то в роде тезисной предпосылки, теоретической основы новой вехи «пост-аскольдовских» концептуальных исследований, пишет о том, что целесообразно было бы разграничить концепты, согласно их социологическим критериям.

Так, в частности, согласно Д.С.Лихачеву, важно сгруппировать 1) **универсальные** (например, концепты: «Смерть», «Жизнь»), 2) **этнические** (например, «Родина-Отчизна»), 3) **групповые** (иными словами, в основе своем относящиеся, в первую очередь, к отдельным социальным группам общества) концепты (например, «Сцена», «Театр») и наконец, 4) **индивидуальные концепты** (выявляющие нравственные и культурные ориентиры конкретных носителей языка и указывающие на его интеллектуальный уровень) в отдельные внутриконтцептные ячейки [13, с.280-287].

Напомним, что, в последние два десятилетия, в современном языкознании, в частности, в когнитивной лингвистике, все чаще стала рассматриваться оппозиция: универсальные и национальные концепты [14, с.27-29; 15, с.26-29].

Из вышесказанного следует что, *«концепт является центральной категорией в научно-лингвистическом описании языкового отражения мира. Складываясь на основе личного и культурного опыта, концепты являются духовным наследием в сознании народа, результатом познания окружающего мира, отражающим языковую картину и национальный менталитет»* [16, с.1376]. Иными словами, концепт служит неким ориентиром обработки информации (неким связующим звеном между действительностью и его отображением в сознании человека или народа), полученной из окружающего мира, который обуславливает качество, скорость, специфику информационного метаболизма, а также служит лекалом для категоризации той или иной группы данных, полученных извне. Если учесть, что, языковая личность, обрабатывающая полученную информацию, является носителем как индивидуальной, так и симфонической языковой идентичности, то неизбежным образом следует разграничить универсальные, национальные и индивидуальные компоненты внутриконтцептного семантического структурирования [17, с.75-87].

И так, подытоживая все вышесказанное, можно сказать что, говоря о концептосферной иерархии, (и при этом не отождествляя ее с ризоматическим структурированием всей концептосферы языка в целом), необходимо прежде всего очертить общие контуры его структурирования и выявить ос-

новые принципы разграничения универсальных и этноспецифических концептов, микроконцептов, фреймов и т.д.

Литература:

1. Крюкова, Г.А. Концепт. Определение объема содержания понятия / Г.А. Крюкова // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2008. – №59, С.128-135 // https://lib.herzen.spb.ru/text/kryukova_10_59_128_135.pdf
2. Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина; под общ. ред. Е.С. Кубряковой. – М.: МГХ 1996. – 245 с.
3. Красных, В. В. От концепта к тексту и обратно. К вопросу о психолингвистике текста [Текст] / В. В. Красных // Вестник Московского ун-та. – Сер. 9: Филология. – 1998. – № 1. – С. 53-70.
4. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. М.: Русские словари, 1996. 416 с.
5. Зайцева Д.Д. Этноспецифика концепта: межкультурный подход // Гуманитарное пространство. 2019 (3):433-443, <https://cyberleninka.ru/article/n/etnospetsifika-kontseptta-mezhkulturnyy-podhod>
6. Савицкая, Е.В. Лингвоконцептуальные лакуны: интракультурный аспект / Е.В. Савицкая // Самарский научный вестник. – 2013. – № 4 (5). – С. 136-140. <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvokontseptualnye-lakuny-intrakulturnyy-aspekt-1>
7. Вежицкая А. Семантика, культура и познание: общечеловеческие понятия в культуроспецифических контекстах. // Thesis. – Вып. 3. – М., 1993. – С. 185-206 <http://www.philology.ru/linguistics1/wierzbicka-93.htm>
8. Вежицкая А. Семантические универсалии и описание языков. М.: Языки русской культуры, 1999. 780 с., с. 23.
9. Слышкин Г. Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты: автореферат диссер. ... доктора филол. наук: 10.02.19: Волгоград, 2004, 44 с.
10. Бронникова, О. В. Модусный метаконцепт ВРЕМЯ/ТІМЕ в русском и английском языках (на материале данных национальных корпусов): автореферат диссер. ... канд. филол. наук, Тюмень, 2017, 28 с.
11. Касьян Л. А. Термин «Концепт» в современной лингвистике: различные его толкования // // Вестник ЮГУ. 2010. Вып. 2(17). С. 50-53.
12. Красных, В. В. Язык и общество. Когнитивная подсистема лингвокультуры: возможные пути исследования // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. – М.: МАКС Пресс, 2012. – Вып. 45. – 92 с https://www.philol.msu.ru/~slavphil/books/jsk_45_01krasnych.pdf
13. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: антология. М., 1997. С. 280-287.
14. Ибрагимова, Р. С. Концепт как универсальное и национально-специфическое явление / Р. С. Ибрагимова. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2010. – № 5 (16). – Т. 2. – С. 27-29. – URL: <https://moluch.ru/archive/16/1573/>
15. Александров О. А., Андреева О.А. Универсальные концепты в когнитивной системе человека // Филологические науки. Вопросы теории и практики, Тамбов: Грамота, 2010. № 3 (7). С. 26-29, https://www.gramota.net/articles/issn_1997-2911_2010_3_06.pdf

16. Самситова Л.Х. Понятие концепта в лингвокультурологии: история развития, структура, классификация / Л.Х. Самситова, Г.М.Байназарова // Вестник Башкирского университета. – 2014. – Т. 19, № 4. – С. 1373-1378. – Электрон. копия доступна на сайте Науч. электрон. б-ки КиберЛенинка. URL: http://bulletin-bsu.com/arch/files/2014/4/48_4684_Samsitova_1373-1378.pdf
17. Никитина О.А. К вопросу о типологии языковой личности в аспекте неологизации / О.А. Никитина // Научный диалог, 2016, №3 (51), с.75-87 <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-tipologii-yazykovoy-lichnosti-v-aspekte-neologizatsii>

Xülasə

“QAÇQIN” KONSEPTİNİN UNIVERSAL VƏ MİLLİ KONSEPTUAL SƏCİYYƏLƏNDİRİLMƏSİNƏ DAİR

Məqalədə “Qaçqın” konseptinin konseptual səciyyələndirilməsi təhlil olunur. Belə ki, məlum olur ki, konseptlər özlüyündə, əsas etibarlı ilə, milli spesifikliyə malik kulturoloji vahidlər kimi nəzərdən keçirilsə də, bu heç də o anlama gəlmir ki, “konsept” anlayışı və ayrı-ayrı konseptlər universallıqdan uzaqdır. Belə ki, lakuna səciyyəsi daşıyan konseptləri nəzərə almasaq, əksər konseptlərin ortaq bazis anlayışlarla bağlılığı, əlaqəsi mövcuddur. Məhz, bu əsasda, “Qaçqın” konseptinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, bu konsept unikal özəlliklərə malik olduğu kimi, bir çox universal xüsusiyyətlərə, konseptdaxili mənə strukturlaşmasına malikdir.

Summary

ON THE UNIVERSAL AND NATIONAL CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF “REFUGEE”

The article on the universal and national characteristics of the concept of “Refugee” analyzes the characterization of the given concept. It becomes evident that although the concepts themselves are mainly considered as cultural units with national specificity, this does not mean that “concept” itself and individual concepts are far from universality. Thus, with the exception of lacuna, there exist some common basic notions or ties by mean of which most of the concepts are related. Due to this analysis it becomes clear that alongside with some unique features the “Refugee” concept has a plethora of universal characteristics as well as semantic structuring ones within the concept.

Rəyçi: f.e.d. E.R.Piriyev

Sevinc Məmiyeva
AMEA Coğrafiya İnstitutu

KIÇIK QAFQAZIN ŞİMAL-ŞƏRQ YAMACININ ÇAYLARINDA SEL HADİSƏLƏRİNİN İNKİŞAF AMİLLƏRİ VƏ ƏMƏLƏGƏLMƏ ŞƏRAİTİ (AZƏRBAYCAN DAXİLİNDƏ)

Açar sözlər: *sel, təhlükə, ekoloji gərginlik, sel təhlükəsinin qiymətləndirilməsi*

Keywords: *mudflow, danger, environmental tension, assessment of mudflow danger*

Ключевые слова: *сель, опасность, экологическая напряженность, оценка селеопасности*

Azərbaycanın dağ geosistemləri daxilində təhlükəli geomorfodinamik proseslərin yaranması dağ rayonlarının təhlükəsiz inkişafı, ekoloji və iqtisadi problemlərin həlli üçün mühüm komponentlərdən biridir. Təhlükəli təbii proseslərin qarşısının alınması və dəyən zərərin azalması ətraf mühitin komponentlərinin degradasiyasına gətirib çıxarır və bəşəriyyətin ən aktual problemlərini təşkil edir. Təhlükəli təbiət hadisələrinin sayının çoxalması və texnogen təsirin güclənməsi nəticəsində onların intensivliyinin artması mürəkkəb mühəndislik qurğuları ilə zəngin ərazilərin bu proseslərin inkişaf zonasında olması təhlükə ehtimalının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olur. İstər bütövlükdə respublikada, istərsə də Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacında ən təhlükəli ekzodinamik proseslər sinfinə aid olan və ekoloji gərginliyi çətinləşdirən, əhaliyə, təsərrüfat kommunikasiyalarına böyük ziyan vuran sellər həm də iqtisadi vəziyyətin səviyyəsini aşağı salır, regionun sosial və ekoloji potensialına zərər gətirir. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, təhlükəli təbiət hadisələrinin təzahür qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsinə və onların regionun ətraf mühitinə və əhalinin güzəranına təsirinə qiymətləndirilməsinə ehtiyac var. Sel əmələgəlmə prosesləri qəfil və qısamüddətli olsa da, ən təhlükəli proseslər sinfinə aiddirlər. Tədqiq olunan regionun yüksək seysmikliyi belə ekzodinamik proseslərin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır ki, onlar da çay dərələrinin relyefində müxtəlif fasiləsiz seysmik dislokasiyalar və seysmogen proseslərlə aydın şəkildə təmsil olunurlar [5]. Mütəxəssislər antropogen amilin aktiv təsirini ekoloji gərginliyin artmasına səbəb olan çoxsaylı fəlakətli prosesləri və ekzodinamik proseslərin inkişaf qanunauyğunluqlarını getdikcə daha dərinləndirəndirəndirlər [6].

Müasir cəmiyyət inkişaf etdikcə onun fəlakətəgətirici təbii proseslərə məruz qalma təhlükəsi və onların miqyası da artır. Bunun obyektiv səbəbləri, birincisi, əhalinin sayının artması və nəticədə bu yerlərdə təbii şəraitin həyat üçün az əlverişli olmasına baxmayaraq, yeni torpaq sahələrinin mənimsənilməsi, ikincisi, global iqlim dəyişikliyi, bu da təbii komplekslərdə təhlükəli ekzodinamik proseslərin tez-tez təkrar olunmasına və intensivliyinin artmasına şərait yaradır.

Sahəsi 9013 km² olan Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacı, çox vaxt təhlükəli və fəlakət törədici müasir ekzodinamik proseslərin müxtəlif və geniş miqyaslı təzahürlərinə malik olan tipik dağlıq ölkədir. Sel əmələgəlmə amilləri baxımından tədqiqat ərazisi ümumilikdə bir struktura malikdir. Sel əmələ gətirən səbəblər bir neçə kompleks – geoloji, iqlim, landşaft və s. amillərdən ibarətdir. Tədqiqat bölgəsi, əsasən yüksək dağlıq ərazilərdə, iqlim baxımından qışı soyuq keçən isti-mülayim qurşağına aiddir. Tədqiqat sahəsinin geoloji litokomplekslərinə, əsasən, yura sisteminin (terrigen, tuf-çökmə, vulkanogen, çöküntü-vulkanogen fasiyalar) və qismən təbaşirin (terrigen fasiya, çöküntü-vulkanogen, tufogen, vulkanogen) çöküntüləri və Dördüncü dövr layları daxildir (Gürgən laydəstəsi və Bakı mərtəbəsi). Landşaftlarda dağ meşəsinin qəhvəyi, şabalıdı və açıq şabalıdı, dağ-çəmən, çəmən torpaqları üstünlük təşkil edir. Selin əmələ gəlməsinə əsasən də intensiv iqtisadi və rekreasiya sahələrində aktiv insan fəaliyyəti təsir edir [1; 3].

Kiçik Qafqazda bir sıra alimlərin diqqətəlayiq relyefin tədqiqi nəticəsində (B.A.Budaqov, İ.E.Mərdanov, A.A.Mikayılov, M.A.Abbasov, R.M.Mahmudova, S.Q.Rüstəmov və başqaları) sel axınının əmələ gəlməsi şəraiti, tezliyi, onların mənşəyi, genetik növləri, bu hadisələrin əraziyə vuran zərər dərəcəsi, coğrafi yayılma xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Bütün bu işlər indiki tədqiqatların fundamental əsasını təşkil etmişdir. Antropogen təsirin kəskin artması nəticəsində sel prosesləri tez-tez baş verir, sel mərkəzlərinin ərazisi genişlənir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, XIX-cu əsrin ikinci yarısına qədər bəzi ərazilərdə sel hadisələri demək olar ki, müşahidə olunmurdu, lakin indi onlar bu və ya digər güclə ildən-ilə artır. Bunu qədim çay gətirmə konuslarının çöküntülərinin qranulometrik tərkibinin müasir yataqların çöküntüləri müqayisəsinin nəticələri sübut edir. Müasir çay dərələrinin çöküntüləri daha iri-qırıntılı tərkibi ilə xarakterizə olunur [1; 2; 3].

Hələ qədim zamanlardan Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacındakı meşələr plansız şəkildə qırılıb. Torpaq strukturunun ciddi şəkildə pozulması, meşə örtüyünün aşağı olması və əvvəllər meşə ilə örtülmüş ərazilərin şumlanması tədqiqat rayonunun dağlıq ərazisinin üstünlük təşkil edən hissəsində sel sutoplayıcı ərazilərdə səth axınının həddən artıq artması və eroziya intensivliyi ilə əlaqədardır. Meşələrdən təmizlənmiş torpaqları əsasən əkin sahələrinin genişlənməsi, yol salınması, turizm obyektlərinin tikintisi, infrastrukturun çəkilməsi, mədənçıxarma, heyvandarlığın inkişafı üçün və s. kimi istifadə edirdilər. Faydalı qazıntıların çıxarılması meşə torpaqlarına külli miqdarda ziyan vurub. Kameral və çöl tədqiqatları göstərdi ki, Göy-Gəl, Gədəbək, Daşkəsən, Şəmkir rayonlarında son on ildə meşələrin məhv edilməsi ekoloji fəlakət həddinə çatıb. Meşələrdən azad edilən ərazilərdə kartof, tütün, taxıl və s. məhsullar becərilir. Yay otlaqlarında – yaylaqlarda 1,5 milyondan çox iri və xırda buynuzlu mal-qara otarılır və bu ot örtüyünün pozulmasına, torpağın tapdalanmasına eroziya və nəticədə təbii komplekslərin deqradasiyasına gətirib çıxarıb. Həmçinin məlum olub ki həddindən artıq otarma səbəbindən “inək cığıruları” deyilən sahələr artıb, bu da eroziya və ya yarıqan əmələ gəlməsi proseslərini artırıb. Şəmkir və Göygölün rayonlarının 2500 m hündürlükdə dağ-çəmən landşaftlarında gənc yarıqanlar geniş şəkildə inkişaf etmişdir. Xoşbulaq, Gəlinqaya, Kürəkçayda 2600 m yüksəklikdə çoxsaylı “inək cığıruları” əmələ gəlmişdi [5]. Gədəbəy və Daşkəsən rayonlarının subalp çəmənlikləri yararsız hala düşmüş, çoxlu sayda çılpaq torpaq sahələri geniş yayılmışdır.

Daşkəsən dəmir filizi mədəncixarma müəssisəsinin faliyyəti nəticəsində tullantı sūxurları Qoşkarçay vadisinin yamaclarında yığılmış və sel ocaqlarının formalaşma proseslərini gücləndirir. Ətə artan tələbat heyvandarlığın inkişafına təkan vermiş və son illərdə subalp və alp çəmənliklərinə təzyiqli artırmışdır. Gədəbəy və Daşkəsən rayonlarının subalp çəmənlikləri yararsız vəziyyətə düşüb [5]. Son zamanlar sel hadisələrinin aktivləşməsinə əsas sel əmələgəlmə ocaqları olan çayların sutoplayıcı ərazilərinin yüksək dağlıq hissəsində mal-qaranın otarılması böyük təsir göstərir. Sel axınlarının sayının və təkrar olunmasının artması insanların intensiv fəaliyyəti və əlverişli təbii şərait ilə birlikdə regionun ekoloji tarazlığını pozur. Respublikanın meşə sahələrinin, meşə otlaqlarından, dağ yamaclarından və digər torpaq ehtiyatlarından rəasional istifadə edilməsi nəticəsində onlardan səmərəsiz istifadə olunur [3; 5].

Tədqiq olunan rayon sel təhlükəsi baxımından orta sel təhlükəli ərazi kimi hesab olunur. Sel hadisələrinin güclü və təkrar olunan çayları siyahısında – Ağsta-façay, Gəncəçay, Tovuzçay, Axıncaçay, Əsrikçay, Çağırçay, Ahıncəçay və s.. çaylar var. Burada sellərin baş verməsinin əsas səbəblərindən biri də uzun sürən quraqlıqdan sonra leysan xarakterli yağışların olmasıdır. Sellərin vurduğu ziyan yüz minlərlə dollara çatır və təəssüf ki, əhali arasında vəfat edənlər də olur. Hər bir bölgədə təbii təhlükəli hadisələri (TTH) öz xüsusiyyətlərinə malikdir. Tədqiqat sahəsində təbii təhlükəli hadisələri limitləşdirən amillər arasında: güclü yağış və qar yağıntıları, yaz daşqınları, ekstremal hava temperatur göstəricilərini və s. qeyd etmək olar. Çayların əksəriyyətində qarışıq su təchizatı, daşqın rejimi ilə seçili və nisbətən az-çox sel hadisələri mövcuttur. Ən yüksək gündəlik yağıntı dağlıq ərazilərdə bəzi hallarda 100-200 mm-ə, düzənlik ərazilərdə isə 400 mm-ə çatır ki, bu da onların illik miqdarının təqribən 60-65%-ni təşkil edir, sellərin əmələ gəlməsi və keçməsi zamanı yüksək dağlıq ərazilərə iki dəfə çox yağıntı düşür. Məhz yağıntıların paylanmasındakı bu qeyri-bərabərliyi sel əmələ gəlməsinin məhdudlaşdırıcı amillərinə aid etmək olar. Güclü yağışlar zamanı qısa müddət ərzində çox böyük miqdarda yağıntı düşə bilər.

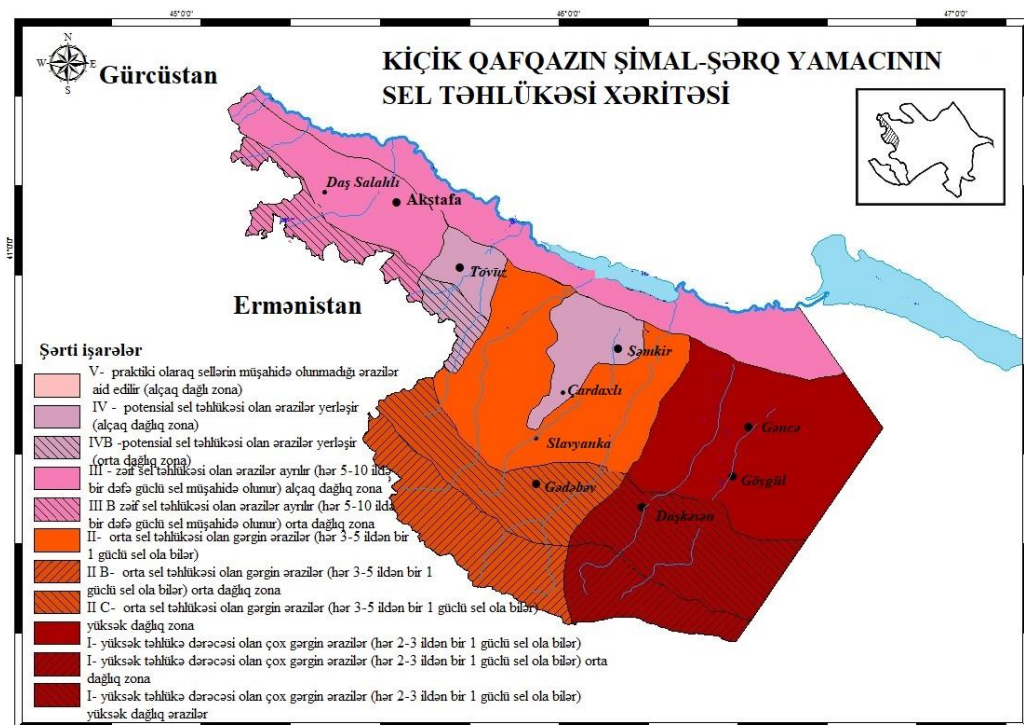
Nəzərdə tutulan ərazidə leysanların maksimal intensivliyi 5 mm/dəq-dən çox olmayıb. Alçaq dağlıq zonada 0,4-0,5 km/km², Şahdağ silsiləsinin suayrıcında isə 0,9-1 km/km² təşkil edir [4; 5]. Həmçinin, hündürlüklə çay şəbəkəsinin sıxlığının artması sel təhlükəsi üçün daha çox şərtlər yaradır. Ərazinin oroqrafik planı və geoloji strukturların quruluşu çay dərələrinin morfoloji xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Orta dağlıq və dağətəyi qurşaqlarda çay dərələrinin morfologiyasını sūxurların litologiyası, müasir və son zamanlar tektonik hərəkətlər müəyyən edir. Gəncəçay çay vadisi əhəngdaşı ilə kəsilmiş və pilləlivari, kanyona bənzər quruluşa malikdir. Bölgənin bir çox çay dərələrində terraslar var. Yamaclarında ufantı və eroziya prosesləri geniş yayılan ensiz səthləri ilə xarakterizə olunan, akkumulyator və eroziya terrasları inkişaf etdirilir.

Azərbaycanın bütün bölgələrində spesifik şəraitdən asılı olaraq geniş diapazonda dəyişən eroziya prosesləri müşahidə olunur. Məsələn, eroziyaya qarşı tədbirlərdən istifadə etmədən əkinlər üçün yamaclardan istifadə edildikdə, ilk güclü yağışdan sonra yamacların dikliyindən asılı olaraq yuyulmanın intensivliyi 5000-30000 t/km², bəzən isə 50000 t/km² çatır. Dağlıq ərazilərdə yuyulmanın intensivliyi qeyri-bərabər paylanır. Kiçik Qafqaz çaylarında eroziya modulunun dəyəri 21

(Gərənçay çayı) ilə 321 t/km^2 (Levçay çayı) arasında dəyişir. R.Mahmudovun materiallarına əsasən, Kiçik Qafqazın tədqiqat sahəsindəki çayların bulanıqlığı 6-8 q/l təşkil edir ki, bu da sel dövrlərini bir neçə dəfə artırır [4; 5].

Bərk materialla qidalanan sel axınının bolluğu güclü aşımna nəticəsində artır və selin əmələ gəlməsinə əsas səbəblərdən biri olur. Eyni zamanda, hazır toplanan sel materialının əmələ gəlməsinə və ilk fürsətdə sel axımına çevrilməsinə şərait yaradan antropogen amil də mühüm rol oynayır. Məsələn, Daşkəsən rayonunda mərmər və dəmir filizinin, Zəylikdə alunitin, Yuxarı Ağcakənddə gipsin, Qazax rayonunda bentonit gilinin çıxarılması və s. sel materiallarının toplanmasına əlverişli şərait yaradır.

Sel hadisələrinin potensialının qiymətləndirilməsi və səciyyələndirilməsi üçün toplanmış material əsasında biz rayonun sel təhlükəsi xəritəsini tərtib etmişik. Təqdim olunan sel təhlükəsi xəritəsində (şəkl.1) biz beş ballıq sistem üzrə ən gərgin əraziləri müəyyən etdik. Gəncəçay, Küryakçay, Qoşqarçay çaylarının hövzələri I-balla təsnif edilir – burada yüksək təhlükə dərəcəsi olan çox gərgin ərazilər (hər 2-3 ildən bir 1 güclü sel ola bilər). Şəmkirçay, Zəyəmçay çaylarının hövzələri II-balla qiymətləndirilmişdir, burada orta sel təhlükəsi olan gərgin ərazilər (hər 3-5 ildən bir 1 güclü sel ola bilər). III balla Ağstafaçay çayı aid olur ki – burada zəif sel təhlükəsi olan ərazilər ayrılır (hər 5-10 ildə bir dəfə güclü sel müşahidə olunur). IV balla aid ərazidə Tovuzçay, Əsrikçay çaylarının hövzələri potensial sel təhlükəsi olan ərazilər yerləşir. V-ball sel hadisələrinin praktiki olaraq müşahidə olunmadığı ərazilər aid edilir. Müəyyən edilib ki, tədqiq olunan ərazidə antropogen təsirin kəskin artması sel əmələgəlmə proseslərinin artmasına, həmçinin sel ocaqlarının ərazisinin artmasına səbəb olur ki, bu da selin ekzodinamik təhlükəsinin artmasına və bölgə də, həmçini yerli əhali üçün təhlükənin artması səbəb olur.

Şəkil 1. Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacının sel təhlükəsi xəritəsi

Sel hadisələrinin öyrənilməsi, xəritələşdirilməsi və diaqnostikasının həm elmi, həm də praktiki əhəmiyyəti çox böyükdür. Sel axınına qarşı mübarizə üsulları arasında hövzədə sel hadisələrinin baş verməsinin tamamilə dayandırılmasına yönəldilmiş aktiv tədbirlər, habelə artıq formalaşmış sellərlə və hövzədən kənara keçən sel axınlarının digər infrastrukturlara təhlükə yaradan sellərlə mübarizəyə xidmət edən passiv tədbirlər fərqlidirlər. Həm aktiv, həm də passiv tədbirlərin bərabər kompleks şəkildə tətbiqi daha effektiv nəticələr göstərir. Yuxarıda göstərilən məlumatları nəzərə alaraq sel ocaqlarının inkişaf dinamikasının və genişləndirilməsinin yerində ətraflı öyrənilməsi və CİS xəritələrindən istifadə edilməsi böyük praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Qarabağ ərazisinin eko-geomorfoloji bölgələri daxilində MQTR təhlili imkan verir ki, bu bölgədə seysmik dislokasiyaların, sellərin, uçqunların, səthi və çay eroziyanın – ən təhlükəli proseslər kimi monitorinqi həyata keçirilsin.

İnfrastruktur obyektlərinin tikintisi, yolların və kommunikasiyaların çəkilişi zamanı tədqiq olunan rayonda sel hadisələrinin əmələ gəlməsinin qarşısının alınması tədbirləri sırasında meşə meliorasiyası, aqrotexniki, otlaq-meliorativ, meşəbərpa, hidrotexniki və təşkilati-təsərrüfat tədbirlərinin həyata keçirilməsi təklif edilir.

Ədəbiyyat:

1. Антонов Б.А. Геоморфология и вопросы новейшей тектоники юго-восточной части Малого Кавказа. Баку, Элм, 1971, 162.с.
2. Антонов Б.А. Рельеф Азербайджана. Северо-восточный склон Малого Кавказа. Баку, Элм, 1993, с.211-216.
3. Будагов Б.А. Генетическая классификация форм рельефа, образованных селевыми потоками./Тр.Геогр.об-ва АзССР, 1966,т 3.
4. Махмудов Р.Н. Кадастр селевых потоков и карта селевой опасности Азербайджанской ССР. Академия наук Азербайджанской ССР. Баку,2008г.
5. Мамиева С.А. Усиление риска селеопасности на северо-восточном склоне Малого Кавказа под антропогенным воздействием. Azərbaycan Coğrafiya Səmiyyətinin əsərləri. XVI cild. Bakı 2011, s. 25-28.
6. Таланов Е.А. Селевой риск: теоретические основы и практическая значимость/ Труды Международная конференции «Селевые потоки: катастрофы, риск, прогноз, защита». Пятигорск, 2008,с.74-77.

Summary

FACTORS OF DEVELOPMENT AND CONDITIONS OF FORMATION FLOOD PROCESSES ON THE NORTH-EASTERN SLOPE OF THE MINOR CAUCASUS (WITHIN AZERBAIJAN)

The article describes in detail the limiting factors affecting the development and activation of flood processes on the north-eastern slope of the Minor Caucasus and their impact on environmental tensions in the area. The assessment of flood processes was carried out according to the degree of impact on modern relief. A flood map of the region was developed to assess and characterize the flood risk. The tensest areas are divided on a five-point scale. Active and passive methods were recommended for flood control in the study area.

Резюме
ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ И УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И
СЕЛЕЙ НА РЕКАХ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО СКЛОНА МАЛОГО КАВКАЗА
(В ПРЕДЕЛАХ АЗЕРБАЙДЖАНА)

В статье рассматриваются лимитирующие факторы, влияющие на развития и активизацию селевых процессов на северо-восточном склоне Малого Кавказа и их воздействие на экологическую напряженность на местности. Проведена оценка селевых процессов по степени влияния на современный рельеф. Для оценки и характеристики селеносности составлена карта схема селеопасности региона. По пяти бальной системе выделены наиболее напряженные территории. Даны рекомендации активных и пассивных методов борьбы с селями в исследуемом районе.

***Рәүси:** c.ü.f.d.G.Ağakışiyeva*

Ван Сюцзе
Бакинский Государственный Университет

“ОДИН ПОЯС, ОДИН ПУТЬ” В СОВРЕМЕННЫХ КИТАЙСКИХ МЕДИА

Ключевые слова: *Шелковый путь, медиа, СМИ, Китай*

Açar sözlər: *İpək yolu, media, kütləvi informasiya vasitələri, Çin*

Keywords: *Silk road, Media, Mass Media, China*

Китай является не только отправной точкой древнего Шелкового пути, но и Экономическим поясом Шелкового пути и Морского Шелкового пути 21-го века, называемого «Один пояс, один путь», инициатором и доминирующей страной этого транснационального экономического пояса. По своей природе Инициатива «Один пояс, один путь» является открытой и инклюзивной, и платформой для общего развития стран, расположенных вдоль маршрута. «Один пояс, один путь» - это не просто экономическая, но глобальная инициатива, которая охватывает политическое сотрудничество, политический диалог, экономическую интеграцию, торговлю, инвестиции, культурную толерантность и строительство инфраструктуры. Статус-кво и тенденции к экономической глобализации сделали судьбы всех стран мира тесно связанными, и ни одна страна не может быть застрахована от этого в одиночку. Проект «Один пояс, один путь» глубоко интегрировал Китай и мировую экономику, еще больше укрепил позиции Китая в мировой экономике и обеспечил выход из мирового экономического кризиса. «Один пояс, один путь» – это потребность не только экономического развития Китая, но и потребности экономического развития всех стран мира. Азербайджан всегда был важным производителем и экспортером энергии в мире, но на эту единую, зависящую от ресурсов промышленную структуру сильно влияют колебания мировых цен на нефть. В ответ на этот вызов правительство Азербайджана активно проводит трансформацию и корректировку структуры промышленности и активно развивает нефтяные и газовые отрасли. Азербайджан давно выдвинул национальную стратегию развития по возрождению древнего Шелкового пути. Таким образом, Азербайджан активно реагирует на китайскую инициативу «Один пояс, один путь» и участвует в ней.

С момента создания инициативы совместного строительства «Один пояс, один путь» средства массовой информации играли активную роль в строительстве. Институт журналистики и коммуникации Китайской академии социальных наук указал в «Синей книге новых медиа: Отчет о развитии новых медиа в Китае», что «Цифровой Шелковый путь» сам по себе является важной областью для совместного строительства «Один пояс, один путь».

«Синяя книга» считает, что новые медиа стали важной частью совместного строительства «Один пояс, один путь». С тех пор, как более пяти лет выдвигалось совместное строительство инициативы «Один пояс, один путь». Новые средства массовой информации играли активную роль в строительстве «Один пояс, один путь» через информационные службы и проекты международного сотрудничества, связанные с новыми СМИ появлялись одно за другим [9]. В совместном строительстве «Один пояс, один путь» китайские СМИ играют роль в предоставлении информационных услуг и распространяют соответствующую информацию во внешний мир; с другой стороны, они проводят международное сотрудничество с иностранными СМИ посредством проектных соглашений и других мероприятий по продвижению совместного строительства «Один пояс, один путь».

23 апреля 2019 года в газете Beijing People's Daily открылось первое заседание правления Альянса по сотрудничеству в области новостей «Один пояс, один путь». Председатель Китайской Народной Республики Си Цзиньпин направил поздравительное письмо. Си Цзиньпин отметил, что инициатива «Один пояс, один путь» зародилась в Китае, а возможности и результаты принадлежат миру. Участвующие стороны придерживаются духа Шелкового пути мирного сотрудничества, открытости терпимости, взаимного обучения, взаимной выгоды, взаимная выгода и беспроигрышного варианта. Усилия по превращению «Один пояс, один путь» в путь к миру, путь к процветанию, путь к открытости, путь к зеленому, путь к инновациям и путь к цивилизации. Си Цзиньпин подчеркнул, что нам очень приятно видеть, что после выдвижения инициативы «Один пояс, один путь» средства массовой информации сыграли активную роль в построении партнерской сети «Один пояс, один путь». Альянс по сотрудничеству в области новостей «Один пояс, один путь» обеспечивает удобную платформу для обмена информацией и сотрудничества для СМИ со всего мира. Есть надежда, что руководящие единицы будут продвигать дух Шелкового пути, укреплять коммуникацию и сотрудничество и делать больше для продвижения политических коммуникаций, взаимодействия объектов, беспрепятственной торговли, финансовой интеграции и связей между людьми, рассказывать историю «Один пояс, один путь» и строительство для совместного строительства «Один пояс, один путь». Хорошая атмосфера общественного мнения сделает совместное строительство «Один пояс, один путь» лучше и принесет больше пользы народам стран, расположенных вдоль маршрута [10].

Китайские СМИ понимают проект «Один пояс, один путь» в процессе строительства от распространения концепции, общего органа по реализации стратегии, до информационного содержания «Один пояс, один путь» в средствах массовой информации, а затем до конкретной поддержки условия для проекта «Один пояс, один путь», а также вопросы, связанные с внутренними и зарубежными странами. Ученые провели углубленное исследование стратегии «Один пояс, один путь» и зарубежных коммуникационных исследований. Сама по себе инициатива «Один пояс, один путь» представляет собой долгосрочный систематический проект, и его внешняя коммуникационная работа

также требует систематического планирования. Чтобы лучше завершить инициативу «Один пояс, один путь», китайские СМИ не только размещают информацию о проекте «Один пояс, один путь» в наиболее важных страницах в газетах, журналах и на веб-страницах, но агентство Синьхуа также специализируется на строительстве. «Один пояс, один путь» – выпущен информационный продукт «Синьхуа Шелковый путь». Синьхуа Шелковый путь – это национальная комплексная информационная платформа, созданная для продвижения проекта «Один пояс, один путь» для правительств, предприятий и учреждений, а также авторитетный веб-сайт для информации, связанный с проектом «Один пояс, один путь». Кроме того, Китай также провел несколько форумов по сотрудничеству СМИ «Один пояс, один путь», форумы международного сотрудничества «Один пояс, один путь», учредил международный альянс новых медиа «Один пояс, один путь» и альянс сотрудничества в области новостей «Один пояс, один путь». Китайские СМИ всегда уделяли большое внимание тому, чтобы средства массовой информации вносили свой вклад в совместное строительство «Один пояс, один путь».

В рамках форума сотрудничества СМИ «Один пояс, один путь» на церемонии открытия форума приняли участие 256 гостей из 90 стран и международных организаций, 205 СМИ и различных агентств. Цзи Бинсюань, заместитель председателя Постоянного Комитета Всекитайского собрания народных представителей Китайской Народной Республики, отметил в своей речи, что совместное строительство проекта «Один пояс, один путь» зависит от общей ситуации, соответствует общим тенденция и соответствует общим устремлениям развития всех стран. Это участие Китая в глобальной открытости. Сотрудничество, совершенствование системы глобального экономического управления, содействие глобальному общему развитию и процветанию, а также продвижение «Китай План» построения сообщества с общим будущим для человечества. В своем выступлении он выразил надежду, что друзья СМИ со всего мира будут сотрудничать, чтобы содействовать распространению миролюбия, развитие, открытость, новаторства и цивилизации инициативы «Один пояс, один путь». В своем выступлении заместитель министра Центрального управления пропаганды заявил, что СМИ должны активно быть рекордсменом, участником и пропагандистом совместного строительства «Один пояс, один путь». Необходимо четко понимать, в каком направлении движутся новости «Один пояс, один путь», и еще больше укреплять связи сотрудничества СМИ «Один пояс, один путь» [1].

23 июня 2021 года новостной сайт Государственного совета опубликовал статью. Содержание этой статьи представляет собой выступление Председателя Китайской Народной Республики Си Цзиньпина на конференции по международному сотрудничеству «Один пояс, один путь» в Азиатско-Тихоокеанском регионе. В своем выступлении он подчеркнул, что цель инициативы «Один пояс, один путь» – унаследовать дух Шелкового пути и совместно создать открытую платформу сотрудничества, чтобы придать новый импульс сотрудничеству и развитию разных стран. С тех пор, как было предложено совместное строительство «Один пояс, один путь», 140 стран подпи-

сали соглашения о сотрудничестве с Китаем для совместного строительства «Один пояс, один путь». Различные страны активно продвигают политическую коммуникацию, подключение объектов, беспрепятственную торговлю, финансовую взаимосвязь и связи между людьми. Было начато большое количество проектов прагматичного сотрудничества, направленных на благо людей, и было налажено всеобъемлющее и комплексное партнерство в области межсетевого взаимодействия, создавая новые перспективы для общего развития. В своем выступлении он также упомянул, что перед лицом внезапной новой короновирусной эпидемии страны, расположенные вдоль «Один пояс, один путь», помогали друг другу преодолевать трудности и по-прежнему способствовали развитию совместного строительства «Один пояс, один путь», внушая уверенность международному сообществу. Проект вносит важный вклад в глобальное сотрудничество в знак протеста против эпидемии и восстановления экономики [6].

Чтобы дать возможность своим компаниям и сотрудничающим странам, расположенным вдоль «Один пояс, один путь», лучше, более своевременно и точно получать информацию, относящуюся к «Один пояс, один путь», Китайское правительство решило создать национальный веб-сайт «Один пояс, один путь». После тщательной подготовки 21 марта 2017 года был официально запущен национальный официальный сайт «Один пояс, один путь», и одновременно были открыты сайты Weibo и WeChat. Национальная сеть «Один пояс, один путь» направлена на предоставление информации, общении с общественностью и сотрудничество для обеспечения беспроблемной ситуации и своевременного реагирования на основные проблемы внутри страны и за рубежом, научное и точное объяснение основных концепций «Один пояс, один путь», а также авторитетно публиковать и интерпретировать соответствующую внутреннюю и зарубежную политику и правила «Один пояс, один путь», являющимися всеобъемлющими и объективными. Представлять новые достижения строительства «Один пояс, один путь», а также предоставлять информационные услуги и интерактивные обмены для партнерства, организации и граждане по пути к активному участию в строительстве «Один пояс, один путь» [8].

В целях дальнейшего развития и совершенствования «Национальной сети «Один пояс, один путь» 25 октября 2021 года Национальная комиссия по развитию и реформам Китая и информационное агентство Синьхуа подписали соглашение о сотрудничестве. В соглашении говорилось, что обе стороны будут совместно руководить строительством и эксплуатацией Национальной сети «Один пояс, один путь». И техническое обслуживание, чтобы помочь построить высококачественное развитие сети «Один пояс, один путь». Это поможет обеим сторонам сконцентрировать свои превосходные ресурсы, обновить свои операционные модели, способствовать эффективному созданию веб-сайта в соответствии с новыми рамками сотрудничества, совместно работать над качественным строительством «Один пояс, один путь». Работа по распространению новостей и информации, а также совместное превращение веб-сайта в совместную конструкцию «Один пояс,

один путь». Авторитетная платформа для выпуска информации, платформа для интерпретации политики, платформа информационных услуг и платформа для международного обмена [5].

26 октября 2021 года People's Daily Online сообщила о работе аналитического центра СМИ «Один пояс, один путь» и о молодежном диалоге, который состоялся в Нанкине 25-го числа на Международном канале. Более 50 человек, в том числе представители основных средств массовой информации в стране и за рубежом, эксперты и ученые аналитических центров, а также представители молодежи из стран, расположенных вдоль «Один пояс, один путь», приняли участие в этом диалоге и провели широкую и глубокую дискуссию по теме «Совместная работа над преодолением трудностей и совместная работа над созданием будущего» [7].

По сравнению с политикой и культурой, китайские СМИ сообщают о новостях, связанных с «Один пояс, один путь», которые в большей степени относятся к экономическим сообщениям. Постоянно выходят в свет бесчисленное множество новостей, связанных с инвестициями и сотрудничеством Китая в странах, расположенных вдоль «Один пояс, один путь». Согласно отчету министерства торговли Китая, с января по июль 2021 года китайские компании вложат 11,29 млрд долларов в прямые нефинансовые инвестиции в 56 странах, расположенных вдоль «Один пояс, один путь», что на больше чем в годовом исчислении 1,21%. С января по сентябрь 2021 года китайские компании вложили 14,87 млрд долларов в прямые нефинансовые инвестиции в 56 странах, расположенных вдоль «Один пояс, один путь», что на 5,7% больше по сравнению с аналогичным периодом прошлого года. Что касается проектов с иностранными контрактами, китайские компании подписали 3643 новых контракта по проектам с иностранными контрактами в 60 странах, расположенных вдоль «Один пояс, один путь», на сумму недавно подписанного контракта на сумму 80,81 миллиарда долларов. Что касается импорта и экспорта, то в первой половине 2021 года импорт и экспорт Китая в страны, расположенные вдоль «Один пояс, один путь», достигли 5,35 трлн юаней, увеличившись по сравнению с аналогичным периодом прошлого года на 27,5%, что составляет 29,6% от китайского общая стоимость импорта и экспорта внешней торговли [2; 3].

По сообщению пресс-службы Министерства торговли Китая, в целях дальнейшего развития практического сотрудничества между Китаем и Азербайджаном, во второй половине дня 27 октября 2021 года Юй Цзяньхуа, переговорщик по международной торговле и заместитель министра торговли Китай и заместитель премьер-министра Азербайджана Мустафаев сняли видео Сопредседателем восьмого заседания Китайско-азербайджанского межправительственного комитета по экономическому и торговому сотрудничеству для обмена мнениями о реализации консенсуса лидеров двух стран и углублении практического торгово-экономического сотрудничества. Юй Цзяньхуа сказал, что в июне этого года президент Си Цзиньпин поговорил с президентом Алиевым и достиг консенсуса по продвижению совместного строительства «Один пояс, один путь» и укреплению сотрудничества в раз-

личных областях, что указывает на дальнейшее прагматическое сотрудничество между Китаем и арабскими странами. Под стратегическим руководством лидеров двух стран обе стороны преодолели неблагоприятные последствия эпидемии и способствовали постоянному углублению и укреплению торгово-экономического сотрудничества. Ряд проектов сотрудничества в области разработки нефти, информационных коммуникаций, строительные и строительные материалы, значительно увеличился номер «Транскаспийского международного транспортного коридора». В следующем году Китай и Алжир отметят 30-ю годовщину установления дипломатических отношений. Министерство торговли готово работать с Алжиром над продвижением высококачественного совместного строительства «Один пояс, один путь», стремясь к более практичным результатам в сферах экономики, торговли, инвестиций, межсетевого взаимодействия, медицины и здравоохранения; расширение диверсификации в области развития, углубление обменов между местностями и предприятиями и расширение масштабов торговли; усиление зеленых и цифровых возможностей и создание нового роста точки для торгово-экономического сотрудничества. Мустафаев выразил благодарность Китаю за его поддержку и помощь Афганистану в борьбе с новой коронавирусной эпидемией. Он сказал, что Афганистан готов укреплять сотрудничество с Китаем в таких областях, как инфраструктура, трансграничные перевозки, информация и связь, цифровая экономика и индустриальные парки., будет способствовать дальнейшей оптимизации инвестиционной и операционной среды, а также приветствовать новые китайские компании для инвестиций и сотрудничества в Азербайджане [4].

Через многочисленные медиа-альянсы, медиа-организации, новостные веб-сайты, пресс-конференции и новостные форумы, связанные с инициативой «Один пояс, один путь», китайские СМИ продемонстрировали нам все аспекты своей мощной медиа-силы для совместного строительства инициативы «Один пояс, один путь». Почти все газеты, журналы, веб-сайты и другие организации средств массовой информации в Китае сообщали о новостях, связанных с «Один пояс, один путь». Это показывает, что китайские СМИ придают большое значение инициативе «Один пояс, один путь» и широко ее распространяют. Китайские СМИ не только сообщили китайскому народу о последних новостях «Один пояс, один путь», но и создали благоприятную атмосферу общественного мнения для стран-партнеров «Один пояс, один путь».

Литература:

1. <http://www.belroadforum.com/m/p/1328/detail> 媒体合作论坛
2. <http://www.mofcom.gov.cn/article/tongjiziliao/dgz/202110/20211003211561.shtml#:~:text=2021%E5%B9%B41%2D9%E6%9C%88%EF%BC%8C%E6%88%91%E5%9B%BD%E4%BC%81%E4%B8%9A%E5%9C%A8%E2%80%9C%E4%B8%80%E5%B8%A6,%E5%9B%BD%E5%92%8C%E6%9F%AC%E5%9F%94%E5%AF%A8%E7%AD%89%E5%9B%BD%E5%AE%B6>
3. <http://www.mofcom.gov.cn/article/zwgk/tjsj/202108/20210803193271.shtml>
4. <http://www.mofcom.gov.cn/article/syxwfb/202110/20211003212259.shtml>

5. <https://news.cnstock.com/news/bwqx-202110-4772925.htm>
6. <http://www.scio.gov.cn/31773/35507/gcyl35511/Document/1707321/1707321.htm>
7. <http://world.people.com.cn/n1/2021/1026/c1002-32264649.html>
8. https://www.yidaiyilu.gov.cn/info/iList.jsp?tm_id=126&cat_id=10002&info_id=9588
9. 经济日报.2019年7月16日 星期二.第16版:一带一路;新媒体发展助推“一带一路”建设, CN11-0014 代号 1-68 第 13147 期, 10.人民日报 CN11-0065,代号 1-1, 2019年4月24日 04版

Xülasə

MÜASİR ÇİN MEDİYASINDA “BİR KƏMƏR, BİR YOL”

Məqalə müasir Çin mətbuatında “Bir kəmə, bir yol” mövzunu tədqiq edir. Məqalədə “Bir kəmə, bir yol”un mahiyyəti və tikintisinin mənası qıscaca təsvir olunur. Müəllif Çin mediasının “Bir kəmə, bir yol”un tikintisinə böyük diqqət yetirdiyini və verdiyi töhfəni vurğulayır.

Summary

“ONE BELT, ONE ROAD” IN MODERN CHINESE MEDIA

The article explores “One Belt, One Road” concept in the modern Chinese media. The article briefly describes the essence of “One Belt, One Road” and the meaning of the construction. The author highlights the great attention of the Chinese media to the construction of “One Belt, One Road” and its contribution to this cause.

Rəyçi: dos. A.Ş.Şahmuradov

TİBBİ BİLİKLƏR

Aytən Zeynalova

Vüsalə Yusifova

Azərbaycan Dillər Universiteti

UŞAQLARDA NİTQ QÜSURU

Açar sözləri: *nitq, kəkaləmə, qüsur, yazı, loqoped, səs telləri*

Keywords: *speech, stuttering, defect, writing, speech therapist, vocal cords*

Ключевые слова: *речь, заикание, дефект, написание, логопед, голосовые связки*

Uşaq dünyaya gəldiyi gündən etibarən nitqi tədricən inkişaf edir. 3 yaşlı uşağın nitqində 1000-1500, 4 yaşlının nitqində 1600-1926, 5 yaşlı uşağın nitqində isə 2500-3000-ə yaxın söz ehtiyatı olur. İnsan təfəkkürünün inkişafında nitqin rolu çox böyükdür. Nitq vasitəsilə insanlar nəinki öz fikirlərini bir-birinə çatdırır, həm də onların təfəkkürü nitqli ünsiyyət prosesində təşəkkül edir və formalaşır. Müasir dövrdə ən çox rast gəlinən problemlərdən biri uşaqlarda nitqin vaxtında inkişaf etməməsidir. Valideynlər övladlarının danışmamağından, yaxud danışarkən qüsurları olmasından şikayət edirlər. Ötən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində həmin problem yalnız 4% təşkil edirdisə, hazırda nitqi qüsurlu olan uşaqların sayı 6 dəfə artıb.

Nitq inkişafının geriliyi.

Nitqin inkişafı bir neçə faktordan asılıdır: uşağın özünün xüsusiyyətindən, cinsindən (qızlar oğlanlara nisbətən daha tez danışmağa meyillidirlər), valideynlərlə ünsiyyətdən, fizioloji xüsusiyyətdən və s. Böyüklərin nitqi uşaq üçün çox vacibdir. Nitq inkişafının ləngliyi (NİL) uşağın nitqinin digər uşaqların nitqinə nisbətən gecikməsidir. NİL zamanı uşaq danışa bilir, amma yaşadlarına nisbətən nitqində geriləmə olur. Xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, nitq inkişafının ləngliyi ümumi psixikaya da təsirsiz ötüşmür. Bu zaman uşaq ətrafdakı insanlarla ünsiyyətdən qaçır və ya çətinlik çəkir, emosiyaların əmələ gəlməsində və formalaşmasında gecikmə müşahidə olunur, hətta davranışına da mənfi təsir göstərir.

Uşaqlarda nitq inkişafının geriliyinin yaranmasına aşağıdakı səbəbləri göstərmək olar:

- Uşaq danışmır və ya öz dilində danışır, valideyn buna fikir vermir;
- Travma, baş-beyin zədələnməsi, həmçinin bətn daxilində və sonrakı yaş dövrlərində xəstəliklərin olması;
- Uşağın eşitməsində problemlər olduqda.

Uşağın nitq inkişafında ləngliyi 3-4 yaş aralarında müəyyən etmək olar. Həmin diaqnozu qoymaq üçün nevropatoloqun, psixoloqun və loqopedin rəyi üst-üstə düşməlidir. Bu zaman loqopedlə yanaşı psixoloqun işi də vacib sayılır. Hər iki mütəxəssisin birlikdə çalışması sonda daha effektiv nəticə verir. Uşaqda nitq inkişafının ləngliyi zamanı əsasən aşağıda qeyd olunan problemlər ortaya çıxır:

1. Nitqin hərtərəfli pozuntusu;
2. Sözlərin deyilişi zamanı səs pozuntusu;
3. Qrammatik cəhətdən düzgün olmayan deyiliş;
4. Lügət ehtiyatının zəifliyi;
5. Tempin və ahəngin pozuntusu;
6. Deyilən müraciəti anlamaması.

Klinik pedaqoji təsnifatda göstərilən nitq pozuntuları 2 əsas qrupa bölünür:

1. Şifahi nitq pozuntuları;
2. Yazılı nitq pozuntuları.

Şifahi nitq pozuntusuna disfaniya (afoniya), bradilaliya, texilaliya, kəkələmə, dislaliya, dizartiriya, rinolaliya, afaziya, alaliya aiddir. Yazılı nitq pozuntusuna disleksiya və disqrafiya aid edilir.

Disleksiya oxu prosesinin qismən pozuntusu deməkdir. Hərflərin tanınmaması, hecalarda və hecaların sözlərdə birləşməsi ilə bağlı çətinliklər oxunun ləngiməsinə, sözün səs formasının səhv əks olunmasına, hətta ən sadə mətnin səhv başa düşülməsinə səbəb olur və ağır dərəcəsi aleksiya adlanır.

Disqrafiya isə yazı prosesinin qismən pozuntusu deməkdir, ağır dərəcəsi isə aqrafia adlanır.

Disfanzিয়া – Disfoniya, səs tellərinin və ya səs qurğusunun patoloji vəziyyətidir. Disfoniyanın çox saylı səbəbləri var, lakin onların əksəriyyəti xoş xasiyyətli-dir və asanlıqla müalicə edilə bilər. Disfoniyanın bəzi səbəbləri bunlardır:

- Qırtlaq iltihabı qısa müddət ərzində və ya xroniki olaraq disfoniyaya səbəb ola bilər;
- Səs tellərindəki topaklar da disfoniyaya səbəb ola bilər;
- Hipotiroidizm;
- Bir növ cərrahiyyə və ya hər hansı digər travma zamanı qırtlağın və ya səs qurğusunun hər hansı bir travması disfoniyaya ilə nəticələnmə bilər;
- Səs tellərinin iflici: Bəzi cərrahi əməliyyatlar, xüsusən də qalxanabənzer vəz, ürək və ya ağciyərlər qırtlaq sinirlərinə zərər verə bilər ki, bu da disfoniyaya səbəb olur.

Psixoloji: Disfoniyanın yaranmasında stress faktoru rol oynayır. İşdə və ya evdə çox stress altında olan və ya emosional travma keçirən insanlarda disfoniya-ya rast gəlinə bilər.

Ümumi soyuqluq: səsin müvəqqəti xırıltısına və ya disfoniyaya səbəb ola bilər.

Disfoniya əziyyət çəkən insanların yüksək səslə danışa bilmədiyini görə bilərik. Bu insanlar boğazda davamlı quruluq, ağrı həmçinin ürək yanması ilə də qarşılaşa bilərlər. Disfoniyanın müalicəsi dörd istiqamətlidir. Disfoniyanın konservativ müalicəsi: Bu disfoniya üçün ilk müalicə xəttidir, stress, siqaret, spirt və s. kimi disfoniyanın səbəblərini müəyyən etməklə həyata keçirilir. Boğazı nəm

saxlamaq üçün xəstəyə bol su içmək tövsiyyə olunur. Qırtlağın bir az dincəlməsi və sağalmasına vaxt verilməsi üçün xəstəyə bir neçə gün susması və danışmaması tövsiyyə olunur. Bu müddət ərzində xəstə ünsiyyət üçün qeydlərdən istifadə edir.

Disfoniya üçün nitq terapiyası: Bu disfoniyanın müalicəsində vacib bir aspektdir. Danışq terapevti xəstə üçün bir müalicə planı tərtib edir. Danışq terapiyası bir növ emosional travma, kədər səbəbi ilə disfoniya olan və ya disfoniyaya səbəb olan səs kord düyünləri kimi tibbi vəziyyəti olan insanlar üçün ən yaxşısıdır. Danışq terapiyasının effektiv olması üçün vaxt lazım olduğundan xəstənin motivasiyası və səbri olmalıdır.

Disfoniyanın müalicəsi üçün dərmanlar: Laringit və ya qırtlaq iltihabı kimi vəziyyətlər disfoniya ilə nəticələnə bilər, buna adətən bir virus səbəb olur. Müntəzəm dozada parasetamol və isti su qarqaraları bu vəziyyəti müalicə etmək üçün ən yaxşı vasitədir. Disfoniyanın cərrahi müalicə üsulu: səs tellərindəki böyümə və ya şiş səbəbi ilə meydana gəlmiş təqdirdə edilir.

Afoniya – disfoniyanın daha kəskin halı olub, ümumi səs itkisinə səbəb olur. Disfoniya səs tellərinin patoloji pozulması baş verirsə, afoniyada bu səsin tamam batması ilə müşahidə olunur.

Dislaliya (yunanca dis-hissəvi pozğunluq, çatışmamazlıq və lalio-danışram) normal eşitmənin olması və nitq aparatının mühafizə olunmuş innervasiyası (sinir hüceyrələri ilə təmin olunması) ilə müəyyənləşir. Qeyd etmək lazımdır ki, displaliya uşaqlar arasında ən geniş yayılmış nitq pozğunluqlarıdır. Aparılan tədqiqatlara görə məktəbəqədər yaşlı uşaqlar arasında 15-20% kiçik, ibtidai sinif şagirdləri arasında 5-7% uşaq displaliya qüsurlarına malikdirlər. Mənşəyinə görə displaliya iki növə ayrılır: funksional və mexaniki (üsvü).

Funksional displaliya səs tələffüzünün pozulmasının elə bir formasıdır ki, burada artikulyasiya aparatında heç bir çatışmamazlıq müşahidə edilmir. Bu qüsurların yaranmasının ən önəmli səbəblərindən biri uşaqların ailədə düzgün nitq tərbiyəsi almamasıdır. Bəzən yaşlılar (ata, ana və nənə) uşağın nitqini təqlid edir, uzun müddət onunla “uşaq dilində” danışırlar. Funksional displaliya bəzən nitqində qüsurlar, dialekt xüsusiyyətləri olan və həddən artıq sürətli nitqli adamlarla daimi ünsiyyət nəticəsində də yaranma bilər.

Mexaniki və ya üsvü displaliya düzgün olmayan səs tələffüzü periferik nitq aparatının üsvü qüsurları, onun sümük və əzələ quruluşundakı çatışmamazlıqları nəticəsində meydana gəlir. Mexaniki displaliyanın yaranmasının başlıca səbəbi kimi dilaltı pərdənin qısalığını göstərmək olar. Belə ki, dilaltı pərdənin qısa olması dilin hərəkətini məhdudlaşdırır və səs tələffüzünü çətinləşdirir. Bundan əlavə, dilin həddindən artıq böyük, enli və ya qısa, ensiz olması da displaliyanın yaranmasına şərtləndirir.

Alaliya – Uşaqlarda nitqin inkişafdan geri qalmasının ağır hallarından biri də alaliyadır. Alaliya (a – latınca inkar deməkdir və lalio – nitq, danışmaq, nitqin olmaması kimi tərcümə olunur) erkən uşaqlıq çağlarında nitqin inkişafdan geri qalmasıdır. Alaliya mərkəzi sinir sisteminin zədələnməsi nəticəsində yaranır. Bir çox hallarda alaliyanın yaranma səbəbi doğuş zədələri, həmçinin 1,5 yaşına qədər uşaqlarda baş beyin qabığının nitq sahələrinin zədələnməsinə gətirib çıxaran baş beyinin zədələnməsi xəstəliyi ola bilər.

Dinamik afaziyada xəstə sözlərin təkrarında, isimləri adlandırmaqda, nitqi başa düşməkdə çətinlik çəkməsə də cümlələrlə danışmaq qabiliyyətinin pozulması ilə əlaqədardır. Dinamik afaziyanın iki formasını qeyd etmək olar: bunların birində fikirlərin 30 proqramlaşdırılması, digərində isə onun qrammatik-sintaktik təşkil mexanizmi pozulur.

Efferent motor afaziya nitqdə ayrı-ayrı sözlər saxlanılmaqla ifadənin qrammatik quruluşunun pozulması və bundan başqa onun motor sxeminin pozulması ilə xarakterizə olunur; bu zaman xəstələr ayrı-ayrı səsləri tələffüz edə bildikləri halda, onları müəyyən ardıcılıqla birləşdirə bilmirlər. Beləliklə, burada nitqin yaranma ardıcılığı pozulur.

Afferent motor afaziya nitq artikulyasiyasının aydınlıq dərəcəsinin pozulmasından ibarətdir. Xəstə ona lazım olan müvafiq səsi tapa bilmir və daim yaxın artikulyasiyası olan səse istinad edir. Burada səsləri seçmək hissəsi pozulmuş olur. Semantik afaziya sözləri tapmaqda çətinliklərdə və sözlər arasındakı semantik (məntiqi-qrammatik) əlaqənin pozulmasında özünü göstərir. Məsələn, xəstə, “ata” və “qardaş” sözlərini anladığı halda, “atanın qardaşı” ifadəsinin nədən ibarət olduğunu anlaya bilmir. Bu kimi hallarda sözlərin semantik sistemliliyinin, sözləri mənalara görə seçmənin pozulması müşahidə edilir.

Senzor afoziya hər şeydən əvvəl, nitqin qavranılması zamanı birinci növbədə fonematik eşitmənin pozulmasında, daha doğrusu, sözün səs tərkibi və mənası arasındakı qarşılıqlı əlaqənin pozulmasında özünü göstərir. Bu cür afaziya zamanı sözlərin səs təhlili pozulmuş olur. Göstərmək lazımdır ki, nitq fəaliyyətinin bir neçə növü vardır. Bunlar arasında ən əsas nitq növləri bunlardır: monoloji və dialoji nitq, daxili nitq, yazılı nitq.

Nitq inşafının ləngliyinin aradan qaldırılmasında valideynlər daha çox maraqlı olmalıdırlar. Valideynlər mütəxəssislərin tapşırıqlarını evdə mütləq yerinə yetirməli, övladı ilə sıx ünsiyyət qurmalı, onları televizordan, kompüterdən uzaqlaşdırmalıdırlar.

Kəkələmə

Kəkələmək insanın qədsiz olaraq damaq səsləri ilə başlayan sözləri və hecaları təkrarlamasına, uzatmasına və ya kəsilməsinə verilən təsvirdir. Əsasən evin kiçik uşaqlarında rast gəlinir. Ən çox 2-7 yaş arasında olur, ortalama yaş həddi 5 yaşdır.

Hər 100 insanın birində kəkələmə olur. Oğlanlarda qızlara nisbətən buna 4 dəfə artıq rast gəlinir. Əgər uşaq kəkələməyə 6 aydan artıq başlayıbsa, onda mütləq nevropatoloq və loqopedə müraciət edilməlidir.

Kəkələmənin tam yaranma səbəbi məlum deyil. Bəzi araşdırmalar genin və ya stressin buna yol açdığını deyir. Digər bir araşdırma kəkələmə və teurətə sindromu arasında əlaqə olduğunu deyir. Kəkələmə nitq aparatı əzələsinin qıcolmasıdır.

İlkin olaraq kəkələməyə uşaq xəstəliyi deyilir. Kəkələyən insanlar daim açıq havada gəzməli və çoxlu vanna qəbul etməlidirlər. Kəkələyən uşaqlarla iş uzunmüddətli olur.

Kəkələmənin növləri:

1. Klonik
2. Tonik
3. Qarışıq

Kəkələmənin ən yüngül forması klonikdir. Məsələn, uşaq maşın sözünü demək istəyir. Bu zaman həmin sözü belə tələffüz edir: ma....ma.... maşın. Uşaq bu sözü deyərkən nitqində sanki bir “partlayış” əmələ gəlir.

Kəkələmənin ağır forması tonikdir. Tonik kəkələməni aradan qaldırmaq üçün mütləq klonik kəkələmənin tədricən azaldılmasına çalışılmalıdır. Bu zaman bir balaca da olsa yüngülləşmə əmələ gələ bilər.

Qarıxıq kəkələmə kəkələmənin ən ağır forması sayılır. Burada həm 2 eyni-tonik, tonik həm də tonik, klonik növlərinin qarışığı ola bilər.

Kəkələməni xüsusiyyətlərinə görə belə qruplaşdırmaq olar: damaq kəkələməsi, nəfəs kəkələməsi, qırtlaq kəkələməsi, düşüncə kəkələməsi və s. Məsələn, uşaqda düşüncə kəkələməsi zamanı qərribə bir hal yaşanır. Belə ki, uşaq ailəsinin yanında olduqda çox kəkələyir. Mütəxəssis və ya kənar şəxslərin yanında olduqda isə bu kəkələmə hədsiz dərəcədə az olur. Yəni, bu artıq düşüncənin kəkələməni idarə etməsi deməkdir. Nəfəs kəkələməsi zamanı uşaq sanki boğulur, nəfəsini düzgün istifadə edə bilmir və kəkələyir. Sürətli kəkələmədə uşaq sürətli nitq formasında kəkələyir, bu vaxt 5 dəqiqəyə deyəcəyi sözü 2 və ya 1 dəqiqəyə söyləyir. Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, sürətli kəkələmə zamanı uşaqlar lazım olanı deyil, onu əvəz edə biləcək asan sözü deyirlər.

Dodaq kəkələməsi zamanı isə uşaq m, p, v, b samit səslərini tələffüz edərkən daha çox kəkələyir. Kəkələməni aradan qaldırmaq üçün aşağıdakı bir neçə üsuldən istifadə edilir:

1. Artikulyar aparatın məşğələləri;
2. Nəfəs aktının məşğələləri;
3. Susma terapiyası;
4. Səslərin uzadılması və s.

Kəkələyən uşaqla işləyən zaman onda düzgün danışıcağına inam yaratmaq üçün hər dərsdə mütləq tərifləmək lazımdır. Kəkələmə problemi olan uşaq və onun valideynləri tərəfindən loqopedik məşğələlərə ciddi yanaşılması isə olduqca vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. “Nitq İnkişaf Mərkəzi”nin materialları əsasında, Azərbaycan müəllimi. 2014. – 18 aprel. – s.11.
2. Loqopediyanın nəzəri əsasları. Bakı, 1999.
3. A.Axundov Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi, Bakı, 1973.
4. O.B.Pravdina Loqopediya M., 1969.
5. E.S.Almazova Loqopedičeskə rabota po postanovleniö qolosa u detey. M. 1970.
6. K.R.Bekker, M.Ö.Sobak Loqopediya. M, 1981.
7. V.G.Selivestrov. NaruŞenie temna reçi. Zaikanie. M, 1979.
8. M.F.Fomiçev Vospitanie u detey pravilñoqo proiznoheniö. M. 1981.

Summary

SPEECH IMPAIRMENT IN CHILDREN

The article deals with the following problems related to the study of speech defects: distortion in the pronunciation of sounds, phonetic, phonemic difficulties, violation of the acoustic-articulatory side, speech delay and its physiological conditionality of ac-

tivity, psychological and physiological anomalies in the processes, disorders in the nervous system, their impact on perception, speech, memory and mental states, analysis and synthesis of speech.

Резюме
НАРУШЕНИЕ РЕЧИ У ДЕТЕЙ

В статье рассматриваются следующие проблемы, связанные с исследованием дефектов речи: искажение в произношении звуков, фонетические, фонематические трудности, нарушение акустико-артикуляционной стороны, задержка речи и ее физиологическая обусловленность деятельности, психологическая и физиологическая аномалии в процессах, расстройства в нервной системе, их воздействие на восприятие, речь, память и психические состояния, анализ и синтез речи.

Rəyçi: dos. S.X.Zamanova

PERSONALİLƏR

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADI – 150

Görkəmli nasir, şair, dramaturq, jurnalist, tərcüməçi, Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi Məmməd Səid Ordubadi 24 mart 1872-ci ildə Ordubad şəhərində dünyaya göz açıb.

Ordubadi ilk təhsilini molla yanında, sonra isə dövrünün qabaqcıl maarifpərvərlərindən olan şair Məmməd Tağı Sidqinin açmış olduğu yeni tipli məktəbdə – üsuli-cədid məktəbində alır. Öz dövrünə görə geniş məlumat və dərin bilik sahibi olan Sidqi Ordubadının müasir dünyəvi elmlərin əsaslarına yiyələnməsində, beynəlxalq ədəbi hadisələr, elm və mədəniyyət yenilikləri ilə tanış olmasında, onun demokratizm və maarifçilik ruhunda tərbiyə almasında mühüm rol oynamışdır.

Məktəbdən kənar vaxtlarını Ordubadi mədrəsəyə gedərək, ərəb və fars dillərini, sərf-nəhv və məntiqi öyrənməyə sərf edirdi.

1903-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzetində Ordubadının qəzetin nəşrə başlanmasını alqışlayan şeiri çap olunur. Bu, şairin mətbuatda çıxan ilk əsəri idi. Şeirinin dərc olunması onu ardıcıl olaraq dövrü mətbuatda çıxış etməyə həvəsləndirir. Xüsusilə, 1905-ci il inqalabından sonra mətbuat səhifələrində onun imzasına tez-tez rast gəl-

mək olur. İnqilabdan ruhlanan şairin yaradıcılığında yeni dövr başlayır. O, azadlığa, mütləqiyyət üsuli-idarəsi ilə mübarizəyə çağıran əsərlər yazır. Cəhalət və nandanlıq əleyhinə yazdığı “Ədəbiyyat” adlı ilk mətbu şeiri Tiflisdə çıxan “Şərqi-Rus” qəzetində dərc olunub. 1906-cı ildə Tiflisdə “Qəflət”, 1907-ci ildə isə “Vətən və hüriyyət” adlı şeir kitabları çap edilib. 1906-cı ilin aprelindən nəşrə başlayan “Molla Nəsrəddin” jurnalı gələcək ədibin yaradıcılıq inkişafına böyük təsir göstərmişdir. O 25 il öz yazıları ilə jurnalda əməkdaşlıq etmiş yazıçının ilk yaradıcılığının realizm və demokratizm istiqamətində inkişaf etməsində, dünyagörüşündəki bəzi ziddiyyətlərdən azad olmasında jurnalın köməyi çox böyük idi.

1906-cı ildə şairin “Qəflət”, 1907-ci ildə isə “Vətən və hüriyyət” adlı şeir kitabları çapdan çıxır. Hər iki kitabda müəllifin maarifçi fikirləri öz əksini tapıb.

Ədəbin inqilabi fəaliyyəti genişləndikcə hökumət dairələrinin Ordubadiyə qarşı şübhələri də artırdı. Nəhayət, 1914-cü ilin yanvarında ədib həbsə alınaraq, Saritsin şəhərinə sürgün edilir. 1914-cü ildə Bakıda ədibin “Bədbəxt milyonçu” və “Əndəlisin son günləri, yaxud Qrenadanın təslimi” əsərləri çapdan çıxır, daha sonra “Babayi-Əmir”, “Tuti”, “Qardaş köməyi” və s. jurnal və qəzetlərin səhifələrində şeir və felyetonları dərc olunur. Ordubadi 1917-ci il fevral inqilabı nəticəsində sürgündən azad olur. Ədibin xüsusən, mətbuat sahəsində böyük fəaliyyət göstərdiyini qeyd etmək lazımdır. “Əxbar”, “Kommunist”, “Maarif işçisi”, “Yeni yol”, “Molla Nəsrəddin”, “Şərq qadını” kimi qəzet və jurnalların nəşrində Ordubadının əməyi çox idi. 20-ci illərdə Ordubadının lirik və satirik şeirlərdən, tərcümə və poemalardan ibarət bir neçə şeir kitabı da nəşr edilmişdir. “Şeirlər”, “Leninə”, “Analıq”, “Köhnə adamlar”, “Mənim şeirlərim” və başqa kitablarının nəşri Ordubadının şeir və bədii tərcümə sahəsində də ardıcıl çalışdığını göstərir.

Məmməd Səid Ordubadının yaradıcılığının məhsuldar dövrü Böyük Vətən müharibəsi illərinə təsadüf edir. “Gənc çekistlər”, “Kiçik şəhər”, “Serjant İvanov adına körpələr evi” kimi roman və hekayələr, “Maara”, “İntizar çəkənlər” pyesləri həmin dövrdə yazılmışdır. O, 20-ci illərdən əvvəl yazmağa başladığı dörd cildlik “Dumanlı Təbriz” roman-epopeyası ilə Azərbaycan ədəbiyyatında bu janrın əsasını qoymuşdur. Nizami Gəncəvi dövründən bəhs edən “Qılınc və qələm” romanında ədib dahi şairin obrazını, o dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini yaratmışdır. Onun “Döyüşən şəhər”, “Gizli Bakı” tarixi romanları da vardır.

Müharibədən sonrakı illərdə Ordubadidə müasir mövzulara meyil daha çox nəzərə çarpır.

1907-ci ildən Culfaya köçən Ordubadi bu illərdə “İki cocuğun Avropaya səyahəti” (1908), “Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaquluxan firəngiməab” (1914) romanlarını çap etdirib. Həmin əsərlərdə maarifçilik ideyaları təbliğ olunur. 1911-ci ildə Bakıda milyonçu Murtuza Muxtarovun maddi köməkliliyi ilə Haşım bəy Vəzirovun “Səda” mətbəəsində nəşr edilən “Qanlı səhnələr” adlı kitabında müəllif real faktlar və sənədlər əsasında 1905-1906-cı illərdə çar hökumətinin himayəsi və erməni Daşnaksütyun partiyasının fitvası ilə törədilən milli qırğın faciəsini qələmə almışdır. 1910-cu illərdə “Baği-şah, yaxud Tehran faciəsi”, “Əndəlisin son günləri, yaxud Qrenadanın təslimi” pyeslərini də çap etdirmişdir. 1920-ci ildən daha məhsuldar işləyən ədib şeir, felyeton, publisistik məqalələr yazmış, tərcüməçiliklə məşğul olmuş, şeir kitabları çap etdirmiş, “Koroğlu”, “Nərgiz”, “Nizami” operalarının, “Beş

manatlıq gəlin”, “Ürək çalanlar” musiqili komediyalarının librettosunu, “Dumanlı Təbriz” pyesini yazmış, həmçinin, Nizami Gəncəvi, Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Ələkbər Sabir və başqaları haqqında məqalələr dərc etdirmişdir.

Ordubadinin əsərləri müxtəlif dillərə tərcümə edilmişdir. O Lenin ordeni və “Şərəf nişanı” ordeni ilə təltif olunmuşdur. Azərbaycanda bir sıra küçəyə, mədəni-maarif müəssisəsinə Ordubadinin adı verilmiş, Ordubadda və Bakıda ev-muzeyi yaradılmış, Naxçıvanda büstü qoyulmuşdur.

M.S.Ordubadi uzun sürən xəstəlikdən sonra 1 may 1950-ci ildə Bakıda vəfat etmiş, Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur.

XRONİKA

19 oktyabr 2022-ci il tarixində Azərbaycan Dillər Universitetində (ADU) Yunan Araşdırma və Mədəniyyət Mərkəzinin açılışı olub. Açılış mərasimində Yunanıstanın ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Nikolaos Piperiqkos, Rumıniyanın ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Vasile Soare, Amerikanın Azərbaycandakı Səfirliyinin nümayəndəsi Əndru Birdy və başqaları iştirak ediblər.

ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdullayev qonaqları Universitetdə görməkdən məmnun olduğunu bildirib, yeni açılan mərkəzin əhəmiyyətindən danışmış. Qeyd olunub ki, ADU dünyanın bir sıra nüfuzlu ali təhsil müəssisələri ilə sıx əməkdaşlıq edir: “Bu gün universitetimizin həyatında əlamətdar bir gündür. Hər bir azərbaycanlının qəlbində Yunanıstanın tarixinə, mədəniyyətinə böyük sevgi var. İnanıram ki, bizim tələbə və müəllimlərimiz bu mərkəzin daimi üzvləri olacaq, mərkəz onların yunan sevgisini bir az da artıracaq”.

Yunanıstanın ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Nikolaos Piperiqkos rektora təşəkkürünü bildirib, gələcəkdə də Azərbaycan və Yunanıstan arasında olan münasibətlərin inkişaf edəcəyinə əminliyini vurğulayıb. Qeyd olunub ki, əlaqələrin elmi, mədəni, siyasi inkişafı hər gün artmaqdadır.

Mərkəzin açılışından sonra Yunanıstanın ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Nikolaos Piperiqkos “Səfir saati” layihəsi çərçivəsində tələbələrlə görüşüb, onlara mühazirə oxuyub. Görüş tələbələrin sualları ilə davam edib.

25 noyabr 2022-ci il tarixində Azərbaycan Dillər Universitetində Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük şair Əhməd Cavadın anadan olmasının 130 illiyi münasibətilə “İstiqlal sevdalısı – Əhməd Cavad” adlı ədəbi-bədii gecə keçirilib.

Təhsil 1 fakültəsi nəzdində Alman dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı kafedrasının təşkilatçılığı ilə keçirilən ədəbi-bədii gecədə universitet rəhbərliyi, fakültə dekanları, kafedra müdirləri, professor-müəllim heyəti və tələbələr iştirak ediblər. Onlar vətən sevdalı şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı fikirlərini bölüşüblər.

Bədii hissədə tələbələr şairin qısa ömründə yazdığı şeirləri Azərbaycan, alman və rus dillərində səsləndirib, şeirlərinə bəstələnən mahnılar və rəqslər ifa ediblər. Tədbirin sonunda maraqlı çıxışlarına görə tələbələrə universitet dekanlığı tərəfindən təşəkkürnamə verilib.

30 noyabr 2022-ci il tarixində “Zəfər” Şəhid Ailələrinə Dəstək İctimai Birliyinin təşkilatçılığı ilə Azərbaycan Dillər Universitetində Vətən Müharibəsi Qəhrə-

manı, şəhid polkovnik-leytenant Əfqan Abdurahmanovun xatirəsinə həsr edilən “Vətən sevdalısı” kitabının təqdimatı keçirilib.

Təqdimatda universitetin professor-müəllim heyəti, ictimaiyyət nümayəndələri, yazıçılar, şəhid ailələri, qazilər, KİV nümayəndələri və tələbə gənclər iştirak edib.

Tədbir iştirakçılarını salamlayan Azərbaycan Dillər Universitetinin rektoru, akademik Kamal Abdullayev tələbələr arasında milli ideyaların, dövlətçilik ənənələrinin, qəhrəman şəhidlərimizin təbliği istiqamətində təhsil ocağında görülən işlər barədə məlumat verib.

Kitabın müəllifi, yazıçı-publisist Pünhan Əfəndiyev bildirib ki, bu kitab Əfqan Abdurahmanovun həyatından, hərbi xidmət illərindən, 44 günlük Vətən müharibəsindəki döyüş yolundan, yaxınlarının və döyüş yoldaşlarının xatirələrindən bəhs edir. Kitab həm də onun döyüş yoldaşlarının qəhrəmanlıqlarından, Vətənə, torpağa sədaqətindən danışır.

“Zəfər” Şəhid Ailələrinə Dəstək İctimai Birliyinin sədri Sevinc Alızadə bu cür əsərlərin qəhrəmanların tanındılmasında, təbliğində rolundan danışmış, zəfəri xalqımıza bəxş edən igidlərin döyüş yolunun böyüməkdə olan gənc nəslimiz üçün nümunə olacağını qeyd edib. Əlavə olaraq bildirib ki, qəhrəman şəhidimizin Vətənə əmanət qızı Hilalə Əfqan bu ali təhsil müəssisəsində təhsilini davam etdirir.

Qarabağ Qazilər Birliyinin üzvü, qazi Rey Kərimoğlu şəhid qəhrəmanın döyüş yolunun gənc nəslimizin böyüməsində, hərbi tərbiyəsində böyük rolundan danışmış. Bu cür qəhrəmanlıq salnaməsinin təhsil müəssisələrində təqdimatının əhəmiyyətini vurğulayıb.

Tədbirdə Vətən müharibəsi iştirakçısı mayor İlkin Ziyadov, gizir Məhəbbət Həsənov tədbir iştirakçılarında qəhrəman şəhidimizlə birgə keçdiyi döyüş yollarından bəhs edən xatirələrindən danışmışlar.

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU-nun Elmi Xəbərləri” sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə - Azərbaycan, rus, ingilis dillərində qəbul edilir. “ADU-nun Elmi Xəbərləri” yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Məqalələrin çapı pulsuzdur.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin minimum həcmi 5 səhifə, maksimal həcmi 10 səhifə olmalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
3. Məqalələr Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
 - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (Məsələn: [1] və ya [1, s.119].)
 - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
 - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır. Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.
8. Məqalələrlə birgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Author!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Research Papers" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly. The papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian, and English. Only scientifically original papers are published in "AUL Research Papers" journal. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. Paper should be a minimum of 5 pages in length and a maximum of 10 pages in length.

2. The author's name and surname, workplace and its address, his e-mail address must be written.

3. The papers must be written in MS Word format (spacing 1.5, Font: Times New Roman 14 pt., margins: 2 cm on the right side, 3 cm on the left side, 2 cm on the top and bottom).

4. The key words 3-5 words must be given in italics in three languages after the title.

5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way:

a) In-text citation should be formatted in the following way: e.g.: [1] or [1, p.119];

b) Repeated reference to the same source, must be given under the same number of the references;

c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.

6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

Reference must be written in the following way:

Books: author, title, publication, place and year

For example: Abbasov E.A Linguistic Analysis of the Text. Baku: Science and Education, 2017.

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.

For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English Language. // Philological Issues, 2016, № 1, pp.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting.

Chicago Linguistic Society, 1976, pp.594-609.

7. At the bottom of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.

8. Doctor of Sciences' review on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for Azerbaijani authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Вестник АУЯ” принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. Статьи принимаются на английском, русском или же азербайджанском языках. В год выходят четыре (4) номера журнала. Плата за публикацию не требуется.

Требования к публикации

1. Максимальный объем статьи 10 полных страниц, минимальный – 5 полных страниц.

2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес его работы, адрес электронной почты.

3. Статьи должны быть представлены в формате MS Word (межстрочный интервал-1,5, размер шрифта – 14, Times New Roman; поля – 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу – по 2 см).

4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.

5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:

а) Список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.

б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]).

в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы.

6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название, место и год издания.

Например: Аббасов Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, 2017.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.

Например: Исмаиллы Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. 2016, №1, с.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.

7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.

8. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедр (только для авторов из Азербайджана).

Çapa imzalanıb: 15.12.2022.
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 8,25 ç.v. Tiraj: 300.

Redaksiyanın ünvanı:
Az1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134. Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: aduelmixeberler@gmail.com

**AZƏRBAYCAN
DİLLƏR UNİVERSİTETİ**

Az1014, Bakı, R.Behbudov küç., 134

e-mail: info@adu.edu.az

www.adu.edu.az